ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

82.

SZERKESZTI

SZŰCS JENŐ ÉS VÖRÖS ANTAL

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

FÜGEDI ERIK

VÁR ÉS TÁRSADALOM A 13-14. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

AKADÉMIAI KIADÓ . BUDAPEST 1977

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1977 • FÜGEDI ERIK

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOM

Bevezetés 7

1. IV. Béla és a várépítés 18

2. A kiskirályok várai 33

3. Az Anjouk várnagyai 68

Összefoglalás 92

Adattár 95

Rövidítések jegyzéke 215

BEVEZETÉS

Régóta érdekelt a várak szerepe Magyarországon a középkorban, s a régóta melengetett téma első kidolgozására 1973 végén került sor egy építészet-, művészettörténészek és régészek által írt, Gerő László és Pámer Nóra szerkesztette tanulmánykötetben. Az ilyen legtöbbször az addigi irodalomra támaszkodó — áttekintés mindig hiányérzetet kelt, ezért szántam rá magam, hogy legalább a korai, 13 —14. századi fejlődést részletesen kidolgozom* Ennek a próbálkozásnak eredménye az itt olvasható tanulmány.

Számtalan kollégám sietett segítségemre. Détshv Mihály és Koppány Tibor, Engel Pál és lektorom, Kristó Gyula hívták fel figyelmemet előttem ismeretlen adatokra, kölcsönöztek közkönyvtárainkból hiányzó könyveket. Henszlmann Lilla az Akadémia művészettörténeti kutatócsoportjának nyilvántartási anyagát bocsátotta rendelkezésemre. Szívességükért és fáradozásukért mindnyájuknak köszönetét mondok.

*

A középkori Magyarországon ősidőktől kezdve álltak várak. Várak alkották a helyi kormányzat alapját a királyság korai századaiban, „vármegyének” nevezték és nevezzük ma is a 11
12. századi területi igazgatás alapvető egységét. A 13. században új vártípus jelenik meg az ősi központok mellett, s a szerzők érdeklődésük vagy szűkebb szakterületük szerint hívták régebbi irodalmunkban ezt a típust kővárnak vagy lovag várnak, osztályozták tulajdonosuk vagy építési formájuk szerint.[1] Már ez az el-

[1] Pavler egyszerűen várnak nevezi, azokkal a „föld- vagy sárfészkekkel” szembeállítva, „melyeket addig várnak neveztek[11] (Pauler, II. 196.). Acsády I. a „lovagvár’[1] kifejezést használja (A magyar birodalom története. Bp. 1903. T. 313 — 315). Ágoston P. a. 14. század elejére teszi a „favárak[11] helyett emelt „kővárak” kezdetét [A magyar világi nagybirtok története (Társadalomtudományi könyv’tár Uj sorozat) Bp. 1913. 80 — 81]. Molnár E. szintén „kővárról" beszél 1242 után (A magyar társadalom története az Árpádoktól Mohácsig. Bp. 1949. 94.).

nagyolt megállapítás is szükségessé teszi, hogy pontosan meghatározzuk vagy legalábbis megkíséreljük annak meghatározását, hogy az itt következő fejezetekben milyen várakról lesz szó.

Sokféle szempont nyújthat alapot az értekezés tárgyának elkülönítésére. Kiindulhatnánk a vár legfontosabb ismérvéből, a katonai szerepből. Könnyű belátni, hogy a vár szerepe minden időben a benne tartózkodók személyének és javainak védelme, ebből a szempontból nincs különbség a nagymorva birodalom erősségei és a 17. századi, a tűzfegyverek hatásával számoló, a mechanika és építészet tudományos elveit felhasználó erődök között, illetve, ami különbség van közöttük, az a haditechnika fejlődésének tulajdonítható. A várak ostromának módjáról ugyan alább még hosszasabban kell szólnunk, de azt már most elárulhatjuk, hogy minőségi különbség a 13. és 14. század várostromai között nincs, mert a tüzérség nálunk csak a 15 16. század fordulóján kezdett beleszólni a harcmodorba. Mindezen felül a védelem mint cél s az erődítés mint eszköz nemcsak a szorosabb értelemben vett várakat jellemzi, hanem azokat a településeket is, amelyeket társadalmi és gazdasági funkciójuk alapján éppen a vár szóból képzett szavunkkal városoknak nevezünk. Ha azt olvassuk, hogy a magyar királyokat Fehérvárott *(castrum Albense)* koronázták, s ha meggondoljuk, hogy még egy sor városunkat várnak hívták,* [2] akkor nemcsak azt kell tudomásul vennünk, hogy általános európai jelenséggel van dolgunk,[3] hanem azt is, hogy valóban ugyanolyan tagjai voltak az ország védelmi hálózatának, mint a szó szoros értelmében vett várak. Ugyanezt elmondhatjuk a szerzetesi rendházakról is. A bencés monostorok mindig várszerűen épültek, alkalmasak voltak a védelemre, és ezáltal tagjai voltak az erősségek hálózatának; nem meglepő tehát, hogy a 14 — 15. században Pannonhalmának és Tihanynak ugyanolyan várnagyai voltak, mint Visegrádnak vagy Cseszneknek.[4]

Az általa szerkesztett „Magyarország története” (Bp. 1964. 54.) „hegyi és kővárról” beszél, szembeállítva a „fatornyos földvárral”. Vö. Csorba Os.: A magyarországi várkutatás története. MTA. II. Oszt. Közi. 23/1974. 296 — 310. " ^

[2] Fügedi E.: Középkori magyar városprivilégiumok. Tanulmányok Bp. múltjából 14/1961. 21 — 22.

[3] H. Ludat: Zum Stadtbegriff im osteuropäischen Raum im MA (Hgg. v. H. Jankuhn, W. Schlesinger, S. Steuer) Stuttgart 1973. 77 — 91.; M. Mitterauer: ITerrenburg und Burgstädt. Zschr. f. bayerische Landesgesch. 36/1973. 4.70 — 473. W. Schlesinger: Burg und Stadt. Jn: Aus Verfassungs- und Landesgesch. Festschrift Th. Mayer. Lindau —Konstanz 1954. I. 97. skk. 11. v

[4] AO I. 232., III. 53., Cs. III. 17.

Közismert a vár másik, székhely funkció ja. Anyagunkban ezt a legszebben az az 1435. évi I. 5. te. illusztrálja, amely kimondja, hogy kiket hagyhatnak vissza a várurak feleségük mellett. Az l.§ szerint udvarbíróként nemesek maradhatnak a várban a várurak ,,kúriája tisztességének megőrzésére'\[5] A három latin szó tökéletesen kifejezi a székhely és vár közötti kapcsolatot. A nemesnek és a törvénycikk szavai szerint még inkább a ,,báróknak és nagyobb világi személyeknek" a feudális felfogás szerint nem lakása, hanem kúriája van ugyanúgy, mint a királynak, s ennek a kúriának a helye a vár. Számtalan 14 15. századi levél, amely *ex castro nostro* kelt,[6] bizonyítja, hogy az 1435-i te. a valóságot fejezi ki, nem pedig valamilyen elméleti megfontolást. A székhely látszólag jó ismérv lenne, ha valamilyen kiegészítéssel megkülönböztethetnénk, de éppen a kiegészítés okoz nehézséget. Mert ha azt mondjuk, hogy a magánföldesurak váraival kívánunk foglalkozni, akkor ezzel kizárjuk a királyt, s ebben az esetben Diósgyőr csak 1320-ig tartozna tárgyunkhoz, mert azután királyi vár volt. És nem egyedül az ország uralkodója hozna zavarba, hanem hogy mást ne említsünk Aba Amadé vagy Csák Máté is, akik szintén sok vár birtokában voltak. A székhely vagy megszorítással: a földesúri székhely sem nyújt megfelelő alapot a megkülönböztetéshez.

Ha a vár célja, katonai szerepe és székhely volta nem képes elválasztani a tárgyalandó típust a többitől, akkor logikus lenne az építészettörténettől kölcsönözni a megkülönböztető ismérvet. Ezt annál több joggal tehetnénk, mert az utóbbi évtizedekben a történészek feladták ennek a részterületnek művelését, helyüket régészek és építészettörténészek foglalták el, akik sok várnak írták meg fejlődését, szerkesztették meg az építési periódusokat feltüntető alaprajzokat és képzeletbeli rekonstrukcióit.[7] Előttük is többször merül fel az az akadály, amely az írott forrásokat megszólaltató történész előtt zárja el a kutatás útját. Nemegyszer elveszett a forrás, azaz a vár olyan mértékben pusztult el, hogy

[5] Mill. kiadás 256- 258.

[6] Pl. Zsk. J J. 3009, 3467, 4678.

[7] (terű L.: Magyar várak. Bp. 1968. Ugyancsak Gerü és Pávleii Nóra szerkesztésében Magyarországi vár építés (sajtó alatt), melyben a feltárt várak építéstörténetét a feltáró kutatók közlik. Ehelyütt köszönöm meg a szerkesztő Pámer Nórának, hogy a kéziratot felhasználhattam. Szlovákiára vonatkozólag a legtöbb alaprajzot Fiala közli, akinek könyvében azonban a lapszámozás hiányzik(!), néhányat I). Menclová (Pison, 407 - 421.). Erdélyre vonatkozólag B. Nagy Margit munkáján (Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták, Bukarest 1973) kívül Gh. Anghel (Középkori várak Erdélyben. Bukarest 1973).

már a régész ásója sem tudja alaprajzát tisztázni, mint pl.Drégely esetében, vagy a későbbi romantikus átépítések teljesen elsöpörték a középkori viszonyok utolsó nyomait, mint pl. Bajmócon, nem is szólva az olyan várról, mint amilyen Toboly, amelyet nem tudunk pontosan helyhez kötni. Az építéstörténet felhasználásának legfőbb akadálya mégsem ez, hanem két másik tény. Az ilyen ásatások és kutatások bizony költségesek, nem csoda hát, hogy a várak kis töredékét dolgozták csak fel, az általunk tárgyalt korszak kereken 330 várából mindössze kb. 40 esetet. A másik alapvető baj, hogy a kutatást nemegyszer a puszta művészettörténeti szempont vezeti, a formákat keresi, ami mindenképpen csak járulékos elem, a kutató a fonna és az építés kora között feltétlen és szoros kapcsolatot tételez fel,[8] s itt a történész már nem tudja társát követni. Nincs is ezt később meg részletesen megindokoljuk a formák és a kor között feltétlen összefüggés. Tárgyalt korszakunk minden időpontjában emeltek kerek, négyszögletes, patkó- vagy cseppalakot mutató alaprajzú tornyokat, és nincs olyan változó, sem a kor, sem az építtető társadalmi helyzete, sem a terület, amellyel a torony alaprajza szoros korrelációt mutatna.

Alkalmazhatnánk a történész ősi eszközét is, azaz kiindulhatnánk a kor latin szóhasználatából. A *castrum* szó azonban sajnos gyűjtőfogalom, amely éppen ezért elmossa a különböző várak közötti különbséget. Ez a megállapítás nemcsak akkor érvényes, ha feltesszük a kérdést: miért nevezték Boldogkő egy szál tornyát casírwmnak, a körmendit meg ¿wmsnak, Simon tornyát pedig egy lélegzetvétellel *castrum seu* /wmsnak,[9] hanem akkor is, ha azt a legfontosabb oklevélcsoportot vizsgáljuk meg, amelyekben királyaink a várak építésére engedélyt adtak.

A középkori Magyarországon csak királyi engedéllyel lehetett várat építeni,[10] s ez a szabály akkor is érvényes, ha gyenge uralkodók alatt vagy a 14. század elejének és a 15. század derekának interregnuma alatt tényleg épültek is engedély nélkül várak.

1248 1476 közötti időből kereken 33 engedélyt sikerült összegyűjteni,[11] hét közülük az iírpád-korban, tíz a 14. században kelt.

[8] Menő lóvá id. vártipológiában (Pison, 407 — 4.08).

[9] HO VII 243 (Visegrádit ÁUO VTI. 501—502.), KA 1041, Dl. 2223.

[10] IIolub, Zala 307

[11] 1248: CD IV/2. 18-19, KA 874.; 124.9: CD *IV¡2.* 50, KA 904.; 1251: HO VI. 59., KA 943.; 1260: ÁUO II. 320., RA 1244.; 1283: *CD* V/3. 179., KA 3210.; 1284: CD V/3. 24.0.; KA 3317.; 1288: Dipl. Sáros 48., RA 3502.; 1312 AO I. 276.; 1334: 1)1. 2810.; 1342: AO IV. 263.; 1345: Dl. 87.185.; 1360: Sopron vm. I. 322.; 1361: CD IV/3.235.; 1386: Bánffv I. 384.; 139S: Zsk. I. 2724, Dl. 8911. és Zsk I. 5616, Dl.

Tartalmilag a legteljesebbek Zsigmond 1398   1416 közötti engedélyei, amelyek ismétlődően, bár sokszor eltérő sorrendben a következő pontokat tartalmazzák:

1. Az engedély a király különös kegyének nyilvánítása.[12]

2. Meghatározza több-kevesebb pontossággal az építendő vár helyet, amennyiben a birtokot név szerint megnevezi, vagy csak azt köti ki, hogy a várat az oklevélkérő saját birtokán építheti fel. A pontos helykijelölést azonban mindig a leendő tulajdonosra bízza.[13]

3. Vár, illetve a „vár és/vagy erősség" *(castrum et fortalitium)* építését engedélyezi, s az időpontot sem szabja meg, sőt az oklevélkérő utódaira is kiterjeszti az engedély hatályát.[14]

4. Végül engedélyezi, hogy a fél és utódai a várat az ország többi nemeseinek joga szerint birtokolhassák.[15]

5. Egy esetben biztosítja a vár elnevezésének jogát is.[16]

100 28(5.; 1399: 1)1 70750.; 14.01: D1. 92186.; 1406: D1. 70779.; 1408: D1. 58826.; 1411: D1. 9741.; 1416: TT 1884. 417.; 1440: D1. 69003.; 1465: D1. 50140.; 1469: 1)1. 30888.; Hatareset 1247: ÁUO VII. 224., RA 851.

[12] 1398 és 1406: gratia prerogativam . . . dnximus annuendum; 1408: gratie prerogtivam . . . duximus indulgenduin; 1411: ex nostra et annuentia epeciali; 1416: ex nostre Liberalitatis gratia . . . duximus concedendum.

[13] 1398: in portione sua possessionaria in district-11 castri Berstyanouch; 1398: in qualicunque possessione; 1401: in una . . . possessionum ipsorum; 1406: in possessione Ida; 1408: ubicunque in facie suarum possessionum in loco scilicet uno; 1411: in districtu . . . Stropko; 1416: in quibuscunque possession ibus.

[14] 1386: castrum munitionem sen fortalitium cum lignis seu muro aedificandi, construcndi et fabricaridi; 1398: castrum seu fortalitium do lignis vel lapidibus construere et edificare; 1398: unum castrum lapideum vel ligneum . . . cingere, construere et edificare; 1399: duo castra seu fortalitia const rucndi,edificandi et ordinari; 1401: castrum seu fortalitium construere et edificare; 1408: castrum seu fortalitium lapideum vel ligneum . . . construendi, edificandi; 1411: castrum edificandi construendi et ordinandi; 1416: castra et fortalitia seu castalia- lapídea vel lignea construere seu edificare.

[15] 1398: edificatumque et constructum in ovum et heredum per heredes adinstar alios regni nostri Sclauonie nobilium castra habentium conservare et possidere valeat; 1406: constructumquo et edificatum sub eisdem libertaturn prerogatives, quibus ceteri nobiles . . . castra seu fortalitia habentes eadem eonservant, teuere et conservare valeant; 1408: perpetuo conservandi . . . facultatern habeant; 1411: iure perpetuo tenendi et habendi . . . habeant facultatern; 14.16: eonstructaque seu edificata . . . eorumque heredes universi more et adinstar ceterorum nobilium castra seu fortalitia habentes . . . conservare . . . valeant.

[16] 1411: ac ipsurii quo nomine voluerint appelandi . . . habeant facultatern.

Az 1386 előtt kelt engedélyek nem ilyen részletesek. A felsoroltakból leginkább csak a 2. és 3. pontot tartalmazzák,[17] s mennél korábbra megyünk vissza, annál soványabbá válik a szöveg. Hét Árpád-kori esetünkben a király egyetlen mondatban jelöli meg a vár helyét s ad engedélyt a vár emelésére *(castrum edificare construere)*.[18]

Az ismertetett engedélyek egyetlen pontban segítik elő vártípusunk elhatárolását. A fejlett formula „várról és/vagy erősségről" szól, amivel egyben ellentétet fejez ki a „kastély és/vagy erősség" fogalmával szemben. Mindkettő erősített hely, mindkettő építéséhez királyi engedélyre van szükség,[19] ezért mindkettő a *fortalitmm* fogalma alá tartozik. A kastély *(castellum)* és vár *(castrum)* között azonban mégis volt különbség, s ezt nemcsak a két különböző latin szó jelzi, hanem az 1460 — 70 között kiadott engedélyek is, amelyekben a kastély úgy alakul át várrá, hogy a kastélyt „propugnaculumma], fallal, árokkal és más szükséges épületekkel" látják eh[20] A 15. század eleji engedélyekben ezt a

[17] Pl. 1334, 1342, 1345, 1360, 1361 (vö. 10. sz. jegyz.).

[18] Pl. 1248: dedimus auctoritatem . . . castrum edificandi; 1251: mentem . . . contulerimus pro castro construendo.; 1283: edificandi castrum liberam habeant facultatem; 1284: castrum concessimus construendum; 1288: concessimus etiam eidem . . . castrum construere.

[19] Koppány T.: A castcllumtól a kastélyig (A magyarországi kastély- • építés kezdetei). Művészettörténeti Ért. 23/1974. 287 — 288.

[20] A kastélyépítési engedélyek sorát 1400-ban a Várdaiak részére adott engedély nyitja meg, 1400—1416 között hetet ismerünk, 1460 — 70 között újabb hatot. Ez az időbeli megoszlás nyilván forráskiadványaink helyzetéből következik, de a két csoport között így is jelentős különbség nyilvánul meg. Az 14.00—1416 közöttiek szorosan követik a várépítési engedélyek fentebb ismertetett szerkezetét, és minden alkalommal *castellum seu fortalüium*ról szólnak. Az 1460 — 1470 közötti időből ismert hat engedélyből egy (1460: Székelyhíd, Cs. I. 600) teljes szövege nem állt rendelkezésemre, a fennmaradó öt közül kettőben (Nyitraszerdahely és Gálád) a király arra ad engedélyt, hogy mái* fennálló kastélyt építsenek át várrá (ij>sum castellum ad instar castri cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis edifieiis necessariis construere . . . valeant, 1465: Dl. 50140, szó szerint ugyanúgy 1469: Dl. 30888). Már fennálló kúriák átépítésének engedélyezéséről tudunk Patakon (1465: curiam ... ad rnodum castri cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis necessariis edifieiis construere . . . valeat, Dl. 16 155). 1470 úgy látszik változást hozott, mert a rohácsi kastély engedélyezésében még szerepel a „vár módjára" kifejezés (castellum seu fortalitium ... in módúm castri cum turribus, menibus, propugnaculis, fossatis et aliis necessariis edifieiis construere, Balogh J.: A művészet Mátyás udvarában. Bp. 1966. I. 275 — 276), de az ugyancsak Trencsén megyei Bánon létesítendőében már nem (castellum seu fortalitium ligneum aut lapideum cum propugnacutis, menibus, fossatis et aliis necessariis edifieiis construere. . . valeant. Lukinich J.: A Podmaniezky család oklevéltára I. Bp. 1937. 89.). Ez az utóbbi forma maradt érvényben a 15. század végéig (Koppány, i.h. 296 — 297).

fordulatot hiába keressük, s ezért arra kell következtetnünk, hogy az 1470-es évekig a vár és kastély között a különbség az erődítés mértékében keresendő, a kastélynak lehet védhető tornya, de sem kerítőfala, sem árka, mert ez már a vár jellemzője. A valóság, sajnos ezen a téren sem volt ilyen egyszerű,[21] mégis úgy tűnik, hogy az engedélyek segítségével elkülöníthetjük várainkat a kastélyoktól, de ez az elkülönítés is csak a 14. század derekától kezdve érvényes és nem segíti elő a felvetett kérdés megoldását, a 13. század óta keletkező új típusú váraknak a régiektől való megkülönböztetését.

Vizsgálatunk célja a társadalmi viszonyok jobb megismerése, s ha sem a katonai, sem az építészeti szempont, de még a korabeli szóhasználat sem segít, akkor a legkézenfekvőbbnek látszik a vár építőjének személye, vagy tulajdonosa más szóval a feudális tulajdonviszonyoknak ismérvként való bevezetése.

A várépítési engedélyek egyik pontja a 14. század végétől kezdve annak megállapítása volt, hogy az adományos és utódai ,,más nemesekhez hasonlóan" bírhatják a várat. Egy alkalommal ezt Mátyás kancelláriája úgy fejezte ki, hogy ,,egyéb birtokjogukhoz hasonlóan" tarthatják meg várukat,[22] A feudális tulajdonviszonyok között természetesen fekvő birtoka csak nemesnek (illetve a vele egyenlő elbírálás alá esőknek) lehet, s ez fokozottan vonatkozik a várakra. De mintha valami mégis megkülönböztetne a várat a birtoktól, mert Werbőczy szerint az özvegyek nem zárhatók ki férjük birtokaiból és házaikból, ,,kivéve ha a ház vár, amely nem adható át [az özvegynek], hanem helyette másutt, a váron kívül kell részére házat lakóhelyül kijelölni".[23] Az idézett megállapítás valószínűleg nem fedi teljesen a tényleges magyar gyakorlatot, bár a nádor és az országbíró együttesen hozott ítélete 1437-ben Eraknó és Rabold váráról Werbőczyt támasztja alá. Fraknói Pál fiúutód nélkül, két lány hátrahagyásával halt meg, mire rokona, Fraknói Vilmos bírói úton követelte a vár átadását. Pál özvegye azonban bejelentette, hogy néhai férjétől gyermeket vár, s ezen a címen megtagadta a két vár részeinek átadását. Sietve hozzá kell tennünk, hogy az átadás csak *de iure* történhetett volna meg, mert a két vár ténylegesen Vilmos kezén volt. Az ország két első bírája úgy ítélt, hogy a várakat fel kell osztani a felek között, s ha Pál özvegye fiút szül, akkor az osztálynak örökké kell tartania, s az özvegy fia nevében várnagyot állíthat. Ha azonban a várt gyer-

[21] Vö. Koppány, i.h.

[22] 1409: constructumque ad instar aliorum iurium suorum possessionariorum . . . tenere valeant (Dl. 50140).

[23] Hármaskönyv első rész, 98. cím 4. § Mi 11. kiadás 180 — 181.

mek lány lesz, nővéreivel együtt csupán a tartozékokból kell a leánynegyedet kiadni.[24] Ehhez a kérdéshez tartozik egy korábbi eset is. Amikor 1415-ben Vöröskői Volfárt Ulrik a győri káptalan előtt végrendelkezett, akkor a vöröskői várban *domum seu castrum superius, habitationem scilicet dominarum* jelölte ki feleségének özvegyi lakásul, kikötötte azonban, hogy az öregtorony *(turns maior)* fiaira maradjon.[25] A két esetből úgy látszik, hogy az eltérő fogalmazás ellenére azonos elv érvényesül Werbőczvnél és a tényleges gyakorlatban, s ez az elv így fogalmazható meg: az özvegy ugyan lakhat a várban, de nem lehet annak katojiai értelemben vett parancsnoka. Más szóval: a vár nagyobb hatalmat jelent, mint a vele együttjáró birtokok, s ez a nagyobb hatalom csak férfi kezében lehet.

A vár tulajdonosa tehát csak nemes férfi lehet, de ezzel nem sokra megyünk, s az sem megkülönböztető ismérv, hogy az új típusú várak magánosok kezén voltak. Alább számszerűen is bebizonyítjuk majd, hogy a 14. század derekáig megépült új típusú várak többsége 1270-.....1310 között magánosok, majd 1310 -1350 között a központi hatalom birtokában volt, s még ennél is fontosabb, hogy nagyjából ugyanazokról a várakról van szó. A vár típusát tehát nem a tulajdonos személye vagy társadalmi helyzete határozza meg, a közös ismérvet másutt kell keresnünk.

A típus állandóságát s ezzel együtt azonosságát nem a tulajdonos, hanem azoknak köre határozza meg, akiknek munkája közvetve vagy közvetlenül lehetővé teszi a vár fenntartását. Mielőtt még gondolatmenetünket folytatnánk, jogos ellenvetésre kell felelnünk. A feudális társadalmi viszonyok között - mondja ez az ellenvetés a várat mindig a nép tartotta fenn, nem pedig a vár ura. A 12 13. század fordulóján a várnép vagy a várjobbágyok ugyanúgy kötelesek voltak a vár részére munkával vagy fegyveres szolgálattal adózni, mint a 14—15. század jobbágysága, a birtok ugyanúgy a várhoz tartozott az első, mint a második korszakban. Eddig az ellenvetésnek igaza van. A két korszak közötti különbség azonban nem itt keresendő, hanem a szolgálat közvetett vagy közvetlen voltában. A 12 13. század fordulóján a várjobbágyok szolgálata közvetlen volt, ehhez vagy ahhoz a várhoz tartoztak személyre szólóan, személyre szólt a munkakörük is. A 14 15. század fordulóján a jobbágy szolgálata közvetett volt , s a közvetítő szerepét a pénz játszotta. Szolgálata a járadék volt, amely az általa művelt föld után fizettetett. Az általunk

[24] Sopron m. II. 268-269.
[25] ITéderváry, I. 148.

Keresett vártípus első jellemzője tehát a jobbágy, alá járadékával ii xárat közvetetten fenntartja.

Minden jobbágynak volt földesura, s a kettőjük közötti vi- n/nii vt nemcsak a járadék szabályozta, hanem az a sokoldalú kap- • • ólat, amelyet uradalomnak nevezünk. A 15. században, amikor már bőséges források szólnak erről a kapcsolatról, annak több lényeges pontját leírhatjuk. Minden várnak vannak tartozékai, lalvakba és azon belül telkekbe szervezett, mezőgazdaságilag hasznosított terület meg a földesúri haszonélvezetek alkotják anyagilag legfontosabb részét. A korabeli kifejezés: *domínium*, Irhát elsősorban *latifundium*, nagybirtok. Így értendő az Anjouk ra Zsigmond szokásos adományozási formulája, hogy a várat *rum quibuslibet pertinentiis eiusdem*, *utpote terris cultis et incultis*, *silris*, *nemoribus*, *pratis*, *pascuis*, *piscinis*, *aquis*, *aquarumque tlrcursibus ac aliis utilitatibus*, *emolumentis et eommoditatibus uni- rrrsis* adják,[26] s mindezt *sub suis veris metis et antiquis*. Az ehhez hasonló formulák nemegyszer kiemeléseket is tartalmaznak: *notantcrque \cum\ iure patronatus, quod ad eeclesias ibidem seu inil rxistentcs habere dinoscimur*,[27] s ezzel már más kapcsolatra mutat- nak rá, a nem anyagi természetűekre. A *domínium* a birtokon kívül uralmat is jelent, s ez a jobbágyok feletti uralom nyilvánul meg a földesúr bírói joghatóságában és kegyúri jogában. Vártípu- sunk ismérve tehát, hogy a föídesúr a jobbágyok feletti uralmát az uradalom keretében gyakorolja, s ez az uralom a várban össz- pontosul.

A vár most már nemcsak egy-egv terület védelmét szolgálja (mint az ispánsági), hanem a föídesúr székhelye, kincseinek és ok- leveleinek tárháza, az ő hatalmát szolgálja jobbágyai felett, az ő politikai súlyát biztosítja az országban, illetve a központi hata- lomét, ha a földesúr a király.

Ezzel a megállapítással már eljutottunk vizsgálatunk céljához. Az itt következő részekben arra a kérdésre szeretnénk felelni, hogy mikor, milyen erők hatására jött létre a domíniumnak ez a t ípusa. A szokásos történeti vizsgálat keretét csak egy ponton lépjük majd át, megkíséreljük figyelembe venni a várépítés fejlő- dését is.

A célkitűzés nemcsak azt követelte meg, hogy a lehetőség szerint a 13 14. századi Magyarország minden várát tekintetbe vegyük, hanem eleve kizárt bizonyos egyedeket a vizsgált soka- ságból. Kizárta mindenekelőtt az ispánsági várakat, amelyeket

"G Wenzuu, Stibor 57.
[27] Uo. 67.

nem alakítottak át az új követelményeknek megfelelően, hanem megszűntek várak lenni. Abaúj vára - hogy csak egyetlen példára hivatkozzunk nem élte túl a változást, a 14. században már nem volt vár, a 15. században pedig a Perényiek újonnan épült erősségének, Nagyidának tartozéka lett.[28] Természetesen nem tárgyaljuk a kis szlavón zsupánsági várakat sem (pl. Dubica, Oklics, Rajosa). Két ispánsági vár (Galgóc és Lánzsér) mégis megtalálható jegyzékünkben, mindkét esetben bizonyítható, hogy az eredeti vár elpusztult, s helyén új típusú várat emeltek. Voltak olyan esetek is, amikor a források nem adtak kellő felvilágosítást, ilyen Haramé, amely all. századi várból úgy látszik átalakult, de ezt nem tudjuk bizonyítani.

Le kellett mondanunk azoknak az erdélyi váraknak feldolgozásáról is, amelyek a 13 14. században határvédelmi célokkal épültek, akár a német lovagrend, akár a szászok emelték őket (pl. Feketehalom). Ugyanígy ki kellett hagynunk a 14. század végétől kezdve az ország déli végein a fenyegető török veszedelemmel szemben felépülő várakat. Az általunk vizsgált vártípus mindig székhely és uradalmi központ. A végvárak ezt a szerepet nem vagy csak ritkán töltötték be, feladatuk tisztán katonai volt, tekintélyes részüknek nem volt tartozéka, vagy nem ismerjük azokat. Határvédelmi feladatokat teljesítettek a Szörényi bánság várai is (pl. Miháld), s ezért hagytuk ki őket.[29]

Végül még egy szó az időhatárról. Adatgyűjtésünk a 13. századdal kezdődik és a 15. század derekával fejeződik be, a feldolgozott időszak még ennél is rövidebb, a 14. századdal véget ér. Figyelmen kívül hagytuk az 1400 után épült várakat, illetve azokat, amelyekről 1400-ig nem történik említés. Ezzel szemben tekintetbe vettük azokat a 15. század első feléből származó adatokat, amelyek 14. századi viszonyokra utalnak, azokat világítják meg.

[29] 1251-ben IV. Béla még a vár őrzésére rendeltek földjéről szól (AUO XI. 373. RA 946.). 1330 — 34 között még Drugeth Vilmos itteni várnagyát említik (Győrffy I. 61.), de 1399-ben a Perényiek Újvár birtokra kérnek várépítési engedélyt (Zsk. I. 6111.), a 15. században pedig már Ida várának tartozékai között szerepel (Cs. I. 198.).

[29] Különleges eset Szegedé, amely 1242 — 1308 között épülhetett (Győrffy I. 894.), s a Tisza legfontosabb átkelőhelyét és az erdélyi só legnagyobb raktárát védő királyi vár volt a 14. században (Uo., Cs. I. 676.). Alaprajzát Cs. Sebestyén Károey [Szeged középkori vára (Szegedi Alföld kutató Bizottság Könyvtára II/2.) Szeged 1928] rekonstruálta. Meggyőzően állapította meg, hogy a vár 50 — 51 ezer m² területű volt. Győrffy pedig a várban kolostor létét valószínűsítette. Ekkora vár nem tartozhatott az általam vizsgált típushoz, sokkal inkább Fehérvárhoz vagy Vasvárhoz hasonló városi települési típushoz, illetve annak valamelyik változatához.

Az adatok túlnyomó részét a dolgozat második felét kitevő adattárban közöltem, s erre több nyomós érv késztetett. Több- /.<>!* fogok statisztikai táblát adni, a táblák adatainak felsorolása l álságosán megnyújtotta volna értekezésem terjedelmet,elhagyá- suk viszont bizonyító erejüktől fosztotta volna meg őket. Más- részt így megszületett a középkori várak kataszterének kísérlete, amelyre a jövő kutatás építhet, nem utolsósorban pedig talán • ikerül végleg törölni az irodalom tudományos és népszerű mun- káiban évtizedek óta ismételt téves adatokat.

Lényegében hat kérdésre kerestem feleletet: 2. ki, 2. mikor épí- l ('I t e a várat, 3. mi volt a hadászati jelentősége, 4. kik voltak a 14. házadban királyi várnagyai, 5. mi volt sorsa a 14. században, és ö. mit tudunk építéstörténetéről, főleg annak első periódusáról. A terjedelem szükségszerűen korlátokat szabott, az ismétléseket tellát igyekeztem kerülni, ha a korábbi megállapítással azonos eredményre jutottam, egyszerűen arra hivatkoztam.

A követelményeknek talán az ópítóstörténet terén nem tettem eleget. Nemcsak építés- és művészettörténeti járatlanságomnak I nlajdonítható ez, hanem annak is, hogy nem vállalkozhattam a i égi felvételek összegyűjtésére. Az OMF tervtárában igen sok regi l el mérés található, talán elegendő Könyöki József és Mvskovszky Viktor nevét említenem. S hogy itt is konkrét példát említsek, I). Menclová Bajmócról azt állapította meg, hogy az 1899-ben megindult építkezés teljesen eltörölte a régebbi állapot nyomait. Könyöki azonban még az átépítés előtt felmérte a bajmóci várat, közölte is felmérését, de nem tudom megítélni, mennyire volt az helyes, mennyire téves, annak ellenére, hogy Könyöki más fel- vételei (pl. Revistye, Saskő) és az új felvétel szinte pontról pontra megegyezőnek látszik.[30] Tanácsosabbnak tartottam ennek az anyagnak kihagyását.

:l<> Könyöki, 404., 345. és 346. ábra, vö. Fíala.

1. IV. BÉLA ÉS A VÁRÉPITÉS

Az új típusú várak vallja történettudományunk a tatárjárás után terjedtek el gyors ütemben és nagyobb számban, elterjedésük IV. Béla politikájának volt köszönhető. A tatárjárás ugyanúgy készületlenül találta a magyar királyságot , mint három századdal korábban a magyar támadások a német-római birodalmat. Azonos jellegű volt az a tapasztalat is, hogy a támadás lendülete csak a megerősített városokkal és a magaslati pontokon épült várakkal szemben tört meg. Nemcsak a fehérvári latinok védték meg városukat,[31] de amint azt IV. Béla 1245-ben elmondotta a későbbi Ajnácskő helyét néhány bolondóci várjobbágy ,,saját költségén megerősítette” és sok ,,alattvalónkat sértetlenül és bántatlanul megtartotta benne”.[32] Toboly vára is ellenállt a tatárok ostromának.[33] Hasonló tapasztalatokról hallunk még 1208 után is, amikor az újonnan emelt várakat a törvény értelmében le kellett rombolni. A király képében megjelenő bárók ezt az ítéletet mondták ki a Hontpázmánv nb. Miklós ispán ismeretlen és névtelen várára is. Miklós azonban védekezésében előadta — és ezt nemcsak a kongregáción megjelent megyei nemesek tanúsították, hanem a három királyi kiküldött is tudva tudta , hogy „még mielőtt a vár megépült volna azon a helyen a keresztények megszámlálhatatlan tömege menekült meg a tatárok kegyetlen gyilkolásától, s legutóbb, néhány éve, a keresztények nagy sokasága kerülte el az istentelen tatárok támadását”.[34] De ilyen vár ahogyan azt IV. Béla a pápához is írt levelében elismerte[35] kevés volt az országban, nem volt tehát nehéz levonni a következtetést, hogy a várak számát minden rendelkezésre álló eszközzel szaporítani kell. IV. Béla, aki néhány hónappal korábban még a korlátlan királyi hatalom helyreállításán

[3J] Füredi, Ac*ta Historioa 15/1969. 127 —128.
[32] RA 1828.
[33] HO VIII. 54, KA 917.
[34] Dl. 75163.
[35] CD IV/2. 218., RA 933 a.

fáradozott, most éles fordulattal maga követelte a városok megerősítését és várak felépítését. 1248 1260 között több oklevélben vallott új politikájáról. Elmondotta, hogy a tatár támadás istencsapása alatt megfogyatkozott népesség „sokasodása, megvédése és megerősítése céljából”[36] báróinak és az egész országnak egybehangzó tanácsa alapján[37] „az erősségek emelésére alkalmas helyeket azoknak a híveinek adta, akiknek a várépítéshez szükséges ismeretük és lehetőségük megvolt”,[38] a későbbi oklevelek élesebb fogalmazása szerint „elrendelte, hogy a koronájának alávetett egész területen az alkalmas helyeken várakat emeljenek, ahová a nép menedéket találva visszahúzódhat a fenyegető megpróbálta- ! ás idején”.[39] Szándékát azzal a rendelkezéssel kívánta megvalósítani, hogy a magánosok kezében lévő, erődítésre alkalmas helyeket „egy csoportnak adják át építkezés céljából”, vagy „ha az a hely a király hatalma alatt áll, akkor az is magánosoknak, az egyháznak vagy a prelátusoknak adassék használatra, hogy ezzel a rendelkezéssel az erődített helyeket azoknak utalják ki, aldknek gondoskodásából a menedékhelyek felépülnek”.[40] Az uralkodó elképzelése ezekből az idézetekből világos: nem a nagy területtel rendelkező ispánsági várakat kell átépíteni,[41] hanem sok olyan várat kell emelni, amely a maga kisebb kiterjedésű hátországának népességét meg tudja védeni. Az sem lehet kétséges, hogy elsősorban a király környezetében lévő nagybirtokosoknak van meg a kellő anyagi erejük és ismeretük ahhoz, hogyjaz ilyen erődítményeket felépítsék, ugyanakkor ők azok, akik a királynak ezt a törekvését támogat j ák.

Néhány oklevélből a király eljárása is teljesen világosan rekonstruálható. A megerősítésre alkalmas helyeken a király maga épített várat, mint ahogyan az egyik szepesi várföldön is megkezdette az építkezést és a leendő várat annak a „Marcellnak, aki elsőnek művelte meg azt a földet” nevéről keresztelte el Marcell- \ árnak.[42] Sokszor eladományozta az ilyen pontokat, mintahogyan ;i. 1 »aranyai „Szársomló nevű várépítésre elég alkalmas hegyet” Miklósnak, Kálmán herceg tárnokmesterének adta, s ott az adományos „saját személyének védelmére és országunk hasznára . . . *i* aj át költségén és pénzén várat emelt”.[43] Szlavóniában a Lipóc

:i,:OD IV/2. 49., RA 904.

:i7 Uo. és ÁUO II. 320-321., RA 1244.

::H *CD. IV/2.* 49., RA 904.

J|,'ÁUO II. 320-321., RA 1244.

40 Uo.

41 Ezekre vonatkozóan lásd alább 27—28. lap.

47 IUbdosy, Suppl. 60., RA 933.

41 *CD* IV/2. 60., RA 904.

nevű hegyet Iroszló fia, Iván ispán kapta meg, s azon ,,saját költségén az ország tisztességére és megerősítésére” emelt várat.[44] Nem mindegyik eset volt ilyen egyszerű. 1247-ben az uralkodó elmondta, hogy a bolondóci várjobbágyok pert indítottak egy bizonyos Márk ellen Tenkös ésTika földje miatt. A perben akiráíy mindkét földet Márknak ítélte és azok birtokába be is vezettette. Tikán „egy megerősítésre alkalmas hegy” volt, s Márk elpanaszolta, hogy szegénysége miatt ,,nincs tehetsége, amiből az említett hegyet fallal és árokkal vehetné körül”, mire IV. Béla 50 márka ezüstért magához váltotta Tikát, majd 1247-ben (Balassa) Miké ispán fiának, Detrének adta.[45] [46] Az oklevél egyetlen szóval sem mondja, csak Márk panaszából nyilvánvaló, hogy Tika birtoklása várépítési kötelezettséggel járt együtt. Ennek az oklevélnek tartalma magyarázza meg azt is, miért adták át a borsodi várjobbágyok Dédes egyharmadát a Miskolc nembelieknek, ,,hogy a sziklán erősséget emeljenek” 1247-ben.[40] Az ismertetett két eset elvi indoklását is megtaláljuk Szigligetnek a pannonhalmi apát részére történt adományozásánál. Azt olvashatjuk ui., ,,hogy pedig ez az üdvös gondoskodás [ti. a várópítés] könnyebben valósuljon meg, azzal az eljárással éltünk, hogy ha magános szerez erős fekvésű helyet csereképpen vagy más jogcímen, akkor az egy csoportnak utaltassák ki megerősítésre”.[47] Ez az oklevél afelől sem hagyhat kétséget, hogy a kezdeményezés nem az apáté volt, hanem a királyé, amikor a balatoni szigetet ezekkel a szavakkal ,»rendelte” *(destinavimus)* Pannonhalmának, ,,mert [ez az egyház] elég hatalmas és gazdag hozzá”, hogy várat építtessen.[48] Ha már az eddigiekből is úgy tűnik, hogy a király igyekezett a várépítési kötelezettséget mindenkire és minden lehető alkalomra kiterjeszteni, akkor Marcell vára már említett esete még többet árul el. Mint már említettük, itt maga a király kezdett építkezni, de a munka félbeszakadt, 1250-ben már sok éve állt az építkezés, a vár meg őrizetlenül. ,,A megyebeliek királyi felszólításra és buzdításra sem kezdtek hozzá a vár befejezéséhez és nem őrizték, sőt azt hozták fel, hogy nem képesek az építési terheket viselni.” A király már azon gondolkodott, hogy a félig kész várat leromboltatja, de aztán két másik faluval együtt a szepesi prépostnak adta.[49] Az oklevélben egyetlen szó sem említi a várépítési kötelezettséget ,

[44] HO VI. 59., RA 843.
[45]ÁUO II. 194., RA 866.
[46] Dl. 84765.
[47]ÁUO II. 320., RA 1244.
[48] Uo.
[49] Bárdosy, Suppl. 50, R A 933.

<lo nem lehet vitás, hogy ez a sorok között benne van, a két falu az ára. S ha még maradtak volna kétségeink, akkor azokat IV. László 1278-i oklevele oszlatja el, amelyben megerősíti a nagyapja oklevelében foglaltakat, „bár a várépítésben egyáltalán nem lörtént haladás”.[50]

Történeti irodalmunk már kereken száz esztendeje ismeri a latár járás utáni várépítési hullámot.[51] Történészeink általában azt vallották, hogy az építésben az egész ország lelkesedéssel vett részt és csodálattal adóztak IV. Béla nagy egyéniségének, mert volt elég lelkiereje, hogy korábbi tévedéséből a következtetést levonja, és az addigival ellenkező politikát kezdjen. Nincs szándékunk tagadni, hogy IV. Béla valóban nagy lelkierőről tett tanúságot, de rá kell mutatnunk arra, hogy jelleme ettől még nem változott meg, ugyanolyan türelmetlen és erőszakos maradt , mint amilyen a tatárjárás előtt volt. A szepesi prépost és a pannonhalmi apát esete nem elszigetelt jelenség, nem is egyedül egyháziakkal fordult elő ilyesmi, mert amikor 1266-ban IV. Béla fiával, Istvánnal kibékült, a várépítésről külön pontban intézkedtek. István ifjabb király népeit ,,vár vagy várak építésére és karbantartására nem kényszerítjük írta IV. Béla karbantartás vagy építkezés címén nem vetünk ki rájuk adót”.[52] A király fiatalkori eljárását jellemző erőszakossággal és türelmetlenséggel kényszerítette alattvalóit várak építésére.

Mindez az érem egyik oldala. A megítéléshez, úgy hisszük, nemcsak csattanós példákra van szükség, hanem arányokat feltüntető számokra, s azok kapcsán néhány kérdés tisztázására. Az első ilyen kérdés, hogy hány és milyen új típusú vár lehetett az országban a tatáitok betörésekor ?

1242 Gyertyaszentelő napján a Fehérvárott egybegyűlt egyháziak kétségbeesett segélykérést intéztek a megválasztandó pápához. Elmondták, hogy a tatárok átkeltek a Dunán és az ország megmaradt részét fenyegetik. Felsorolták azokat a legfontosabb várakat is, amelyek még keresztény kézen voltak: Fehérvár, Esztergom, Veszprém, Tihany, Győr, Pannonhalma, Moson, Sopron, Vasvár, Németújvár, Zalavár, Léka, továbbá (Fehérvár felől nézve) a Dunán túl Pozsony, Nyitra, Komárom, Fülek, Abaú j vár szerepeltek a jegyzékben.[53] Ha ezen a névsoron végigfutunk,

CD V/2. 440., HA 2903.

,1 Gzobor B.: Magyarország középkori várai. Száz. 11/1877. 602.; HóM\N B. —Szekfű (tY.: Magvar történet I[6]. 561.; Gerő, M. várak 8.

■v“ÁUO ITT. 129.

MIÖO 35/1915. 668.

azonnal feltűnik, hogy egyrészt az erődítések túlnyomó többsége nem az általunk fentebb meghatározott várfogalomhoz tartozik, hanem a régebbi ispánsági várak (Moson, Sopron, Vasvár, Pozsony, Abaújvár), vagy a városok (Fehérvár, Esztergom, Veszprém, Győr, Nyitra, Komárom), illetve az erődítésnek számító monostorok (Tihany, Pannonhalma, Zala vár) kategóriájába. Az egész országban alig sorolnak fel néhány olyan helyet, amelyet az általunk vizsgált típushoz sorolhatnánk, csak Németújvár, Léka, Fülek számíthatók ebbe a csoportba, a megnevezett 17 helyből mindössze három. A levél nyilvánvalóan nem törekedett pontos felsorolásra, mert megemlíti, hogy ezeken kívül ,,még más várak és erősített helyek" vannak a keresztények kezén, szavahihetőségét mégis meg kell próbálni ellenőrizni. Adattárunkban 330 vár szerepel, közülük azonban csak tíz olyat ismerünk, amely 1241 előtt épült, a már felsorolt három váron kívül Borostyán (Vas megye), Kabold és az ugyancsak Vas megyei Óvár, északon Jolsva, Füzér, Toboly, Erdélyben Vécs vára tartozik közéjük, ha nem számítjuk Ajnácskőt, amit éppen a tatárjárás alatt erősítettek meg. Adatainkat és a fehérvári levél tartalmát Rogerius mester keserves krónikája is alátámasztja, amikor várkéntVáradról, Fehérvárról ír, kiemeli a pannonhalmi apát vitézségét és elmondja, hogy az egresi monostorba „mint megerősített várba" menekültek a környék lakosai.[54] Elbeszéléséből az is kiderül, hogy Erdélyben ugyan gyors ütemben emeltek várakat, de ezek a várak aligha voltak tartósabb építmények, mint az a Fátra, ahová ő maga is menekült, mert ott „egy csudálatos magas hegy [volt], melynek tetején egy borzasztó kőszikla nyugszik".[53] A két forrás egybehangzó tanúsága ellenére sem zárhatjukki azonban — s erre még alább visszatérünk —, hogy a valóságban ennél több vár volt, de még ha feltesszük is, hogy az ismert várak száma magasabb volt, akkor sem kapunk jelentős eltérést a 14. századi állapothoz képest, megállapításunk akkor is csak az lehet, amit már IV. Béla levelében írt: kevés vár volt az országban.

A számba jövő várak elhelyezkedése nagyfokú egyenlőtlenséget mutat. A tíz vár közül öt a nyugati határszélen, pontosabban annak Lajta menti szakaszán állt, a többi szétszórtan az ország legkülönbözőbb részein található, egy Erdélyben a só útját ellenőrizte (Vécs), egy a gömöri vasbányákat (Jolsva), a sárosi Toboly és a nógrádi Fülek fontos útvonalat védett, egyedül az abaúji

[54] SRH II. 582.
[65] Uo. II. 588. Szabó K. ford. (Rogerius mester váradi kanonok siralmas éneke. Pest 1801. 51.)

l'Yr/.érnek nem volt hadászati jelentősége. A következtetést úgy \ nnliatjuk le, hogy a kevés korai vár fele a nyugati határt védte, Irhát ott állt, ahol a magyar király a kor szintje szerinti legmodernebbül felszerelt ellenféllel állt szemben.

'Talán még ennél is feltűnőbb, hogy csupán három volt magánl.r/en (Fülek, Kabold és Füzér), de ezek közül is csak két esetben bizonyítható, hogy a vár építtetője is magánember volt, az Aba uh. Andronicus emelte Füzért, a Szák nb. Pósa Kabold várát.

I 'gv tűnik, hogy a várak száma kicsi volt, még kevesebb azoké, ii melyek magánosok kezén voltak vagy amelyeket magánosok emeltek. 1241-ben azonban még egy vár az erdélyi Vécs \<>lt magánkézen, mert a király igen korán, 1228-ban elajándél.nzta. Ez a jelenség nemcsak hozzátartozik a várak történetéhez, hanem élesebben világítja meg azt a képet, amelyet a felsorolt m latokból megrajzoltunk. Úgy látszik, hogy az 1220-as évekig Magyarországon csak a király emelhetett várat.[56] 1222- 29 Imzött Kabold az első, amelyet magános épített fel, azt kö vethetle (szintén II. András uralma alatt) Füzér. Fülek esete bizonytalan, abból, hogy 1246-ban a Kacsics nb. Folkustól vette el a Király, még nem következik, hogy Folkus is építette.

Ivabold és Füzér esetét úgy is megfogalmazhatjuk, hogy nem okkal a királyi birtokok tömeges eladó mányoz ásának megindulnia után lehetőség nyílt arra, hogy az adományosok várat is ömölhessenek birtokukon, a király megszűnt a várak egyetlen birtokosa lenni. Ennél több is történt, amikor — ugyancsak II. \mlrás birtokon kívül várat is adományozott, nevezetesen Verset. Akár a várépítési engedélyeket, akár a már kész várak el¡1 jándókozását tekintjük, egyelőre még nagyon szűk kört figyelhrl iink meg. Vécs új birtokosa, Tomaj nb. Dénes lovász- (1222 — ”1) és tárnokmester (1224 -30) volt ebben az időben,[57] Kabold építője II. András kezeseként volt őrizetben görög földön.[58]

I>e akármilyen szűk is volt a kör, a jég megtört, magános kezén ll lehetett vár. Ez a megállapítás más színben tünteti fel IV. Béla talár járás utáni intézkedéseit, mint ahogyan azt eddig Pauler Kivételével — hitték. Nem arról volt szó, hogy valami új, eddig

"Hajnik I.: Magyar alkotmány- és jogtört énelem. Pest 1872. 77. Megerősíti Hajnik felfogását egy 1247. évi oklevél (ÁUO VII. 224., KA MM.). Zagorjei Farkas saját birtokán várépítésbe kezdett. A király a ' m-építés befejezését engedélyezte és azt, hogy a befejezett varat birtokolIni' ta *(edificet ipsum* [*castrum*] *et tam ipse quam sui successores possint* ■' *ntlmnt perpetuo possidere).*

y/ Kar. III. 105.

Ivar. III. 40.

ismeretlen intézkedést hozott volna a király 1241 után, hanem ugyanarról, amit a királyi birtokok eladományozásáva] kapcsolatban már régóta vall történettudományunk: a korábban megindult és IV. Béla uralmának elején átmenetileg megakadályozott fejlődés gyorsult fel. A rendelkezésre álló adatok időrendjéből világos, hogy az első magánosok által végrehajtott várépítés vagy magánosoknak szóló váradomány II. András uralkodásának idejére esik, ennélfogva IV. Béla itt újra úgy tűnik fel, mint aki a tatárjárás hatása alatt, a várható újabb támadás miatt nyugtalan és türelmetlen folytatójává lett apja politikájának. Ez azonban <sak akkor igaz, ha a várépítés üteme valóban meggyorsult, így magától adódik második kérdésünk; hány vár épült Magyarországon 1242 —1270 között ? Mielőtt azonban erre a kérdésre felelnénk, még egy kis módszertani kitérőt kell tennünk.

Adattárunk második pontja minden esetben a vár építésének korát igyekszik meghatározni. Forrásaink természetéből következik, hogy a birtokokat és a rajtuk épült várakat azokban az időpontokban említik, amikor jogi szempontból valami változás történik velük, ha a király eladományozza őket, ha valamilyen más jogügylet következtében tulajdonosuk (eladás, vétel, csere stb.) akár csak részben (osztozkodás) megváltozott. Jogi változást jelentett az is, ha az uralkodó hűtlenség vagy főbenjáró bűntett miatt a várat elkobozta. Néhány esetben a vár valamilyen más érdekű esemény színhelye vagy egyszerűen egy levél vagy oklevél keletkezési helye volt, s ennek nyoma maradt. A vár építési korának meghatározása szempontjából tekintve ezek az említések kétféle eredményre vezettek: *a)* megállapítható volt, hogy a vár melyik időpont előtt épült. Déváról pl. tudjuk, hogy IV. Béla és fia, István csapatai a vár alatt ütköztek meg 1265-ben. Korábbi adatunk nincs, tehát csak azt állíthatjuk, hogy 1264 előtt kellett épülnie. — *b)* Sok esetben a terminus post quem is meghatározható volt. Dévényt pl. 1271-ben II. Ottokár cseh király ostromolta meg és foglalta el, ekkor tehát már állt a vár. 1233-ban, amikor az osztrákok betörtek az országba, Dévény városát égették fel, a várat még nem említik, ennélfogva azt állíthatjuk, hogy Dévény vára 1233 után és 1271 előtt épült fel. Könnyen belátható, hogy a kétféle adat kétféle értékelést tesz lehetővé. Az *a)* esetben nincs üiit tenni, el kell fogadnunk, hogy Dévát 1264 előtt emelték. *Ab)* esetben nem lévén további támpontunk - 1233 és 1271 között minden esztendő lehetséges. Érvelhetünk úgy, hogy éppen az 1233. évi támadás tapasztalatán okulva már az 1230-as években megkezdték a vár építését, de érvelhetünk úgy is, hogy az építkezés csak akkor indult meg, amikor a magyar cseh viszony

feszültebbe vált, tehát az 1250-es évek elején. Mindkét esetben elhagynánk az adatok biztos talaját, s ezért jobb megoldásnak látszik, ha az adattárban foglalt évszámokat a statisztikai szokásoknak megfelelően csoportosítjuk. Kiindulhatunk abból, hogy a terminus ante quem-et vesszük figyelembe, azaz minden vár első említését foglaljuk táblába, s akkor a következő eredményt kapjuk.

1. A várépítések száma Magyarországon 1242- -1400 között

Időszak	Új vár	ÖSS7.CSPI1	Időszak	Új vár	összesen
1242-1250	17	17 1	1321-1330 ;	33	I 254
1251-1200	5	22	1331-1340 f	15	269
1201-1271	20	48 j	1341-1350 |	10	279
1271-1280	25	73 !	1351-1360 !	11	290
1281 - 1290	39	112 !	1361-1370	12	302
1291 - 1300	35	147	1371-1380 '	3	305
1301-1310	21	168 ;	1381-1390	5	310
1311-1320	53	221	1391-1400	19	329

I

A táblából úgy tűnik, mintha Magyarországon éppen a tatárjárás után épült volna a legkevesebb vár, a legtöbb pedig 1311 1320 között, tehát a két nagy oligarcha (Aba Amadé és Borsa Kopasz) megtörése után (53), s azért meg kell próbálnunk a tábla korrekcióját, aminek alapjául az a meggondolás szolgál, hogy a két megállapított dátum középértékét vesszük, azaz — az előbbi példánál maradva — azt mondjuk: nagy a valószínűsége annak, hogy Dévényt 1252 körül építették fel. Ezzel a korrekcióval adataink most már a következő képet mutatják.

2. Várépítések száma Magyarországon 1242—1320 között
(korrigált érték)

Időszak	L'j vár	Összesen	Időszak	Új vár	Összesen
1242- L250	ifi	' 16 i	1281-1290	44	! 136
1251-1260 ,	! 5	21	1291-1300	36	: 172
1261-1270 !	29	1 50 ,	1301-1310	22	! 194
1271-1280 !	32	' 82 !	1311- 1320 :	37	, 231

Magyarázatul az a tény szolgál, hogy egy sor vár esetében csak akkor értesülünk létezéséről, amikor I. Károly az oligarcháktól visszafoglaltatta. Az 1310 1320 között feltűnő várak közül nem kevesebb, mint 17 tartozik ehhez a csoporthoz, közülük hármat -

hármat Csák Mátétól[59] és a Kőszegiektől,[60] kettőt-kettőt Aba Amadétól, Borsa Kopasztól és Petenye Pétertől[61] vett vissza a király, de ők sem maradtak adósok, Máté három, Kopasz egy várat vett ostrom alá.[62] Nem kételkedünk abban, hogy voltak ezekre a várakra vonatkozó korábbi oklevelek is, ezek azonban részben a hadieselekmények során pusztultak el, részben a birtok-foglalás „technológiája” miatt. Ez az utolsó tétel talán kissé külö-nösen hangzik, s a kételyek eloszlatására idézzük Szinnye esetét. 1311-ben Szinnvei Merse unokája Miklós a maga és testvére, Péter nevében tiltakozott az esztergomi keresztesek konvent je előtt az ellen, hogy Aba Amadé fia, János elfoglalta Szinnvefalva nevű birtokukat és várukat, Pétert elfogta és még most is vasraverve tartja, le is fejezteti, ha nem adják át neki ,,azokat a privilegiális okleveleket, amelyeknek erejénél fogva említett birtokaikat őse-ikkel együtt mostanáig bírták”, miért is Miidós ,délelemtől hajt-va” átíratta IV. Béla 1262. évi oklevelét, amelyet átadni készült Aba Jánosnak.[63] A ,,technológiához” alig kell magyarázat: nem-csak a birtokot (és ebben az esetben) a várat foglalja el a hatal-masabb, hanem igyekszik megsemmisíteni a régi birtokos jogcí-mét igazoló okleveleket is. A Szinnyeiek esete több okból is sze-rencsés volt, mert az oklevél nem volt a várban (mint ahogyan az abban a korban szokásos volt), mert Miklós az oklevéllel eljutott Esztergomba, amely kívül esett az Amadéfiak hatalmi területén és így át tudta íratni. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy IV. Béla oklevelet csak ez az átírás mentette meg a pusztulástól.[64] Táblánk szempontjából értékelve az esetet azt kell mondanunk, hogy Szinnye várának felépítését az átírt oklevél segítségével 1262 — 1311 közó,aközépértóket alkalmazva, nagy valószínűség-gel 1282 körűire tehet j ük, de ha Szinnvei Miklós nem írathatta vol-na át a kiváltságlevelet és csak a rozgonyi csata után tiltakozha-tott volna, akkor csupán annyit állíthatnánk, hogy Szinnye várát 1312 előtt építették. A végső következtetés pedig az, hogy az 1. tábla alapján nem ítélhetjük meg helyesen a várépítés ütemét a 13. század második felében.

A 2. táblában foglalt számok mindenekelőtt azt bizonyítják, hogy IV. Béla erőfeszítései csak uralmának utolsó tíz esztendejé-

59 Balog vár, Ecseg, Sirok.

60 Atyina, Darnolc, Raholca.

61 Abától Munkácsot és Nyevickét; a Borsáktól Dergőcöt és Valkót; Petenyétől Jeszenőt és Bodrogszeget.

62 Máté Berzencét, Bujákot és Korlátkőt, Kopasz Csehvárat.

63 Dl. 70150.

64 Dipl. Sáros 285, RA 1312.

bon értek célt. Most már 29 vár épült fel egy évtized (1261 70) alatt, tehát több, mint amennyi addig ilyen típusú várból egyállalan felépült. Ezek a számok teljes mértékben igazolják irodalmunk állítását, hogy IV. Béla uralkodásának második szakaszában az eró'sségek építése nagy lendületet vett, számsorunk pedig ezt az állítást azzal az aránnyal egészíti ki, hogy 1250 1270 között több (34) épült fel, mint amennyi addig összesen. Nem felesleges megjegyezni azt sem, hogy a csúcsot az 1280-as években, tehát Kun László uralmának utolsó évtizedében érte el a várépítés.

Az oklevelek azt vallották, hogy a munkát a király és az ország hatalmasai, a prelátusok és a bárók együttesen vállalták, ezért szükségesnek látszott a fenti számsorok kiegészítése két másik ismérv szerint: *1.* az adott korban felépült várak közül hánynak ismert az alapítója; 2. hánynak felépítője volt a király.

3. Újonnan épült várak megoszlása építtető szerint 1242—1330 között

Időszak	Épült	Ebből az alapító ismert	Ebből az alapító király	Időszak	Épült	Ebből az alapító ismert	Ebből az alapító király
1242- 1250	16	14	5	1281-1290	44	37	
1251- 1260	6	ö	I	1291-1300	36	32	2
1261- 1270	29	27	6	1301-1310	22	19	1
1271- 1280	32	30	9	1311-1320	37	25	10

A tábla számadatai hullámzást mutatnak. Az 1240-es évek lázas építkezése után egy évtized szünettel csak az 1260-as években kapott új lendületet a királyi várépít és, első csúcsát Kun László uralmának első évtizedében érte el. 1281 1310 között alig épített a király várat, az újabb csúcs az 1310-es evekben jelentkezik. A hullámzásra könnyű lenne magyarázatot találni, az 1240-es évekre az újabb tatár támadás hióbhírét, 1281 után a központi hatalom hanyatlását, majd megszűnését, s az 1301-es években újabb megerősödését. A számokban mutatkozó trend és az ország politikai fejlődése közötti összefüggés tagadhatatlan ugyan, de a tábla számai mégsem tükrözik híven a király várépítő tevékenységet, ennek megítélésénél még két tényezőt kell tekintetbe vennünk: egyrészt az új megyei központok várainak felépítését, másrészt a várak kisajátítását.

A régebbi ispánsági várak átépítéséről sajnos nem sok adat maradt fenn. Pozsonyt a 13. század derekán építették át, s itt úgy látszik az első lépést a prépostságnak a várból való kitelepítése

jelentette: a további lépésnek nyomát orz; az a híradás, amely a Csukárdiak által emelt toronyról szól.[65] Már ez a pozsonyi eset is emlékeztet arra, hogy IV. Béla minden rendelkezésre álló erőt mozgósított, erre mutat a szepesi vár esete is. Itt az uralkodó 1249-ben a szepesi prépostnak ,,torony és palota építéséhez szükséges helyet” adományozott azzal a megjegyzéssel, hogy a prépost „vállalta az építést”.[66] A felsoroltakon kívül csak valószínűnek tarthatjuk, de nem bizonyítható, hogy más várakat, így az 1242. évi fehérvári levélben emlegetett Abaújvárt, Borsodot, Hontot és Bárány avárt megerősítették, ha nem is építették át, mert azok részben még a 13. század végén lassan tönkrementek.[67]

Voltak olyan ispánsági várak, amelyeket a tatárok elpusztítottak s nem volt érdemes őket újjáépíteni, helyüket cs feladatukat új erősségek foglalták el. Borsova vára helyett így épült fel a terület új központját alkotó Bereg.

Végül pedig új ispánsági várak is épültek, főképpen az ún. erdőispánságokban, ahol addig kúriák alkották az ispánság igazgatási és gazdasági központját. A pataki és tornai erdőispánság újonnan emelt vára, Patak és Szádvár szerepel jegyzékünkben, az előbbi a pataki, az utóbbi a (torna-) görgői kúriát váltotta fel. Nem található meg azonban Sáros, amely ugyanilyen központként épült 1248 1262 között.[68] Ha már ki is nőtt az erdőispánsági központ szerepéből, mégis itt kell megemlítenünk a zólyomi várat, amely

[65] CM) TV/l. 380., RA 812.

[6G] Anal. Scep. 294., RA 910. Itt kell megemlítenünk Trencsén esetét. A vár említése a 13. század elejétől kezdve folyamatos (Os. IV. 79.), a ma álló várat mégsem tarthatjuk azonosnak az Anonymus által említett Trencsén várával, de itt az átépítés időpontját (valószínűleg megint csak az 1250-es éveket) a most folyó ásatások lesznek hivatottak tisztázni.

[í:7] Abaújra 1. fentebb a 28. jegyzet alatt. Borsod vára 1334-ben a határjárásban már csak „fossat-um vulgariter Feld\var’-ként fordult elő (Oyörffy, I. 763). Hont is a 13. század második felében vesztette el jelentőségét (Bakács 4.7.). Baranya vár már a 14. század végén Harsány tartozéka (Cs. TI. 454., 456.).

[68] Varsik (I. 138.) feltételezi, hogy a vár már 1247-ben létezett, és ezt az a tény támasztja alá, hogy 1247-től kezdve ismerjük a sárosi ispánokat, az elsőt 1247 —124.9. között. (Dipl. Sáros 513., RA 864.; ÁUO VII. 281., RA 906.; TT 1900 387. RA 91 7.). Várnagyát azonban 1262-ben említik először (Dipl. Sáros 285., RA 1312.), az 1248. oklevél (Dipl. Sáros 457., RA 874.) pedig még nem említ várat. Téved PisoS* (335.), amikor Sárost 11. századi ispánsági várnak tartja, és felteszi, hogy a tatárok elpusztították. Nern találtam azt az adatát sem, amely szerint 1247-ben említik először a várat.

1246 1254 között keletkezett[09] s amelynek kőfaragóját név szerint ismerjük.[69] [70]

Ha az újonnan épült megyei vagy uradalmi központokat is figyelembe vesszük, akkor azt kell mondanunk, hogy a király nem a táblában feltüntetett egy várat, hanem az 1250-es években hármat emeltetett, s IV. Béla halálakor nem 12, hanem 14 új királyi építésű vár állt az országban.

A 14 királyi alapítású vár a megelőző korszakhoz képest sok, de a kor vezető családainak teljesítményéhez képest már nem az. Béla haláláig felépült 46 ismert alapítója vár közül 16 az uralkodó legbensőbb munkatársainak és méltóságviselőinek volt alkotása, s ami még feltűnőbb, hogy már itt, a kezdet kezdetén megjelenik a többszörös vártulajdonos típusa. Gyeregve Pál, aki 1242 49 között a tiszántúli részek kormányzója, 1248 51-ben országbíró volt,[71] két várat (Adorján és Sólyomkő) mondhatott magáénak, s ugyanígy két vára volt a Hahót nb. Arnoldnak (Pölöske, Purbach), aki 1242-ben átmenetileg a nádori tisztséget viselte.[72] A Héder nb. Henrik, aki az országbírói, nádori és szlavón báni tisztséget töltötte be[73] 1254 1270 között, biztosan Szalónakot, Szentvidet és talán Monvorókeréket (Kertest) emelte. A többi 24 vár építője között is sok volt a király közvetlen munkatársa: Dédes alapítója Ákos nb.Ernye, 1248 69-ben országbíró [74]Ha itt az Ákos, Hahót, Héder és Geregye nemzetség tagjait soroltuk fel, akkor az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy sokkal kisebb, az országos politikában nem szereplő nemzetségek (mint amilyen a Tátikát felépítő Tátika nemzetség), sőt olyan jelentéktelennek látszó egyének is feltűnnek, mint amilyen Hricsó alapítója, Tolus mester, nem is szólva a közelebbről ismeretlen Zagorjai Farkasról, aki egymaga két várat is építtetett (Kosztel, Oszterc).

A negatívumok sem hanyagolhatok el. A prelátusok közül csak a zágrábi püspököt és a pannonhalmi apátot találjuk meg a névsorban, mert ugyan az egri püspök is kapott várépítési engedélyt,

[69] Az Anonymus említette zólyomi földvár a királyi uradalom korszakában ment tönkre (Mályusz E.: Túróé megye kialakulása. Bp. 1922. 101.). Az újonnan a hegyen emelt (és ma ».pusztavárnak” nevezett) várra az első adat a bátaszéki privilégiumban található 1254-ben (HO VI. 76., KA 1013.}. Nincs kizárva, hogy az 1246. évi *dátum in Zolum sub cafitro Polona* (ÁUO II. 189., RA 836.) az új zólyomi várra vonatkozik, ebben az esetben 1242 — 1246 közöttre kell tennünk építését.

[70] RA 1051.

[71] Kar. II. 10-11.

[72] Kar. II. 117.

[73] Kar. II. 145., 147.

[74] Kar. I. 102. és TTóman B. —Szekfű Oy.: M. tört. I. Bp. 1939. 520.

de legalábbis Füzérkőn a vár csak később épült fel. A főpapok távolmaradása érthető, hiszen mindegyik székhelye megerősített város volt, birtokaik védelmére legalábbis 1270 előtt nem látszott szükségesnek vár építése.

Ha a király és a nagyurak várépítését térképre visszük (1. sz.), igen furcsa kép bontakozik ki az 1270 előtt épített várakról, mert azok túlnyomó többsége változatlanul a határszélen található. A legtöbb erősséget az osztrák határon és Trencsénig az osztrák cseh határon építették, de határvárként könyvelhetjük el Árvát, Nagyvárt, Sárost, Bereget és Barankát, s így az 1242 után épült 52 vár közül csak két baranyai (Csabavára és Harsány), egypozsegai (Petnye), egy körösi (Rakonok), két varasdi (Lobor és Ősztere), egy zágrábi (Lipovee), négy zalai (Csobánc, Tátika, Szigliget, Pölöske), két bihari (Adorján és Sólyomkő), meg négy az Alföld északi peremén épült (Baglvaskő, Ágasvár, Dédes és Szádvár) állt az ország belsejében. Számítsuk ehhez hozzá azt a 10 várat, amely már 1242-ben állt, de a kép még akkor is csak arányaiban módosul anélkül, hogy lényegében változna. A határt védő várak sora, Borostyánnal, Kabolddal, Lékával, Németújvárral, a vasi Óvárral, északon Tobollyal, keleten Beccsel nő meg, az összesnek még így is több mint a fele határvédő vár. A határvédő lánchoz tartozik az átalakult és újtípusú várként továbbélő Magyaróvár, Pozsony, Trcncsén és Szepes is, ezekkel együtt a határvédő várak már túlsúlyban vannak. Növekedést mutatnak a felvidéki várak is (Fülek, Ajnácskő, Jolsva), de változatlanul hiányoznak a Vértesben, a Bakonyban levők, és alig van vár a Pilisben. Már ez is mutatja, hogy nem a földrajzi tényező játssza a vezető szerepet.

Az 1242 1270 között épült várak számára azért volt szükségünk, mert IV. Béla szerepét a várépítésben ezzel ítélhetjük meg. A számok bizonyították, hogy Béla apja politikájának folytatójává vált a tatárjárás után. Nemcsak maga emeltetett várakat, hanem minden rendelkezésre álló eszközt, minden alkalmat megragadott arra, hogy országát új, megerősített pontokkal lássa el. A hatalmi erőfeszítésben elsősorban közvetlen világi munkatársai voltak segítségére, a püspöki kar a tatárjárás után pápai felszólítás ellenére[75] — sem iparkodott túlságosan. A világi méltóságviselőknek és kisebb tisztségek betöltőinek volt köszönhető, hogy kereken 30 esztendő alatt kiépült az ország új, várakra támaszkodó határvédelme, főként elég paradox módon a

[75] A. Tiieiner: Vetera monumenta historica Hungáriám sacram illustranlia. I. Komáé 1859. 204.

nyugati határon, a keletről jövő, elsöprő erejű támadás után. Nemcsak ez az ellentmondás késztet annak a tényezőnek felkutatására, amely a váraknak ezt a különös földrajzi megoszlását létrehozta, hanem még egy másik jelenség IV. Béla politikájában, s ez a hat ár várak átadása.

A nyugati határon álló erősségek 1242-ben még szinte teljes számban a király kezén voltak. Az 1242 1270 között a Dráva és a Duna közötti szakaszon felépült kilenc vár közül már csak egy (Dobra) épült a király tulajdonaként. Ez azt jelentette, hogy a Muraköz védelme teljesen a Hahót nemzetségre, a zagorjei kerületé pedig Farkas ispánra maradt. Még ennél is feltűnőbb, hogy a Szalónokot és Szentvidet megalapító Héder nb. Henrik 1260 70 között megkapta a nyugati határ másik két erősségét, Borostyánkőt és Kőszeget, így nemcsak négy vár birtokosa volt 1270-ben, hanem a határ Vas megyei szakaszán az országba vezető utak és egy hosszú határszakasz egyedüli ura. Sem várai között, még kevésbé azok előtt nem található királyi vár, nem csoda, ha 1270-ben két szövetségesével és a Hahótoktól meg a Zagorjei Farkastól elfoglalt erősségekkel 12 várral állt Ottokár oldalára, s a nyugati határt a Fertő tótól a Száváig úgy nyitotta meg a cseh király előtt, hogy az Szlavóniában várépítésre gondolhatott (Szamobor). Ennek a rövidlátó politikának volt következménye, hogy 1263-ban az Ottokárral vívott első háború után a határ védelmét még mindig Vasvár, Sopron, Moson, Pozsony és Nyitra, tehát Pozsony kivételével a régi ispánsági várak sora jelentette. Béla nemcsak a birtokok és várépítési engedélyek, de a várak terén is folytatója volt apja nagyvonalú politikájának.

Fentebb már idéztük Béla és fia, István kibékülésének a várépítésre vonatkozó pontját, a 13. század nagy uralkodójának politikáját mérlegelve erre a kérdésre még egyszer visszakell térnünk. A feladat és a teljesítmény nagysága következtében a sikertelenség sem maradhatott el egyes esetekben. Nemcsak a szepesi szászok bicskája tört bele a menedékkövi építkezésbe, Körmenden a Hermán nb. Dénes ispán tornyot kezdett építeni, de annak befejezéséhez még három ekényi földet kellett kapnia a királytól.[70] Az erőszakolt ütem azzal a hátránnyal járt, hogy az erődítések egy részét fából építették. Ha azt halljuk, hogy 1287-ben Csukárdi János Nyék és Torna nevű birtokain épült várat a Kőszegiek felégették és egyiket sem említik többé, akkor joggal feltételezhetjük, hogy nem volt ott több, mint egy fából épült torony,

TG HA 1041.

amelyet árok és sánc vett körül. így értendő az is, hogy már 1278-ban eladják a vasi Zalak földön fekvő várhelyet régi árkaival é.s gyepűivel. Több helyütt találkozunk ilyen „várbelivel” már a 13. század végén és hajlamosak vagyunk arra, hogy az ilyen fából épült erősségek közé soroljuk a Hahótok zalai birtokain fekvő, nyomtalanul eltűnt Búzád-, Láncret- és Terestyéntornvát, amelyek 1368-ban is csak nevükben őrizték erősség jellegüket.[77]

[77] Holub, Tört. földi*. I. 127.

2. A KISKIRÁLYOK VÁRAI

A 13. század végén Magyarország a feudális anarchia állapotába süllyedt, s ebben a fejlődésben szerepe volt a váraknak, nemcsak abban a tekintetben, hogy IV. Béla politikája következtében számuk megszaporodott , hanem abban is, hogy a várak felépítése a nagybirtokok minőségi változását, ezzel együtt a társadalmi fejlődés felgyorsulását jelentette, és végső fokon a tartomány úri hatalom kiépítésének kísérletéhez vezetett . Az ezzel kapcsolatban felmerülő bonyolult kérdések tárgyalásának kiindulópontjául konkrét példát választottunk, Bihar megye várait.

Bihar megyének a tatárjárásig egyetlen vára volt, Bihar ispánsági vára, amely jelentőségéből már a 11. század végén veszített, amikor Szent László a püspökséget Váradra helyezte át. Várad megerősített város volt már a tatárjárás előtt, Bihar jelentéktelenné vált.[78] Az első két új típusú vár, Adorján és Sólyomkő a Geregye nb. Pál országbíró földjén épült. A nemzetség ősi birtokai a Dunántúlon feküdtek, de már Pál apja öt falut szerzett Biharban, Pál pedig 1236-ban és 1249-ben ugyanitt újabb királyi adományokat.[79] A régi és új szerzemények a Réz hegység lábánál, a Berettyó és a Sebes-Kőrös völgyében feküdtek, itt épült fel a két vár is: a síkon Adorján, a hegyek között Sólyomkő. Ezzel a megye feletti hatalom a Geregye nembeliek kezébe került, hatalmuknak csak hűtlenségük vetett véget. 1277-ben IV. László a Pál országbíró fiai elleni sereg vezetésével Miklós választott esztergomi érseket és László vajdát bízta meg, akik megostromolták és elfoglalták Adorjánt.[80] 1278-ban a király Váradon hét megye gyűlésén ítélkezett a lázadók felett , ekkor értesülünk arról, hogy Pál fiai elfoglalták a Gutkeled nb. Dorog fiainak Derspalotája nevű birtokát, ottani tisztjük a Borsa nembeliek ellen viselt

[78] Gyöbffy, I. 601.

[79] Kar. II. 10-12., Gyöbffy, I. 591., 606., 613., 631., 638., 643., 647., 654., 658., 691. Jakó, 299., 304., 345., 373.

[80] Kar. II. 14., Bunyitay, Száz. 22/1888. 22.

hadat.[81] A király ítélete következtében Adorján és Sólyomkő a Borsa nb. Tamás tulajdonába ment át. De nem ez volt az egyetlen következmény. Azt a tanulságot, hogy a vár = hatalom, többen is levonták. A Borsák Körösszegen építették fel várukat, a váradi püspök Belényes mellett, Fenesen. Még a jóval kisebb birtokkal rendelkező Dorogfiak sem akartak lemaradni, egyedi monostorukból kidobták a szerzeteseket, azt akarták várrá átalakítani, s amikor ez nem sikerült, a monostor köveiből rakattak tornyot Diószegen.[82] Az új várak kihívták a Borsák ellenszenvét, 1294-ben megostromolták a fenesi várat, de elfoglalni nem tudták.[83] A Borsák egyébként Anjou-pártiak voltak, tehát hűtlenek III. Andrással szemben, így került sor Adorján második ostromára 1294-ben. Ezt ezúttal maga a király vezette, és a várat elfoglalta.[84] I. Károly az elfoglalt várakat a Borsa nembeli Tamás másik fiának, Kopasznak adta vissza. Kopasz mellékesen megszerezte a szomszédos Kraszna megyei Valkó várát, ami nem volt túlságosan nagy feladat, hiszen az ország nádora és királyának legbensőbb híve volt. 1317-ben vált hűtlenné I. Károlyhoz, akinek hívével, Dózsával Debrecennél csapott össze, de csatát vesztett. Adorján várába vonult vissza, ismét a király vezetése alatt folyt az ostrom, ismét elfoglalták Adorjánt, de Kopasznak sikerült Sólyomkőre menekülnie, ott a Gutkeled nb. Joákim és István vette ostrom alá. Kopasz egyik embere ugyan megkísérelte a felmentést, de az akció sikertelen maradt, a volt nádor az éhhalállal szemben a megadást választotta.[85] [86]

A bihari példában nagybirtokosok szerepelnek, bázisuk a területileg zárt nagybirtok, amelynek kialakítására a 13. század derekától kezdve törekedtek az ország hatalmasai, amint azt történettudományunk már régóta megállapította.[80] Az egybefüggő nagybirtok megszerzése után a tulajdonos természetes törekvése volt, hogy várat emeljen. Nemcsak a józan ész szólt emellett, a király is arra buzdította híveit, sőt a kisebb birtokosokat is, hogy ,,maguk és vagyonuk” védelmére várat építsenek.[87] Így biztosította Pál országbíró, hogy birtokán új telepek jöjjenek létre, mint ahogyan pl. Szent lázár is ilyen újonnan telepített falu volt.[88]

8iÁUO XII. 250-253., RA 2942.
82 Györfíy, I. 617., 613. HO VII. 170.
83 Bunyitay, Száz. 22/1888. 29 — 32.
94 Uo. 130-131.
95 Uo. 142 — 150.
86Hóman B. — (Szekfű Gy.), i. m. 458—459.
87 CD V/3. 179.
88 Jakó, 351.

Hasonló cél vezette a váradi püspököt is, amikor a belényesi bányák vagy akárcsak a Váradtól távol fekvő belényesi birtok védelmére felépítette Fenes várát. Mindaddig, amíg a fenesi erősség meg nem épült, különbség — éspedig minőségi különbség állt fenn a két nagybirtok között, s a bihari püspöké volt a kisebb értékű, mert nem volt vára. Mielőtt még továbbmennénk, két kérdéssel kell tisztába jönnünk: a várépítés költségét és az újonnan épült most már 1360 előtti - várak földrajzi elhelyezkedését kell szemügyre vennünk, mert a kettő között bizonyos kapcsolat áll fenn.

A várépítés költségeire alig van konkrét adatunk. Sokszor emlegetik, hogy valaki a várat „saját költségén” emelte,[89] de összeget csak kétszer említenek, azt is későbbi időkben. 1333-ban az erdélyi káptalan előtt Losonci Tamás mester vallotta, hogy „egv a havasok között álló lakatlan helyen, amely azonban osztatlanul illette atyafiaival, elég hosszú idő előtt Mentőnek nevezett várat és épületet építtetett ... s az épület és várfal emelésére atyafiainak segítsége és támogatása nélkül 2000 márkára menő összeget adott ki”.[90] Az összeg hatalmas, 8000 aranyforintnak felel meg. Még sokkal későbbi adat (1439), ha a sárosi Kőszeg felosztásánál azt állít ják, hogy az 1378 —1423 között emelt vár építési költsége 1285 aranyforintra rúgott.[91] Mentő esetében semmit sem tudunk, ami az építés megítélését lehetővé tenné, Kőszeg esetében is csak annyit, hogy külső és belső várból állt, a belső várban alápincézett palota és torony volt. Úgy látszik, hogy a kor színvonalán állt berendezése, mert a toronyban kívülről fűthető szobát említenek, ez nyilván cserépkályhára vonatkozik, ami a 14. századvégének luxusa, a 14. század derekáig szokásos kandallóval szemben. Sajnos a kőszegi vár romjait sem vizsgálták meg,[92] így további következtetéseket ebben az esetben sem vonhatunk le. A felsoroltaknál egy korábbi közvetett adattal is rendelkezünk, amikor azt halljuk, hogy Csukárdi János ispán Torna (Pozsony megye) birtokát és a rajta levő várat felégették, minek következtében János ispán 1000 márka kárt szenvedett.[93] Az adat sajnos teljesen kiértékelhet etlen, mert egyrészt az összegben nemcsak a vár, hanem a birtok kára is bennfoglaltatik, másrészt ilyen esetben a kárvallott a dolog természete szerint mindig a reális értéknél magasab-

[83] HA 1828., HO VI. 69., HA 943.
[90] Bánffy, I. 79.
[91] Dl. 13 339.
[92] Si'ipis II. 165.
[93] ÁUO XII. 460., HA 3420.

hat adott meg, s végül mert ebből a várból sem maradt semmi, így meg kell maradnunk a mellett az általánosító megállapítás mellett, hogy a várépítés bizony nagy összegeket emésztett fel.

A közölt adatok késői volta miatt joggal merülhet fel a kérdés: így volt-e ez száz évvel korábban is ? Nem tűnne természetesebbnek, ha azt állítanánk, hogy a vár felépítéséhez a 13. században nem volt szükség túlságosan nagy anyagi erőfeszítésre, hiszen az a nagybirtok népességére hárult. Ebben az állításban az az előfeltétel is benne foglaltatik, hogy előbb jött létre a nagybirtok, és utána, részben annak jövedelméből, részben a rendelkezésre álló ingyen munkaerőből épült meg a vár. Ezt a feltételezést két részre bontva kell szemügyre venni: egyrészt azt kell megvizsgálnunk* igaz-e a nagybirtok létének elsőbbsége ? Idézett bihari példánkban kétségtelenül igaz, mert Geregye Pál és a váradi püspök egybefüggő birtoktestei korábban alakultak ki, a várak későbben épültek fel rajtuk. Az összefüggés a nagybirtok és a várépítés között mégsem ilyen szoros. Már Szigliget esete mutatta, hogy a birtoknak nem kellett szükségszerűen a vár körül feküdnie, attól sokkal távolabb is lehetett. A kapcsolat teljes hiányára Szársomlyó a csattanó» példa. A király eredetileg csak az erődítésre alkalmas hegyet adta oda Balog Miklósnak, s csak a vár felépítése után ajándékozta neki oda a hegy lábánál fekvő 7 ekénvi földet.[94] Hasonló esetet 1251-ből Szlavóniából ismerünk (Lipovee), egy borsodi földet pedig akkor szerzett meg és adott Ernye bánnak a király, amikor Dédeskő vára már állt.[95] [96]

Tagadhatatlan, hogy a nagybirtokos saját népességét várépítésre kényszerít ette. Fentebb már idéztük a IV. Béla és István közötti kibékülés erre vonatkozó pontját, s idézhetnénk még IV. Lászlónak a liptói várnépek részére adott igaz, gyanús - kiváltságlevelének azt az intézkedését, amellyel felmentette őket a zólyomi ispán által követelt várépítési munkák alól.[95] A nagybirtokon élő népesség ilyen irányú munkájáról összefüggőbb adataink sajnos csak későbbről, Csák Mátéval kapcsolatban állnak rendelkezésre, de véleményünk szerint elég hűen tükrözik a 13. század végi állapotokat. Amikor 1318-ban a főpapok a nyitrai püspök Máté ellenes vádpontjait írásban rögzítették, elmondották, hogy Máté Trencsen és Tapolcsány megerősítésére a jobbágyokkal árkot ásatott, követ, gerendákat hordatott, meszet égett etett,

[94] CD IV/2. 50., RA 904., Györffy, T. 313-314.
[95] HO VI. 59., RA 943., RA 1021.
[96] ÁUO XII. 256., RA 2978.

a ciszternákhoz szükséges agyagot szállíttatta.[97] A vádirat jó hosszú lett, talán ezért nem részletezték, így a szöveg nem egészen világos. Lehet, hogy Trencsénen és Tapolcsányon nem a várat, hanem a várost kell érteni, mert a trencséni vár körül aligha kellett már ekkor árkot ásni. De a felsorolt munkák közül is csak kettő minősíthető a várépítés körén belülinek: a mészégetés és a ciszt ernához szükséges agyag szállít ása. Még egy lépéssel tovább - mehetünk. Egyetlen munka sem minősül szakmunkának. Nincs szó falazásról, kőfaragásról, hanem csupa szállításról és a segédmunka szintjén álló feladatokról. 1280 körül a Kállayak Panvolán várat akartak emelni. Ebben az esetben úgy tűnik, hogy még a földmunkát és a szállítást sem tudták saját erejükből megoldani, mert a király Szatmár ás Szabolcs megye nemeseit szólította fel, segítsenek a Kállayaknak.[98] De még ha feltesszük is, hogy a segítés nem ezekre a feladatokra vonatkozott, akkor is tudomásul kell venni, hogy a követ meg meszet a Szamoson hajón szállították az építkezéshez. S hogy ezt meg kellett fizetni és még a viszonylag kisebb összegek is számítottak, azt IV. Lászlónak az az oklevele bizonyít ja, amely a Szamoson vámmentességet biztosít.[99] A két esetből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nagybirtok rendelkezésére álló munkaerő egymagában nem volt elegendő a várépítéshez, arra szakmunkást kellett alkalmaznia, tehát más forrásból, nagyobb tőkéből kellett táplálkozni. Más szóval a vár emeléséhez az uradalom csak segítség, de nem kielégítő anyagi alap. így érthető meg az a jelenség, hogy ismerünk nagybirtokokat vár nélkül (Debrecen), de így érthető meg az is, hogy az első, 1270 előtti szakaszban azok a főurak emeltek várakat, akik országos méltóságot viseltek, és ha másból (pl. hadizsákmányból) nem is, de méltóságukkal járó külön jövedelmükből fedezhették a költségeket. A végső következtetést pedig úgy is megfogalmazhatjuk, hogy nem minden nagybirtokos rendelkezett a várépítéshez szükséges tőkével.

Ha az 1300 előtt keletkezett várakat térképre visszük (2. számú vázlat), és összehasonlítjuk az 1270 előtt épültekkel, akkor a jóval nagyobb szám és sűrűség ellenére nagyjából ugyanazt kell ismételnünk, amit már előbb mondottunk: a várak még mindig az országhatáron sűrűsödnek össze, a fejlődés azonban most már a Vértest és a Bakonyt, s az Alföld északi határa és az országhatár közötti területet is erősségekkel népesíti be. Feltűnően megnövekedett a várak száma Szlavóniában, ahol a korábbi zsupánsági

[97] CD VIII/2. 175.
[98] ÁUO IX. 562., RA 3579.
[99] ÁUO IX. 561., RA 3559.

várak hálózata is sűrűbb volt, mint a Drávától északra az ispánságiaké. 1270-ig 7 új várat emeltek ezen a területen, 1300-ig számuk megháromszorozódott. Az építőket nézve feltűnően nagy számban (7) lelünk Szlavóniában ha szabad ezt a kifejezést használni „másodlagosan” meghonosodott nemzetségek tagjaira. A dunántúli Rátót nemzetség Paksy ága emelte Petnvét, a Monoszló nem pedig nem kevesebb mint három várat a hatalmas monoszlói uradalom körül, a Gutkeledek egyik ága Apajt építette. A dél felé vándorlás folyamata nem a tatárjárás után indult meg, a Monoszló nembeliek még III. Bélától kapták itt első birtokaikat. A tatárjárás mintha ezt a folyamatot is meggyorsította volna, Lobort ugyan talán szlavón birtokosa építette, de a Hahótok kezére került, s Karácsonyi joggal feltételezi, hogy a Kőszegiek 1279 előtt úgy osztoztak meg, hogy az egyik fiú, III. Henrik „a tótországi javakat kapta”.[100]

A területi megoszlást látva első pillanatban arra gondolhatnánk, hogy elhelyezkedésüket a régi gyepűvonal határozta meg, azon túl épült fel több vár. Ez a magyarázat azonban aligha állja meg a helyet, bár kétségtelenül sok várat találunk a gyepűvonalon kívül, de sem a Kiskárpátok keleti lejtője, sem Nógrád vagy Heves megye nem feküdt az első gyepűvonalon túl, nem is szólva a Dunántúlon a Veszprém megyei várakról. Felvetődhet az a gondolat is, hogy a hegyvidék volt alkalmas a várépítésre, s mivel a Kárpát-medence széleit hegyek határolják, logikus következményként a várakat is elsősorban a hegyeken, tehát az országhatáron vagy ahhoz közelebb eső helyen emelték. Ez a tétel már első felében sántít, mert a 13. században mindenfelé építettek a hegyieken kívül síkföldi várakat, főképpen vízi várakat, elég ha a nyugati határon Kaboldra, a Duna mellett Szekcsőre, vagy Biharban Adorjánra utalunk, s bármennyire hátrányos volt a vízivár hadászati szempontból, mégsem köthetjük a várakat egyedül a hegyvidékhez.

Teljesebb magyarázatnak találjuk azt a megállapítást, hogy a várak ott épültek fel, ahol összefüggő erdő borította a vidéket. Ez a magyarázat egyformán illik a nyugati határ legjobban megerősített részeire, a Bakonyra és a Vértesre vagy Zemplén megyére, mégpedig annak gyepűn innen és túl fekvő részére. Visszatérve a bihari példára, nem tarthatjuk véletlennek, hogy Sólyomkő ugyanannak a Réz hegységnek nyugati oldalán épült, amelynek déli részen a váradi püspök Fen est, az északin később a Borsák

[100] Kar. TT. 150.

Valkót, a keletin az erdélyi püspök (Szász-)Fenest, még később Gyalut alapította.

A középkori magyar nagybirtokkal eddig keveset foglalkozott történeti irodalmunk, így előtanulmányok híján mi sem tárgyalhatjuk ezt az összefüggést a kívánt mértékben, csupán néhány jellemzőjét vázolhatjuk fel. Az erdőhatáron innen eső terület általában a honfoglalástól kezdve lakott volt, s mire három századdal később az egybefüggő világi nagybirtok kialakulása megindult, a terület már különböző birtokosok, nem utolsósorban egyháziak között oszlott meg, akiktől nem nagyon lehetett birtokot elvenni. A Balaton északi partján az uralkodó nehezen adhatott volna nagyobb birtoktestet, bármilyen nagy űr volt is az adománvos, ezért nem csoda, hogy Szigligetnek kezdetben egyáltalán nem volt tartozéka,[101] Tátikának még akkor is csak három falu, amikor a veszprémi püspök tulajdonában volt.[102] A Tűrje nemzetség sem tudott négy falunál többet Szentgróthoz csatolni.[103] [104] Az erdőhatáron túl a király már nem ütközött ennyi akadályba, bővebben mérhette a lakatlan vagy csak gyéren lakott földet. Amikor (valamikor 1236—41 között) Losonc birtokot eladományozta, odaadhatta a Losonc patak egész völgyét, s ez akkora volt, hogy egyedül a bányakincsek kiaknázására IV. Béla által visszavett (Lónyabánya körüli) rész 20 ekealjat tett ki, és nem is egy, hanem két várat (Divény, Gács) emelhettek rajta. A tartozékokat ugyan csak 1467-ből ismerjük,[101] de ekkor 15helységből álltak. A helységek között három a leliota elnevezést viselte nevében, tehát irtásfalu volt, s ez az erdőhatáron túli terület másik nagy előnye. Mint láttuk a vár fenntartásához uradalomra volt szükség. Elképzelhető volt, hogy valaki erdős területen fekvő, nagy kiterjedésű birtokán várat emeljen, és utólag irtásfalvak alapításával teremtse meg vagy bővítse ki uradalmát. A Rozgonyiak 1270-ben kapták meg a Zemplén megyei Csicsvát Hosszúmezővel és Visnyóval meg „más hozzátartozó falvakkal" együtt.[105] 1316-ban állt a vár Csicsván, de a tartozékok 1363. évi felsorolása bizonyítja, hogy itt is nagyarányú telepítési munka folyt, mert a kifejezetten új telepítésnek minősített öt falun kívül elősorolt 26 falu közül az egyik nevében (Pétervágás) utal telepítőjére és irtás voltára, kettőről (Monvorós, Izsóp) pedig tudjuk, hogy Csicsva területén alakult ki, a végeredmény tehát az, hogy 31 faluból legalább

[101] PKT II. 319., KA 1309.
[102] Veszpr. reg. 339.
[103] Ktjbinyi, I. 170.
[104] Bán ff v , I. 93- 94., vö. Cs. I. R9.
[105] ÁUO *XIL* 12., RA 2041.

8 újonnan települt.[100] Divény, Gács és Csicsva az ország északi részén helyezkedett el, de hogy Biharban sem volt más a helyzet , azt az bizonyítja, hogy Adorjánhoz és Sólyomkőhöz sok olyan *villa valachalis* tartozott a 15. század elején, amely 14. századi telepítés eredménye volt.[106] [107]

Az eladományozható nagyobb kiterjedésű területen és az irtás adta lehetőségen kívül még más tényező is játszott közre abban, hogy a várak egymáshoz viszonylag közel épültek fel. Láttuk a bihari példából, hogy Sólyomkő építése kihívás volt, amelyre a váradi püspök Fenes alapításával, a Gutkeledek a diószegi torony felépítésével válaszoltak. A kényszer játszott közre, a várral rendelkező uradalom szomszédjának nem volt más választása, minthogy maga is várat építsen, ha nem akart szomszédja szabad prédájává lenni. Ha nem is mindenütt, de egyes helyeken biztosan versenyfutás alakult ki a várépítésben, ahogyan azt aBaksa nembeli (Sóvári Soós) György mondja el 1298-ban, amikor serviense, Tamás ispán érdemeit felsorolja. Amikor ,,László király nekünk adta örökös birtokunkat Sóvárt, Sópatakot és Delnát, és még nem volt várunk, az említett Tamás ispánt küldtük a Tarkőnek nevezett hegyre, hogy a hegyet őrizze, nehogy valaki varát építsen rajta és kiűzzön bennünket birtokunkból; Tamás ispán a hegyet éberen és hűségesen őrizte mindaddig, amíg várat emeltünk rajta”.[108] A vár szomszédvart szül, ezt pedig ha hihetünk Soós Gvörgvnek a legegyszerűbb úgy megakadályozni, hogy az alkalmas területet a szomszéd elfoglalja és ott maga épít várat.

Tőlünk nyugatra ahol a központi hatalom már sokkal korábban megszűnt két eszközt ismertek a várak elszaporodásának megakadályozására: az egyik a várépítők körének szűkítése, a másik a várak közötti távolság meghatározása volt. A német birodalomban a birodalmi hercegeknek, a püspököknek és grófoknak volt joguk várat emelni. Az 1280. évi osztrák Landrecht pedig az uralkodó engedélyének megszerzésén kívül azt is kikötötte, hogy két vár vagy város között egy napi menettávolságnak (Rast = 25 30 km) kell lennie.[109] Az első eszköz alkalmazására nálunk nem nagyon kerülhetett sor, főképpen a 13 14. században nem, mert nemességünk még nem érte el a differenciálódásnak azt a fokát, amit a német tartományokban. A másik eszközt

[106] Cs. I. 379.
[107] 1241: Osáky, I. 311., Jakó, 192.; Jakó, 139-140., 341.
[108] Dipl. Sáros 310.
[109] Könyöki J.: A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra
Bp. 1905. 37.

néhány kiválasztott esettel próbáltuk meg ellenőrizni. Három ponton vizsgáltuk meg a várak közötti távolságot, s bemutatott vázlatainkhoz biztos nem kell bővebb magyarázat : ezt a szabályt a magyar várépítés nem ismerte (3. sz. melléklet).

Szabályozók hiányában a vár szomszédvárt szül elv maradt érvényben, s ez is nagymértékben segíthette elő a várépítést. Mert a vár nemcsak a saját birtok védelmét szolgálta, hanem kiindulópont volt mások birtokának elfoglalásához. A „Berettyó ura”-ként tisztelt Pál országbíró[110] is elfoglalta a tatárjárás után a Gutkeledek birtokát , Székelyhidát, amely a Berettyó völgyében a Szoboszló fele (és rajta keresztül a tiszai révekhez vezető) útvonal fontos átkelőhelye volt az Ér folyócskán. Amikor IV. László Pál fiainak leverése után Székelyhidát visszaadta a Gutkeledeknek, azt írta Pál legkisebb fiáról, hogy ,,a köz ellenségeként szakadatlan pusztítást és tűzvészt okozott országunkban”, s hogy a falut nemcsak jogos tulajdonként adja vissza, hanem a Gutkeled birtokon „okozott károk és pusztítás jóvátételeként”.[111] Ez a példa ékesszólóan bizonyítja feltevésünket* hogy a vár az uradalomnak az a pontja, ahol a földesúr hatalma összpontosul és egyszerre nyilvánul meg befelé (az uradalom védelmére) és kifelé (a terjeszkedés érdekében). És hogy itt nem a 20. századi történész által kiagyalt és visszavetített elméletről van szó, azt IV. László Gimessel kapcsolatos 1274-i oklevele bizonyítja, amelyben a király elmondja, hogy a Forgáchok Gimest úgy védték meg II. Ottokár hadaival szemben, hogy „a várból senkinek kárt nem okoztak”, hanem „országunk és a vár körül fekvő vidék békéjét és nyugalmát megőrizték”.[112]

Eddigi megállapításainkat úgy foglalhatjuk össze, hogy a várak építéséhez még akkor is nagyobb tőkére volt szükség, ha az építtető mögött ott állt a birtok népe, amely a kvalifikálatlan munkát elvégezte, a várral rendelkező nagybirtokos pedig fölénybe került minden olyan szomszédjával szemben, akinek nem voltvára mind a birtok megvédése, mind terjeszkedés tekintetében. Miután a királyi engedély megszerzésén kívül az akkori magyar jogszokás nem ismert korlátozó tényezőt, a vár pedig szomszédvárt szül, a várépítés üteme fokozódott, főként azokon a területeken, ahol a nagy erdőségek, illetve a bennük folyó telepítés elősegítette a nagybirtok kialakulását és terjeszkedését. Azt is elmondottuk, hogy főképpen a korai időszakban — több várat épí-

[110] Dominus ele Berechio, Mon. Rom. Vesp. T. 320.
[111] ÁUO IX. 196., 197., RA 2895.
[112] CD V/2. 343. RA 2660.

tettek, amelyek körül építésük idején még nem volt az építtető-nek birtoka. A várak történetét nézve azonban ezt a megállapítá-sunkat azzal kell kiegészíteni, hogy a 13. század végén minden várnak megvoltak a maga tartozékai, megállapításunkat tehát úgy lehet és kell átfogalmazni, hogy vár és nagybirtok mindenütt szoros kapcsolatban állt egymással, s ezt a tétolt a tartozékok jel-legével bizonyíthatjuk.

Már a 13. század utolsó harmadából ismerünk olyan oklevele-ket, amelyek a vár tartozékáról beszelnek. Furcsa módon éppen az egyik legkorábbi ilyen szöveg alkalmazta a legkiforrottabb for-mát. IV. László 1275-ben az adomány tárgyát így jelölte meg: ,,Lcndva vára, a nevezett várhoz jog szerint tartozó földekkel és falvakkal”, és azt is elmondta, hogy Lendva vára ,,\as megyében van”, de nem sorolta fel név szerint a tartozékokat.*[13] 1279-ben Henrik bán fiainak osztozásakor ugyancsak arról értesültünk, hogy a várakhoz meghatározott falvak tartoznak, éspedig ,,kez-dettől fogva” *(ab initio).*[lu] Ezek az esetek világosan mutatják, hogy bizonyos birtokokat egy-egv várhoz tartozónak tekintettek a l á . század végén, s azok a vár úr változásakor nem váltak el a vártól. Előzmények után keresve úgy találjuk, hogy a királyi bir-tokokon már korábban is előfordult, hogy az egyik helységet a másik tartozékának tekintették, s eladományozásukkor sem vá-lasztották szót őket. Fentebb elmondottuk Csicsva esetét, ezt szintén ,,más falvakkal együtt” adományozta el V. István 1270-ben. Az oklevél szövegezéséből nyilvánvaló, hogy a falvak már akkor Csicsvához tartoztak, amikor az uralkodó tulajdonában voltak.[113 114 115] A királyi birtokon létesült szervezetet azután a magá-nosok ugyanúgy átvették, Biharban Szentpéterszeg és Keresztúr 1285-ben Gáborjánmonostorához tartozott.[116]Lgy látszik, hogy a 11 12. századi állapotokkal szemben, amikor a döntő szempont a faluhatár volt, most a birtok fogalmának jelentősége nőtt meg, s talán ez volt a világi nagybirtok kialakulásának egyik megnyil-vánulása a 13. század második felében. Bárhogyan is áll a dolog, biztos, hogv a várakkal együtt adományozták el a ,,tartozéko-kat". " * "

[113] Castrum Lyndua eurn villis et terris ad prêtât um cast rum de iure pertinentibus east rum nostrum Lyndua vocatum in comitatu Castri-ferrei existons. ÁTJO XII. 143., HA 2661.

[114] CD V/2. 593. . .

[113] quandam possessionem Chychwa vocatam . .. c*mn villis ad ipsam per-tinentibus, Husscernezeu et Wysno vocatis, simuleiim utilitatibus et perti-nent iis earundem prout dux ltadizlaus habuit et possedit.

[110] Györffy, I. 619., Jakó, 244.

Az előzőekben több esetet említettünk, amikor a várnak legalábbis felépülésekor még nem volt tartozéka, de hozzátettük, hogy a század második felében már mindenütt megtaláljuk a várral járó birtokokat, mert ha azt mondottuk, hogy a nagybirtok jövedelme önmagában nem teszi lehetővé a vár felépítését, akkor azt is állítanunk kell, hogy birtok nélkül a megépített vár nem volt fenntartható. Kellett lennie tehát olyan rendeltetésszerűen a várhoz tartozó falvaknak, amelyeknek jövedelme a vár kiadásait fedezte. Harsány (Szársomlyó) esetében láttuk, hogy a várnak felépülésekor nem volt tartozéka, csak azután kapta meg a várhegy alatti hét ekealjnvi földet. Ebben az esetben a fejlődést is megfigyelhetjük. Balog Miklós fiainak magtalan halála után 1289-ben a király Kemény fia Lőrincnek adományozta Harsány várát, mégpedig ,,azzal a heggyel a rajta levő szőlőkkel és erdővel, amelyen a várat emelték és minden hozzátartozó faluval/'[117] A falvakat az adománylevél részletesen felsorolja, és bár kevésnek ismerjük korábbi sorsát, de ahol ismerjük (pl. Bánfalva, Rékas, Szederjes és a peli monostor kegyurasága meg a vele járó birtokok esetében),[118] ott azt kell megállapítani, hogy Balog Miklós vásárolt és királyi adományként szerzett birtokait most már a vár , »tartozékának" tekintették. Más esetekben a nemzetség vagy család osztozásakor határozták meg, hogy a vár kinek tulajdonában marad és milyen falvakkal,[119] s ezeket a vár tartozékának tekinthetjük.

A vázolt folyamatban, hogy ti. minden várhoz tartozékot kell csatolni, az a gyakorlati megfontolás rejlik, hogy a hátország nélküli várat nincs, aki fenntartsa, ezért a szükséges anyagi aíapot másképpen, legtöbbször rablással teremtik elő. Ugyanez a megfontolás III. András 1298. évi dekrétumában a 10. cikk (3) bekezdésében is előbukkan, amikor a lerombolandó várak minősítésében külön pontban sorolják ,,azokat (a várakat) is, amelyeknek nincs elegendő birtoka".[120]

A tartozékok szerepét részletesen és pontosan világítja meg egy véletlenül fennmaradt korai szlavóniai példa. Medvevár ellátását a zágrábi káptalannak kellett biztosítani, s 1313-ban olyan szerződést kötött, hogy évente 500 köböl gabonát, 1000 köböl bort szállíttat élelmezésére, 40 márkát pedig ,,más szükséges vagy

[117] CJyörffy, I. 313.
[118] Uo. 278., 373., 381., 34.3.
[119] Pl. a Hontpázmány nem birtokainak Drégely és Litva közti felosztásánál (Kubinyi, II. 27.), vagy a Tűrje nembeliek esetében (Kttbikyi, I. 170.).
[120] N. J. Kovaciiich: Svlloge deeivtorum comitialium. Pest 1819. I. 31.

hasznos” célra.[121] A káptalan természetesen ezt a kötelezettséget a jobbágyokra vetette ki, akik káptalani vagyonrészekbe (egy *portio* négy jobbágyból állt) voltak szervezve. Egv-egy porcióra 5 köböl gabonát, 15 köböl bort és 5 pensat vetett ki 1336-ban,[122] s ebből könnyű kiszámítani, hogy legalább 400 telkes jobbágy munkájára volt szükség a vár ellátására. Egy fél mondatban azt is leírta a káptalan, hogy a gabonát és bort a jobbágyok kötelesek a várba szállítani, ,,mint ahogyan az régóta szokás” *(sicut alias eosdem opport uit*).

A medvevári példa és az 1298:10 törvénycikk egybehangzó vallomása szerint a tartozék feladata a vár ellátása, akár más birtokán épült fel az erősség, akár már kialakult nagybirtokon. Ebből következik, hogy a más birtokán tartozékok nélkül emelt vár sem maradhatott sokáig tartozékok nélkül. Más volt a helyzet, ha a vár kialakult nagybirtokon épült fel. Egyes esetekben nyomon követhetjük a nagybirtok kialakulását, mint ahogyan azt az adorjáni és sólyomkői birtokkal kapcsolatban tettük, de mind-eddig sohasem került elő olyan oklevél, amely a tartozékok rendezéséről szólna, így a Kun László kancelláriája által használt ,,jog szerint” *(de ittre)* kifejezést sem tudjuk megmagyarázni. Ennek ellenére biztosra kell vennünk, hogy a várak felépítésével kapcsolatban megállapították a hozzájuk tartozó birtokokat . Ezt bihari birtokok bizonyítják ahol könnyen megállapítható volt, hogy a Geregye-birtokokból úgy alakították ki a két vár tartozékait, hogy az egész birtoktestet észak - déli irányban választották szét, pedig egyes falvak főképpen, ha a közlekedési lehetőségeket vesszük figyelembe sokkal közelebb feküdtek Adorjánhoz, mint Sólyomkőhöz.

Összefoglalva: a várakkal a legtöbb esetben kezdettől fogva, de a 13. század végétől kezdve minden esetben tartozékok jártak együtt. Az olvasó ezen a ponton azt az ellenvetést teheti, hogy ebben tulajdonképpen semmiféle új nincs, mert Magyarországon már all 12. században ismerték a birtokoknak várhoz tartozását, közismert a ,, várföld” *(lerra castri)* kifejezés. A várföld helyére azonban a tartozék nem hiába lépett. Az első különbség abban áll, hogy a régi várföld mindig egyben igazgatási köteléket is jelentett , a várhoz tartozó földeken élő népek felett az ispán vagy annak bírája ítélkezett, a tartozékok még nem szabadították ki

elvileg a falut a megyei, tehát a királyi igazgatási beosztásá-

[121] Tkalcic, I. 84.
[122] Uo., I. 85.

ból. Ismét Lendvára kell hivatkoznunk, amely „Vas megyében” volt.

Még nagyobb a különbség gazdasági tekintetben. A korai ispánsági várak esetében nemcsak a föld, hanem még szorosabban — az azt megművelő, rajta élő személy tartozott a várhoz, a kötelék személyi volt, nem tárgyi. A tartozékokon élő jobbágyok már nem tartoztak személyük szerint a várhoz vagy annak urához, hanem kimért telkük utáni járadékot fizettek, illetve szolgáltattak be. Csák Mátétól ismerünk egy parancsot, amelyben arra utasította familiárisát, hogy a kaszai, oroszlánkői, lednicei, besztercei, hricsói, lietavai és sztrecsónyi kerületekben *(provincia)* hajtson be minden egyes telek után egy mérő zabot és egy szekér szénát és azt haladéktalanul szállíttassa Trencsénbe.[123] Ez az oklevél szépen világítja meg a tartozékok rendszerét a várföldekével szemben. A földesúri járadék átalakulása következtében az alapvető egység a jobbágytelek lett, a járadék minden formájának alapegysége a telek volt, még az ilyen rendkívüli esetekben is. A vár fenntartásának szemszögéből nézve ez annyit tesz, hogy a vár meghatározott jobbágytelek utáni járadékkal rendelkezik, ebből gazdálkodhat. Az új viszony objektívebb, de éppen ezért sokkal mozgékonyabb is, azaz a tartozékok összetétele könnyebben változhatott, számuk mindaddig csökkenhetett, amíg elegendő volt a vár fenntartására, nőhetett is, ha erre mód volt, és végül az egyes tartozékok még akkor is kicserélődhettek, ha számuk állandó volt, hiszen a jobbágynak is mindegy volt, melyik földesúrnak fizeti a járadékot, a földesúrnak is mindegy volt, honnan kapja meg a szükséges jövedelmet. A tartozékok száma és összetétele éppen ezért gyakran változott a 13 15. század között. Egv-egy falut eladományozott belőle a várúr vagy éppen fordítva, egv-egy új falut sorolt a tartozékok közé. A várhoz tartozó birtok nagyságát számtalan körülmény határozta meg, éppen ezért igen eltérő volt. Az esetek túlnyomó többségében csak a 15. századból ismerjük a tartozékokat pontosan, de édeskeveset mondunk azzal, hogy hány mezőváros meg falu tartozott egy-egv várhoz, hiszen nem számuk, hanem a belőlük származó jövedelem szabta meg a birtok értékét. A tartozékok változása igen különböző volt. Találunk olyan esetet, mint Mony oró keréké, ahol az uradalom 1221 -1297 között két falut kivéve változatlan maradt.[124] A trencséni Ugróc tartozékait 1295-ből és 1389-ből

[123] Karácsonyi B. — Kristó Gy.: Oklevelek a Csák territórium történetéhez. Acta Univ. Szeged. XXXVI. 20.

[124] ITO VI. 12. HA 364., ÁUO XII. 604.

ismerjük, s bár az 1389-i névsor jóval bővel)!) (18 faluval több), de az 1295. évi tartozékok közül kettő hiányzik.[125] * Monvorókerék és TJgróc a két adott időpont között többször változtatta tulajdonosát, de a változás még azokban az esetekben sem maradt el, amikor a vár és a birtok egy és ugyanazon család kezén maradt. Essegvárt négy faluval adták el 1309-ben, 1344-ben hat falu tartozott hozzá, de az 1309. éviek közül egy hiányzik.[120] fí mennél nagyobb az időbeli távolság, látszólag annál nagyobb a változás mértéke. Füzérrel 1270-ben 11, 1389-ben nyolc falu járt együtt, az azonosak száma mindössze hat (Füzért magát is beleértve), igaz, hogy az 1270. éviek közül kettő már a 14. század elejére eltűnt.[127] Szentgróthoz 1299-ben és 1350-ben egyformán négy helység tartozott, de a két időpontból való jegyzékben csak egy azonos nevet találunk, magát Szent gr ótot.[128] A felsorolt esetekből úgy látszik, hogy a 13. században a változás lassiibb, de még ekkor sem tekinthetjük hosszabb távon állandónak a tartozékok összetételét, egyes tagjait, állandónak csak azt a jelenséget tekinthetjük, hogy minden várnak megvolt a maga hátországa, tartozékai.

A tartozékok rendeltetése a várbeliek ellátása volt, s ezen a téren a vár ismét úgy lép elénk, mint a birtok központ ja, a földesúr anyagi erejének osszpontosít ója, mert a jobbágyok által beszolgáltatott természetbenit is itt őrizték, s erre már bihari példát is tudunk. A fenesi várba a püspök nagy mennyiségű gabonát és sót hordatott, amikor a várat Kopaszék támadása fenyegette.[129]

A várhoz nemcsak falvak tartoztak, hanem személyzet is. Amikor a váradi püspök élelmiszert hordatott Fenesre, meghatározta, mennyit kapjon belőle a várnagy, mennyit Jakab mester, aki a püspök rokona volt. Néhány évvel később Lóránt vajda ostromolta Fenest, és ekkor Jakab mesternek, egy bizonyos Benedek fiának, Lászlónak és CsatáriPálnak ígért szabad elvonulást,[130] talán nem vetjük el túlságosan a sulykot, ha azt állítjuk, hogy az utóbbi kettő valamelyike a korábban névtelenül emlegetett várnagy. Még mindig a bihari példánál maradva emlékeztetünk arra, hogy a Geregye nembeliek kezén két, a Borsáékén három vár volt. Igaz, mindkét családban volt elég felnőtt férfi ahhoz, hogy min-

125 Cs. IV. 82.

12cCpVIII/l. 365 = Dl. 40 353. és AO III. 78., vö. Cs. III. 210.

127 ÁUO VIII. 255., Zsk. I. 915. Az eltűnt Kanásfülde és Desztelke. Gyorffy, I. 101. és 77.

128 Kubinyi, I. 170., Holtjb, Tört. földr. III. 751 — 752.

129 Györffy, I. 617.

130 AüO X. 153.

den vár élén egy-egv családtag álljon. Amikor azonban a Borsák négy vár felett rendelkeztek, akkor a három testvér már nem parancsolhatott személyesen. Várnagyra még akkor is szükség volt, ha a várúr csak egv várat mondhatott magáénak, mert távollétében sem maradhatott a vár őrizetlenül. A várnagyok személyében tulajdonképpen a földesúri família lép szemünk elé, egy nagyobb csoport, amelyből kevesen legtöbbször csak a várnagyok kerültek az oklevelek pergamenjére. Személyük és működésük most bennünket természetesen a várak szempontjából érdekel, tehát nem a familiaritás általános és részletes képét kívánjuk megrajzolni.

Az ország hatalmasainak famíliája nem a 13. század végén született meg, a Kőszeg vára alatti harcokban már a tatárjárás után emlegetik az Osl nb. Herbord famíliáját, amelynek tíz tagja esett el.[131] Á forrásokban a família mindig vagy majdnem mindig katonai formájában jelenik meg, erről tudunk a legtöbbet , de nem tartjuk kétségesnek, hogy tagjai között voltak olyanok is, akik békeidőben gazdasági vagy igazgatási tevékenységet fejtettek ki a nagybirtokon. Az irodalomban rámutattak arra is, hogy a katonai kíséret nagysága a *dominus* társadalmi rangját fémjelezte, mai szóhasználatunk szerint státusának fokmérője volt.[132] A vár felépülte után a famíliában változás állt be, s ez ismét a katonai szerepben mérhető le. Ha egy vára volt a földesúrnak, akkor háború esetén famíliáját ketté kellett osztania, az egyik résszel maga vonult a király seregébe, a másikat otthon kellett hagynia a vár védelmére. Az utóbbi csoport élére szükségszerűen parancsnokot kellett állítania, a várnagyot, akinek kiválasztásában körültekintően kellett eljárnia. Olyan valakit kellett a famíliából kiválasztania, aki katonai szempontból tapasztalt, bátor harcos volt, ráadásul olyan hűséges embernek kellett lennie, akire a hatalmat összpontosító erősséget , a földesúr tezaurált anyagi tartalékának őrzőhelyót rábízhatta.[133] Ezen a ponton már az anyagi felelősség kérdése is felmerült, s ezt tartjuk az oknak, amiért várnagyként legtöbbször birtokos nemest alkalmaztak, a hangsúly pedig valószínűleg nem a nemesen, hanem a birtokoson volt.

Korai adataink sajnos elsősorban királyi várnagyokat emlegetnek, természetesen hadicselekményekkel kapcsolatban, amikor

[131] ÁTJO VII. 263., KA 882. ^

[132] SzekfŰ Gv.: Szerviensek és familiárisok (Ért. a tört. tud. kör. 23.) Bp. 1912.

[133] eundem ¡átephanum tamquam sui proximi habendo eonfidentiam in dicto castro constituerit et . . . rés sue mille marcas valentes in argento et auro aliis rebus pretiosis apud eundem remanserint.

egy-egy várat sikerült megtartani *(conservare)* az ostromló ellenséggel szemben,[134] A magánföldesúri famíliának ez az élcsoportja viszonylag késő'n, a 14. század elején tűnik fel az oklevelekben, ekkor már elég jól megvilágítva társadalmi helyzetüket és szerepüket. A fellázadó Kopasz nádornak egyik fegyvertársa a Zemplén északi részén birtokos Petenye fia Péter volt, valószínűleg ő vette ostrom alá a Rozgonyiak szomszédos várát, Csicsvát, amelyet Peres Miklós várnagy, zempléni nemes védett. Az ostromlókkal szemben sikerült Csicsvát megtartani, s ezalatt testvére István és ,,három nemes szerviense” esett el, ő maga bal kezét vesztette.[135] [136] Talán még egy példát érdemes elmondani, Kenéz ispán történetét. Pozsony megyei birtokos volt, aki nem volt hajlandó Csák Máté familiárisai közé lépni. Birtokait természetesen el kellett hagynia, I. Károly szolgálatába szegődött. A Kopasz ellen Debrecennél vívott csatában ő vezette a királyi sereg első támadó hullámát, szerencsétlenségére fogságba is esett. Valkó várnagya volt ekkor (királyi szolgálatban), és ezt a várat Kopasz hívei úgy akarták megadásra bírni, hogy Kenézt lófarkára kötve hurcoltatták a vár körül. Kenéz ennek ellenére sem szólította fel az őrséget a vár feladására.[130] A törhetetlen hűségnek a nagyúri famíliával kapcsolatban bőven van más ismert példája, elég itt arra emlékeztetni, hogy László vajda fiainak Csicsó várát csak szabályos alkudozás után adta át (Wass) Miklós ispán, s ezért öröklött birtokainak további élvezetét, újabb birtokadományt és természetesen büntetlenséget biztosított neki a király.[137] [138]

A harci feladatokon kívül a 14. század elején más vonatkozásban is megjelennek a várnagyok. 1306-ban egy birtokügyben Kopasz nádor megbízottja az adorjáni és sólyomkői várnagy,[133] László vajda fiainak birtokcseréjénél is a várnagyok működtek közre.[139]

A várnagyok működésének vázlatos áttekintése a társadalomtörténeti kérdések egész sorát veti fel. Mindezekelőtt azt a már többször leírt megállapítást kell idéznünk, hogy a família -- és különösen annak élcsoportja - nélkül nem alakulhatott volna ki a várral rendelkező nagybirtok, még kevésbe a többszörös vártulajdonos típusa, nem beszélve a tartományúri törekvésekről.[140]

[134] RA 2517, ÁUO XII. 101., KA 2459.
[135] AO I. 405.
[136] Kjrtstó, 159 — 161.
[137] Dl. 29422.
[138] AO I. 107.
[139] AO I. 301.
[140] Szekfű, i. h. 47 — 48.

Ha nem lettek volna megbízható várnagyok, a várúr sohasem hagyhatta volna el várát, mert az úr vagy felelős helyettesének távolléte mindig a vár elfoglalásának rémét és tényleges veszélyét idézte fel.[141] Ebből ered az az irodalomban szintén ismert megállapítás, hogy egyrészt a família megszervezése Magyarországon felülről lefelé történt,[142] másrészt, hogy a nagybirtokosok a família megszervezésénél erőszaktól sem riadtak vissza.[143]

Ennél több is történt. Peres Miklós csicsvai várnagy, mint láttuk, zempléni birtokos nemes volt, (Wass) Miklós csicsói várnagy öröklött birtokai sem estek túlságosan messze a rábízott vártól. Kőszegi Miklós várait, Lókát és Rohoncot az ugyancsak Vas megyében birtokos Rumi Doroszló védte meg várnagyként.[144] A nagybirtok befolyásának kiterjesztésével állunk szemben mindkét esetben, mert hatalma most már nem állt meg a birtokhatáron, hanem kiterjedt a familia tagjainak kisebb birtokaira is.

Kristó Gyula Csák Máté tartományuraságával foglalkozva részletesen elemezte a trencséni nagyúr famíliájának kialakulását,[145] eredményei és a fenti példák alapján gondolatsorunkat még egy lépéssel to vábbvihet jük. A várral rendelkező nagybirtokos bizonyos fokig kényszerhelyzetben volt, amit az idézett elő, hogy megszerzett birtokait, felépített várát nem tarthatta meg a korábbinál nagyobb, jobban szervezett és főképpen katonai szempontból is jó parancsnoknak minősülő várnagy nélkül. Ez a helyzet a várnagyi tisztet vállaló familiáris szempontjából természetesen előnyös volt, és azzal a következménnyel járt, hogy szabadságából többet őrizhetett meg nyugati sorstársainál. Már Szekfű Gyula megállapította, hogy a familiáris nem vesztette el nemesi jogállását a szolgálatba lépéssel. Birtokait továbbra is nemességének jogcímén élvezte, s amint a felsorolt esetek mutatják, kiépíthette és megtarthatta saját famíliáját is.[146] Talán még ezeknél is döntőbb, hogy nem került az úr bírói joghatósága alá. Azokat az „ítéleteket”, amiket az oligarchák hoztak és végrehajtattak, egyrészt az általuk fiktíve viselt és tulajdonképpen a királyi hatalomra visszamenő méltóság viselőjeként- hozták, s nem lehet vélet-

[111] Egy 1235 körül keletkezett levélgyűjteményben egy magyar várna# v hat levele maradt fenn, akinek várát távollétében foglalták el. BÚ T. 165-166. “

[142] Kristó, 138 — 139.

[143] Bónis (tY.: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban Kolozsvár é. n. 224 — 225.

[144] ZO I. 147.

[145] Kristó, 114 — 140. vö. Száz. 109/1975. 422.

[I4Ü] Kristó, 137.; 1. még 144. jegyzetet.

len, hogy Aha Amadé és Csák Máté nádornak címezte önmagát;[147] másrészt amint az a tiltakozásokból kiderül ilyen irányú tevékenységüket a közvélemény nem tekintette igazságszolgáltatásnak, hanem jogtipró hatalmaskodásnak.[148]

A familiáris nagyobb szabadsága nagyobb mozgási lehetőséggel járt együtt, s erre megint Csák Máté állandóan fluktuáló famíliája a legjobb példa. Ha Mátét említjük, vagy a Kanizsaiak őséről, Lórin erői mondjuk el, hogy a kőszegiek várnagyából lett a király embere,[149] akkor természetesen az országban folyó harc körülményei között bekövetkező eseményekről és magatartásról beszélünk, de nem kell hosszasabban bizonyítani, hogy az egyik famíliából a másikba való átlépés a megelőző korszak valamivel nvugodtabb körülményei között sem lehetett túlságosan nehéz. Ha okleveles forrásaink bővebbek lennének, nyilván teljesebb képet rajzolhatnánk meg erről a folyamatról, főleg akkor, ha a kereslet és kínálat viszonyát is kitapinthatnánk.

1298-ban III. András idézett dekrétumának megfogalmazásakor a tartozékokat a vár kötelező velejárójának tekintették, a família megszervezése pedig reméljük eziránt nem hagytunk kétséget elengedhetetlen volt a várral rendelkező nagybirtokos számára, és megnövelte hatalmát. Akár a tartozékokat, akár a famíliát vizsgáljuk, tulajdonképpen egyetlen kérdést kerülgetünk: a nagybirtok hatalmának alakulását, illetve megnövekedését, s ezen belül egyetlen tényezőre összpontosítottuk figyelmünket: a várra. Következtetéseinket pedig úgy foglalhatjuk össze, hogy a magyar nagybirtok fejlődésének döntő szakasza történettudományunk eddigi megállapításával egyetértve a 13. század második felében azáltal következett be, hogy a területileg egybefüggő nagybirtokra várat építettek, s ezzel a már régebben szuny - nvadó politikai erőt keltették életre. IV. Bélának a várépítést honvédelmi céllal erőszakoló politikája adott erre indítékot, s az ország nagyjainak közreműködése hozta meg az eredményt.

Amikor itt a nagybirtok erejének felszabadulását említjük, akkor összehasonlításunkban az ellentét a vár nélküli nagybirtok. Nem arról van tehát szó, hogy a nagybirtokot az egyre fogyó királyival, vagy egy, az árutermelésben lemaradt vidék birtokával hasonlítsuk össze, hanem azt a nagybirtokot, amelynek volt vára, azzal, amelynek nem volt. A várépítés megnövelte a nagybirtok erejét, ennek következtében a legvagyonosabb réteg kialakulását, differenciálódását is elősegítette. Ezt a tételt leginkább

[147] Ivrtstó, 156 157.
[148] Uo. 162—163.
[140] Kar. II. 408.

a nemzetségeken belüli fejlődés segítségével bizonyíthatjuk. Szándékosan nem választottuk a Csák nemzetséget, ahol az egyes ágak fejlődése között a különbség óriási, ehelyett a Hontpázmány nem birtokviszonyain próbáljuk meg a differenciálódás folyamatát röviden bemutatni. Karácsonyi klasszikusnak tekintett munkájában a 13. században feltűnő és már egymással össze nem kapcsolható ágakat megyénként csoportosította, hogy „némi rendet tartsunk”.[150] Eszerint a csoportosítás szerint a Hont megyéhez tartozók közül a Bozóky ág emelte Litva és Drégely, a Bényi ág szerzett birtokain Csejte, Pöstyén és Hradek, illetve Rajec, Privigye és Bajmóc várát. A Csalomjai és Födémesi ág kezén Karácsonyi szerint egyetlen erősség sem volt, de két oklevél alapján mégis azt kell állítanunk, hogy a Miklós fia Miklós részére birtok megnevezése nélkül 1284-ben kiállított építési engedély és a vár lerombolása ügyében kelt, Móka unokája Miklós névvel ismét csak meg nem jelölt várának lerombolásáról kelt jelentés[151] a Födémesi ágból való Kövér Miklósra, azaz a Velezdi Kövér család ősére vonatkozik. A Nvitra megyei ágaknál hasonló helyzetet látunk, a Forgáchok Gimest, a Garadnai Pogányok Pepardot emeltek, a Szegi ág egyetlenegyet sem, a Szentgyörgvi Cseklészi ág viszont egymaga négyet (Szentgyörgy, Bazin, Hédervár és Cseklész).
* A négy Bihar-szabolcsi ág közül egyetlenegy, a Battván Cibak ág kísérletezett a bihari Palotán erősség építésével. A mérleget tehát úgy vonhatjuk meg, hogy 13. század végéig 12 ág közül egy

[150] Kar. II. 185.
[151] CD V/3 240., RA 3317., Dl. 74 777. Az oklevél így fejezi ki magát: ,,nos Nicolao filio Nicolai ad petitionéin et instantiam in suis possessionibus et maximé jDro utilitate et commodo regni nostri castrum conces8Ímus construendum”. Egy másik datálatlan oklevélben (Dl. 75163) „magister Dominieus, Johannes filius Chubanka, Leustachius comes” jelentik a királynak, hogy a IV. Béla óta épült várak lerombolására vonatkozó megbízatásuk alapján „comes Nicolaus filius Nicolai, nepos Mouka comitis” várát is lerombolandónak ítélték, de az előadott és az ,,universi comprovinciales” által megerősített érvek miatt (1. fentebb 18. o.) a döntést a királytól várják. A két oklevelet egymással elsősorban provenieneiája köti össze, mindkettő a Máriássy család levéltárában található. A személyi adatok teljesen illenek a Hont-Pázmány nb. (Födémesi ágbeli) III. (Kövér) Miklósra (Kar. II. 202.). A jelentést küldők gyanúm szerint a Ratót nb. (nádori ágbeli) II. Domokos és az Aha nb. (Csobánka ágbeli) János voltak.

A várat ennek ellenére sem tudtam volna meghatározni, két helység látszott valószínűnek: a borsodi (Sajó-)Vclczd és ahonti (Ipoly-) Födémes. A kétségeket az oszlatja el, hogy Velezd határában valóban található egy nagyobb méretű mentsvár maradványa (Dobosy L.: Várak, várhelyek és őrhelyek Ózd környékén. Hermán O. Múzeum. Borsodi kis monográfiák 1. Miskolc 1975.*42 —44).

(Bényi) hat, egy (Szentgyörgyi Cseklészi) négy, egy (Bozóky) kettő, négy pedig egy-egy várat tudott felépíteni. A többi öt ág tekintélyes birtokai ellenére eleve kiesett a versenyből, amelynek a századfordulón még távolról sem volt vége. Csák Máté növekvő hatalma sorra vette el a Bényi-, a Forgáeh-, a Garadnai Pogány és a Bozóky ág várait, a Szentgyörgyi—-Cseklészi-i ágból az egyik alág kihaltával Cseklész is veszendőbe ment, Palotát a Geregyék, majd a Borsák harcai tüntették el. A küzdelemből a Szentgyörgyi ág került ki győztesen, két fontos útvonalon fekvő várával a Pozsony megyei Szentgyörggvel és Bazinnal. Köztudomású, hogy a 14. század első felében az egész Hontpázmány nemzetségből egyedül a Szentgyörgyi és Bazini Grófok maradtak meg az arisztokrácia keretén belül, a többi ág a később újra felemelkedő Forgáchókat is ideszámítva megmaradt a jómódú birtokos nemesek szintjén.

A Hontpázmányok itt előadott története azt a naiv látszatot keltheti, hogy az ágak süllyedését a gonosz ördög, főképpen Csák Máté okozta. A látszat ebben az esetben is csal, mert a Hontpázmányok sem voltak angyalok. Nemcsak arra gondolunk, hogy a Bényi- és a Garadnai Pogány ágak tagjai is gátlás nélkül hatalmaskodtak azokkal, akikről úgy hitték, hogy náluk gyengébbek, pl. a Nyitra megye északi részén élő Divék nembeliekkel, hanem ’ az ágakon belül sem riadtak vissza a rablástól. A Bozókv ág itt szereplő tagjait a következő rokoni kapocs fűzte össze.

N

Lampert

[1]II. Hont[1]

II. Ders I. Demeter

„1276 táján ... II. Ders és I. Demeter elfoglalták I. Dersnek . . . haradnoki (csábrági) várát, őt magát fogságba ejtették és Szentantalra vonatkozó leveleit tőle elvették. Őt magát szabadon bocsájtották ugyan, de várát nem adták vissza. A király emiatt 1276-ban megfosztotta ugyan őket minden jószáguktól s azokat ... I. Dersnek adta, de nem lett abból semmi . . . ” írja Karácsonyi.[152] 1285-ben II. Ders és I. Demeter testvériesen megosztoz-

[152] Kar. II. 1 SS.

tak a Haradnok és az időközben felépített Drégely várán. Az elmondott eset hasonlót pl. a Csák nemzetségen, sót a Kőszegi családon belül is idézhetnénk[153] - ékesszólóan bizonyítja, hogy milyen kegyetlen harc formáját öltötte a nagybirtokosok közötti differenciálódás, amelyből néhány kiskirály került ki győztesen a 14. század első évtizedében. A folyamatot csak az erős központi hatalom fékezhette volna valamennyire, ez azonban egyre gyengült.

A fejlődés megítélésére kiindulópontként két statisztikai keresztmetszetet tartottunk legalkalmasabbnak, s a várak összeszámolásánál az építés kora és az építtető volt ismérvünk, most a tulajdonos válik azzá, kérdésünk tehát így hangzik: hány vár volt a király, hány a magánosok kezén IV. Béla (1270) és III. András halálakor, az utóbbit némi önkénnyel 1300-ra téve.

4. A várak tulajdonosa 1270- és 1300-ban

Megnevezés	1270	1300
a király	23	30
magános	45	36
összesen	68	166
elpusztult		10
ismeretlen		4
összesen	68	180

A tábla végszámai látszólag nem egyeznek meg a korábbi táblákban az 1270-ig, illetve 1300-ig felépített várak számával. Az eltérés két tényezőből adódik: *1.* a korábbi táblákban nem szerepelt a tatárjárás előtt felépült 10 vár; *2.* nem szerepelt az a nyolc vár sem, amely ispánsági várakból átalakítás revén vált újtípusú várrá (Pozsony, Sáros, Sempte, Szepes, Trencsén, Zólyom, Abaúj, Nógrád).[154]

[153] A Csák nb. (Trcncséni ágbeli) Márk fia István minden jel szerint elvette a Dudary ág által épített Csókakőt, bár később ezt legalizálták.

Kőszegi Miklós szerint Lékát és Rohoncot unokaöccse András „die noctuque cum oinnius actibus contra castra inventis” ostromolta (ZÓ I. 147.).

[154]Nógrádot a király 1274—1284 között eladományozta a váci püspöknek (VÁcz E.: Nógrád vára történetéhez. Domanovszky S. Emlékkönyv Bp. 1937. 593. — Téves a műemléki topográfia [Nógrád top 301.] azon megállapítása, hogy az eladományozás II. András idején történt). Ugyancsak VÁcz E. közli a vár 16/17. sz-i alaprajzát (i. h. 596.), amelyen

Már a 3. táblából nyilvánvaló volt, hogy a király építette várak szarna a magánosokéhoz képest 1270 után folytonosan csökkent, de az 1242 előtt építettek közül négynek, az 1242 1270 között emeltek közül 12 és az átalakítottakból nyolcnak, s ha ehhez még a főpapoktól lefoglalt két várat (Medvevár és Szigliget) is hozzá-adjuk, akkor összesen 26 várnak kellett volna 1270-ben a király kezén lenni, ha IV. Béla nem adományozott volna el közben két várat. Még feltűnőbb, hogy ezek a nyugati határon kialakított védelmi vonalhoz tartoztak (Borostyán és Kőszeg), és amint már utaltunk rá Kőszegi Henrik kapta meg őket, aki ezzel egyszerre négy vár birtokosává lett és a négy egymással közvetle-nül szomszédos volt. Bármilyen kis területen zsúfolódott össze az a négy objektum, a Szombathelyen és Vasváron át az ország bel-sejébe vezető utat és ami hadászatilag ugyanolyan döntő a határon innen, vele párhuzamosan futó Körmend Sopron Pozsony útvonalat is ellenőrizte. Az igazság kedvéért hozzá leéli tennünk, hogy nem ez volt az egyetlen oka annak, hogy IV. Béla halálakor a várak kétharmada magánkézen volt, ezt az arányt a várepítésben résztvevő nagybirtokosok tevékenysége alakította

világosan kivehető a kora középkori, sziklába vájt árokkal körülvett, későbbi belső vár, amelynek északnyugati sarkán állt a nagy négyszeg-letes alaprajzú öregtorony. „

Semptét megyéjével együtt IV. Béla adományozta el (AUO III. 1., RA 1264.), de úgy látszik hamarosan visszakerült a király kezére, mert 1274-ben és 1275-ben az uralkodó által kinevezett semptei ispánról tud-nak az oklevelek (RA 2564., 2590., 2602.). Valószínűleg 1261- 1279 között építették át. Amikor 1423-ban felosztják, a vár rossz állapotban volt, falain rés tátongott. Kettős fala volt *(duos muros habentem)* ('írnek megfelelően két kapuja és kaputornya *(turris supra *-portám, turris supra prímám portám castri)*. A belső várban öregtorony *(in cuius medio turris magna habetur)* állt egy bejárattal *(solum unum hostium habetur)*, ezen-kívül palota *(una stuba magna supra quam camera magna el inferius cella -rium habetur* és *unum palatium desertum . . . el subtus eius . . . ccllarium*), továbbá egy Margit kápolna *(capellam ... in konore beate Margarethe fundatam)* és egy kút *(fons seu puteus)*. — A külső várban a fal közepén kis torony *(medio eiusdem castri ab extera a parte meridionali adjacens usque dimidietatem eiusdem pugnaculi, qui a parte occidentis habetur)* és más házak *(cum omnibus edificiis domorum)* voltak. Nem tudjuk az oklevél alapján pontosan elhelyezni a sütő házat *(domus in qua panes pistarentur)* (Dl. 11332).

Anjou-kori királyi várnagyai közül a következőket ismerjük: 1324: Gergely ispán (AO II. 142.), 1331 — 1347: Tóth Lőrinc királyi zászlótartó, 1341-ben egyben nyitrai, 1347-ben vasi és soproni ispán (AO II. 553., MES III. 284., Dl. 66 799., AO III. 529., 582., Dl. 49 025., AO IV. 95., TT 1911. 508., MES III. 653.), 1381: János fia János egyben vöröskői várnagy (Dl. 50 016).

ki, de az oligarchia kialakításában ennek a gesztusnak nagy szerep jutott.

1270-ben a király és a magánosok kezén levő várak aránya még 13 2/3 volt, 30 évvel később durván 1/5 4/5 arányra változott. 1270-ben Kőszegi Henrik a maga négy várával még első volt a nagybirtokosok között, 1300-ban már nem állt egyedül, mert Csák Máté és Aba Amadé is több várat birtokolt. Ez az állapot a kérdések egész sorát veti fel, elsősorban a stratégiai jelentőség kérdését, illetve ezzel kapcsolatban az építkezést kell közelebbről szemügyre venni, még akkor is, ha eközben az 1300-as időhatáron túl eső adatokat is be kell vonnunk a vizsgálatba.

Korai váraink építészetéről a fentebb már idézett okleveles adatokon kívül nem sokat tudunk. Nem készültek, vagy ha igen, nem maradtak fenn sem leírások, sem az osztozkodáskor szokásos említések a vár egyes részeiről. Gimes az egyetlen, 13. század végén felosztott várunk, amely szerencsés abból a szempontból is, hogy a felsővárat később sem építették át nagyobb mértékben, így az 1295. évi oklevélben leírt állapot a romokban még ma is megtalálható. Ez a vár akkoriban felső és alsóvárból állt, a felsővárban palotát említenek, amelyhez mindkét oldalon egy-egy torony csatlakozott, az egyiket Menclová lakótoronynak tartja.[155] Gimes ezek szerint kivételesen alaposan és gazdagon épült ki annak ellenére, hogy a Hontpázmány nb. András, a Forgáchok őse nem tartozott az ország leggazdagabb és leghatalmasabb urai közé. Mindaz, amit az országnak kereken két tucat váráról tudunk ebből az időből, sokkal egyszerűbb, primitívebb építésmódra mutat, bár az egyszerűségen belül is több típus különböztethető meg.

Határozottan egységes típushoz tartoznak a IV. Béla uralkodása alatt emelt vagy átalakított ispánsági várak (Trencsén, Szepes, Sáros), amelyek kezdetben nem egyebek körítőfalnál és azon belül lehetőleg az adott tér közepén álló toronynál, amely lehet szögletes vagy kerek.[156] Nincs kizárva, hogy Körösszeg, Bajmóc,

[155] Pison, 411.

[156] Talán ebbe a csoportba kell sorolni az 1250-es években emelt zólyomi várat is, mert ennek fellegvárában, a kaputoronnyal szerűben négyszögletes, különös sánccal körülvett torony áll (Fiat,a). Az öregtornyok egy részének belső méreteit és falvastagságát Könyöki (i. m. 183 — 184.) állította össze saját felmérése alapján.

A korai négyzetalapú tornyok belső mérete 3,5 X 3,5 m-től 6xö m-ig tart, minél feltűnő, hogy Dévény és Trencsén (6x6), Lietava és Revistye (5,5 X 5,5), Hrussó és Kőszeg (3,5 X 3,5), teljesen azonos méreteket mutat, a falvastagságban azonban semmiféle egyezés nem található. A kerek tornyok belső méreténél a szepesi és bajmóci (8 m) azonosak.

Hollókő és Adorján is ide sorolandó; elkésett példája Erdélyben Hátszeg. Szepes annyiból válik ki ebből a csoportból, hogy korai palota található benne, s ez már átmenet a másik típushoz (Sas-kő, Szigliget és talán Szalónak tartozik ide), ahol a torony a kórítőfal egyik sarkát foglalja el. A lakótorony klasszikus megoldását Visegrád (vízivár), Dévény, Budetin és ha nem értelmezzük helytelenül a jóval későbbi metszetet Köpcsénv képviseli.[157] Az öregtornyot nemcsak a várfal határolta terület közepére lehet építeni, hanem a várfal határolta terület legmagasabb vagy leggyengébb pontjára, tehát a bejárat mellé. A torony állhat úgy, hogy félig vagy egészen kiáll a falból, de természetesen úgy is, hogy a falon belül, külső síkjával azonban a fal vonalában álljon. Egy másik típus megelégedett kis terület megerősítésével olyan módon, hogy azt ötszögű vagy a terep adottságainak megfelelően az ötszöghöz hasonló fallal vették körül. A legkorábbi tagja ennek a csoportnak Léka, ezt követi Lipovec, de ugyanilyen formát találunk Velikénél, melynek létezésére a 15. század előtt nincsen adatunk.[158] A közvetlenül a tatárjárás után épült Túróé és Ajnácskő is ilyen lehetett. Ha a névsoron végigfutunk, úgy tűnik, hogy ez a típus a magánosok által a tatárjárás után emelt várak típusa, ez alól csak a király építette Léka a kivétel és Velike a talány.

A felsorolt típusok lényege mindenütt azonos: a kiválasztott, természettől fogva nehezen megközelíthető vagy megközelíthetetlen tereprészt kellett megerősíteni ott, ahol a legkönnyebben megközelíthető (megrohamozható), és lakhatóvá tenni. A korai időszakban és az 1300 előtt felépített várak mindenképpen ehhez tartoznak a hangsúly még a terep kiválasztásán és megerősítésén, és nem a lakhatóságon volt. A nehezen megközelíthető tereprósz legtöbbször egy hegy sziklacsúcsa, ez nyilvánul meg a várak magyar nevében olyan sokszor megjelenő -kő képzőben (Dédeskő), de a latin kifejezésekben is. A megközelíthetetlenség kevésbé érvényesült a síkföldi váraknál.[159] Itt a nehezen megközelíthető terepszakasz legtöbbször mocsár volt vagy folyó, sha ilyen volt a közelben, akkor a síkvidéki várat árokkal vették körül és a folyó vizét abba vezették bele. Ez a víz ugyan akadályt jelentett, de távolról sem legyőzhetetlent, mert télvíz idején a jég kényelmes hidat vert az ostromlók számára, kisebb patak már nyár végén kiszáradhatott, de meg el is lehetett vezetni. Nem véletlen, hogy a síkon álló Adorjánt a 13. század végén kétszer is megostromoíták és elfoglalták.

[157] A metszetet 1. Prickler, 73.
[158] bókára Prickxer, 91., Lipoveere Szabó, 48., Telikére no. 117.
[159] Bunyitay, Száz. 22/1888. 129— 13ü.

A megerősítés eszköze a fal (esetleg árokkal kiegészítve) vagy a sánc és a torony, a várfal nagyobb területet zár be, a torony pedig ezen belül a második védelmi vonalat alkotja, ezért fala általában vastagabb, mint a várfal. Az a gyanúnk, hogy Ugróc és Detrekő is ugyanehhez a korai formához tartozik, mindkét esetben alaprajzában egy inkább patkóhoz, mint a szokásos templomhoz hasonló kápolna áll a fal végében, de ennek a fala is vastag. De még ha ebben a gyanúnkban tévedünk is, akkor is bizton állíthatjuk, hogy a korai vár minden típusának a fal torony kettősség az alapja, ezért írt Ottokár cseh király is 1271-i hadjáratáról szóló levélben , ‚toronyhordó” *(tnrrigere munitiones)* erősségekről, Szentgyörgyre, Bazinra és Vöröskőre célozva.[160]

Kevés esetben bizonyítható a lakhatóság elvének nagyobb fokú érvényesülése ebben a korszakban. Inkább csak a tornyok berendezésében mutatható ki némi nyoma (kandalló). A leglakályosabbak természetesen a *keep* hazai megtestesítői voltak, nem véletlen, hogy az asszonyok elhelyezését szolgáló visegrádi toron}[7] ilyennek épült. Csak néhány várban ismerünk lakás célját szolgáló palotát , a kb. két tucat közül négy esetben, ha eltekintünk a már említett nagy lakótornyoktól, ahol természetesen nem volt szükség a palotára.

Végül hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a 13. század végén épült vártípusok elterjedésében nem találtunk rendező elvet. A vár egészére és annak összetevőire gondolunk itt. A zalai Csobánc és a szilágyi Bálványos nemcsak távol fekszenek egymástól, de semmiféle nagy útvonal nem köti össze őket, alaprajzi megoldásuk mégis meglepően azonos. Még a jóval közelebb fekvő Detrekő és Ugróc között sincs kapcsolat sem földrajzilag, sem az építtető személyében. Ugyanezt elmondhatjuk Dévényről és Budetinről, kevésbé Visegrádról, Dévényről és Köpcsónről, ahol mindhárom esetben a király az építtető. Az egyetlen rendszerező elv látszólag az időbeli tényező marad, a tatárjárás előtt és közvetlenül utána a kisméretű, ötszögű vagy ahhoz hasonló körítőfalas típus, az 1250-es években a sánccal vagy fallal körülvett torony, majd a fal és torony szerves összekapcsolódása 1260 után ez logikusan hangzó fejlődési sort ad. Érvényességét azonban folytonosan megtörik más típusok, pl. a nagyméretű lakótornyok. Nem szabad azt hinnünk, hogy ez a rendszerezés egyedül építészet- és művészettörténeti vagy régészeti okokból ilyen bizonytalan, határozottabb állítások csak akkor volnának tehetők, ha a várak építési korát és építtetőit pontosabban ismernénk.

[160] Cod. epist. Primislai Ottocari TI. Viennac 1803. 2.

Síkföldi vagy hegyi várról volt szó, a védelem mindkét esetben teljes passzivitásra kényszerült: megpróbálta védeni a falat, ha elfoglalták, akkor a tornyot, de mozgási lehetősége nem volt. Ez a passzivitás nyilvánult meg a kor ostromaiban, amelynek játékszabályait rekonstruálni tudjuk az oklevelekből.

Az ostrom körülzárással kezdődött. A körülzárás ellen többféle orvosságot ismertek a 13/14. század fordulóján. A várúr (vagy a várnagy) a körülzárást megelőzendő leereszkedett a várból és nyílt csatát kezdeményezett, ezt a módszert követték a Nagyszombatot tartó csehek 1271-ben és Harsandorfer Ulving, aki Korlátkőt tartotta Csák Máté csapataival szemben.[161] A másik orvosság az volt, hogy a várúr az ostrom előtt megnövelte a védők létszámát, mint ahogyan aztToboly esetében 1269-ben V. István egy parancsából következtethetjük.[162] Az ilyen intézkedés mindig megnövelte akár a kitörés, akár a kitartás esélyeit. Nem kellett kitörésre elszánnia magát a védőnek, ha bízott abban, hogy szövetségesei felmentik, mint ahogyan Kopasz emberei valóban megkísérelték Sólyomkő felmentését, és az egyik hevenyészett erősséget sikerült is felszámolniok.[163] A felmentés reményét vesztve adták fel Pozsony várát azok, akiket Ottokár 1271-ben ostrom alá fogott.[164] A felmentésnél természetesen nagy szerephez jutott az időtényező, hiszen a várat addig kellett elfoglalni, amíg a felmentő sereg meg nem érkezett . Talán ezért volt szokásos, hogy az ostromot vezető személy alkudozásba kezdjen. Amikor 1294-ben a Borsa nb. Lóránt Fenest ostromolta, írásban 15 napi szabad elvonulást ajánlott, fedezetet ígért az őrségnek az útra egyéb szavatosságon kívül. Több példánk is van ilyen alkudozásra.[165] Ha aztán sem ez, sem az nem segített, akkor vagy megvárták, amíg az őrségnek felkopik az álla, amint azt Sólyomkő esetében tették, ahol két hevenyészett erősséggel *(castellum)* zárták le a várhoz vezető utakat, vagy szabályos ostromra szánták el magukat. Megjegyzendő, hogy az ostromgyűrű ilyenkor sem lehetett összefüggő és áthatolhatatlan, különben Kopasznak nem sikerült volna az ostrom alatt Adorjánból elmenekülnie. A szabályos ostromban nagy szerepet játszottak az ostromgépek. A Csák Máté elleni vádpontokban olvashatjuk, hogy a parasztoknak kellett az

[161] AO II. 116., ÁUO VIII. 256., RA 1908., ÁUO IX. 199., RA 2854., AO I. 520.

[162] CD IV/3. 548., RA. 1904.

[163] Bitnyitay, Száz. 22/1888. 148 — 149.

[164] Horneck Ottokár krónikája. 10920 — 10940. Gombos, Catalogus. 1809.,

[165] ÁUO X. 153.; Karácsony—Kbistó, i. m. 15 — 17.

ostromgépeket egyik helyről a másikra vontatni.[166] A gépek közül a hajítógépeket és a faltörő kost használták, utóbbinak az volt a hátránya, hogy a lerombolandó fal közvetlen közelébe kellett menni vele.[167] * Ha árok állt útban, azt rőzsével és földdel töltötték fel, hogy a faltörőt egészen közeire tolhassák. Hajítógépei természetesen a védőnek is lehettek, kődobástól megsérült vagy meghalt személyekről többször is hallunk.[108] Bármennyire felszerelt volt is azonban az ostromló vagy a védő, a legfontosabb szerepet mégis a számszeríj ások játszották, akik nagy távolságra és nagy hatóerővel lőtték ki nyilaikat. Egyetlenegyszer a Bars megyei Berzence ostrománál alkalmazta Csák Máté a várfalak aláásását.[169] Tegyük még ehhez hozzá, hogy semmiféle „műszaki” felszerelésre nem volt szükség a favárak esetében, ott a gyújtónyíl elég hatásosnak bizonyult.

Az ostrom és építészet kapcsán kell elmondanunk, hogy az új típusú várak általában igen kisméretűek voltak. Ennél az általános megállapításnál többet sajnos nemigen mondhatunk, mert egyrészt igen gyakran lépték feltüntetése nélkül közlik az alaprajzot, másrészt ugyanarra a várra vonatkozólag két felmérés között is számottevő eltérés tapasztalható. Az arányokat némileg érzékeltethetjük azzal, hogy az alapjában véve régi típushoz tartozó Szepes belső vára 100 méternél is hosszabb, az alapjától fogva az új típus szabályai szerint épült sárosié már ennek csak a fele vagy még annyi sem. A hadászat szempontjából ez azt jelentette, hogy az ilyen új típusú várat sokkal kevesebb emberrel lehetett megvédeni, mint a régebbieket. Még egy példát hozhatunk fel az arányok érzékeltetésére: az I. Károly sorsát eldöntő Sáros vára egy 13 X 13 m (külső méretű), 4 m vastag falú toronyból, és a körül egy 20 X 30 m (vagy 30 X 50) méteres védhető területtel rendelkezett.[170]

Rámutattunk fentebb, hogy korai váraink felépítésénél a vár helyének megválasztása volt az egyik fontos szempont. Ügy gon-

[166] CD VIII/2. 175.

[167] Cod. ep. Ottocari (136. j.) 2.: castrum Altenbureh niaehinarum tormentis continuis laceratum, Horneck 29850 — 29855 (Gombos. Catalogus 1842). A hajítógcp kezelőjére (balistarius) 1. Ktjbinyi, I. 125., RA 3220. és CD TV. 66., RA 1299. 1369-ben már balistarum nostroruin (regís) in Bodonio existentium fordul elő. Száz. 34/1900. 607.

íestt 1883. 211., RA 3169., RA 2740., HO VI. 291., RA 3212.

[169] MES II. 657.

[170] A sárosi várból két alaprajz állt rendelkezésemre: *1.* Myskovszkytól (Könyöki, i. m. 63/6 ábra), amely szerint a sánc belső négyszöge 40x50 m és *2.* MENCLOVÁtól (Pisón, 410.), amely szerint 30x60 méter. A torony méretét MENCLOVÁtól (Pisón, 410.) vettem.

dőljük, hogy a várostromok során követett eljárás szabályainak ismertetése még jobban alátámasztotta ezt a megállapítást, hiszen nem kell bizonygatni, hogy azoknál a hegyi váraknál, amelyeknek az egyik oldalát meredek, emeletes sziklafal alkotta, nem lehetett faltörő kost alkalmazni, és még a leghatásosabb fegyver, a számszeríj sem érhetett el nagy eredményt. Ez a megállapítás azonban nem ad választ arra a kérdésre, hogy hol épültek fel a várak stratégiai szempontból. Átfutva az adattárnak erre adott feleleteit különös módon azt a választ kell adnunk, hogy az új típusú váraknak csak egy kis része épült stratégiailag fontos ponton. Az 1260-as években emelt 29 vár felének tulajdoníthatunk stratégiai jelentőséget, azaz 14 várról állíthat juk, hogy valamilyen fontos útvonalat ellenőrzött; a többiről azt kell mondanunk, hogy „mentsvár” volt, amin azt értjük, hogy a fontos útvonalaktól távol állt. Példaképpen két Nyitra megyei várat ragadtunk ki. Temetvény a Vág bal partján a hegyek között épült, útvonalat eleve nem ellenőrizhetett, mert a Trencsénbe vezető út közvetlenül a Vág partján futott , azt a vár és a folyó közötti hegyek miatt Temetvényből nem is lehetett látni.[171] Dél felől Trencsénbe igyekvő csapat, ha nem is hagyhatta figyelmen kívül Temetvény létezését, kisebb óvatossági rendszabályok mellett nyugodtan vonulhatott tovább. Berenc-s vára ezzel szemben közvetlenül a Morvához vezető útvonal mellett állt, ha egy csapat a Vág völgyéből a Morva felé igyekezett, akkor Berencset meg kellett vívnia. A várak között tehát már építésük pillanatában nagy különbség mutatkozott, és csak kevés várról mondhatjuk el, hogy stratégiailag fontos ponton emelték. A kevés között is első helyet foglaltak el az átalakított vagy újonnan emelt ispánsági várak, találomra Sárosra, Trencsénre vagy Zólyomra utalhatunk. Ebből kiindulva könnyű lenne arra következtetni, hogy a királyi várak voltak stratégiailag fontosak, a magánosokéi nem. Ilyen következtetést azonban az adatok nem támogatnak, mert igaz ugyan, hogy a királyi alapítású várak általában stratégiai jelentőséggel bírtak, de a magánosokéi sem maradtak le, az 1261 1270 között alapított stratégiailag fontos várakat szinte egytől egyig magánosok emelték, többek között az említett Berencset is. A különbség éppen ezért nem az építtetőben, hanem a vár katonai funkciójában volt keresendő.

A várak jelentős számát építő nagybirtokosok azzal a célkitűzéssel alapították váraikat, hogy saját magukat, fegyvereseiket, kincseiket (az okleveleket is ide számítva) megvédjék. Választási

[171] Ethey Gy.: Vágvölgyi krónika. Komarno-Komárom 1930. 183.

lehetőségük korlátozott volt, mert a várnak a birtokon belül is ott kellett állnia, ahol a legkönnyebben védhető volt. A nagybirtok egy részét a várbeliek mindig megvédhettél*, ha a betolakodóra lecsaptak, az azonban sohasem tartozott a nagybirtokosok céljai közé ennek már csak a méretek is ellentmondanak , hogy birtokuk népét befogadhassák a várba és ott megvédhessek. Ilyen tekintetben a várak jelezhették (pl. füsttel) az ellenség közeledtét, esetleg az őrség egy része leereszkedett a várból, hogy szembeszálljon az ellenféllel. Többet a jobbágyokért nem tehettek. Ez volt IV. Béla elvének megvalósítása, hogy a felépülő erősségek a vidék népességének nyújtsanak védelmet. A rendszer következtében a várak a nagybirtok egyik zugában álltak, a Losonciak két vára, Divcny és Gács a birtok legfontosabb és legnépesebb településétől, Losonctól 10 20 km-re voltak, az Ipoly menti útvonaltól még annál is messzebb, és ne felejtsük, hogy 20 km már majdnem egy napi menettávolság.

Mégsem tagadhatjuk, hogy a Divényhez és G ácshoz hasonló „mentsváraknak” volt bizonyos stratégiai jelentősége, s erre az egyik korai példánk II. Ottokár 1271. évi betörése. A cseh király a Morva völgyében vonult fel, első célja Pozsony volt. Ütvonalába esett a stomfai és nagyon közel hozzá a dévényi vár, ezeket el kellett foglalnia. Mindkettő stratégiailag fontos ponton állt, de Ottokár megostromolta Detrekőt is,[172] s ez már kevésbé érthető, mert a vár a Pozsonyba vezető útvonaltól távol, bent a hegyek között állt, fenti osztályozásunk szerint tehát mentsvár volt. Ostroma azonban azzal indokolható, hogy ha a detrekői őrség bántatlanul a helyén maradt, hátba támadhatja a Stomfa felé menetelő cseheket.

A tanulság, amelyet Ottokár hadműveletéből levonhatunk, csak egyik oldala az éremnek, a másik a nagybirtok és a vár fentebb már olyan sokszor emlegetett összefonódását mutatja be új oldalról. A nagybirtokos politikai erejét fegyveresei adták. Attól kezdve, hogy vára volt, biztonságba helyezhette fegyvereseit, és ideig-óráig kitarthatott a várban.[173] Ennek a ténynek a jelentőségét alig lehet túlbecsülni a társadalmi fejlődés szempontjából. Bármekkora volt a nagybirtok, akármennyi fegyverest tartott a birtokos, a királyénál nagyobb serege sohasem volt, mindaddig tehát, amíg nem tudott várba visszavonulni, nem szállhatott szembe az uralkodóval. Vár birtokában ez a helyzet teljesen megváltozott, ellenállást fejthetett ki a központi hatalommal szem-

[172] Házi J., Hadt. Közi. 15/1914. 194.
[173] Ágoston, i. m. 80—81.

ben, és mint ahogyan 1283-ban a Kőszegiek bezárkózva Szentvid és Borostyán várába ott mindaddig kitartottak, amíg IV. László bele nem fáradt az eredménytelen ostromba, és nem hagyta félbe.[174] Az ostrom után a Kőszegiek ismét felvonulhattak és hogy több-kevesebb veszteséggel megtartották csapatukat, azt az bizonyítja, hogy közvetlenül utána megrohanhatták Pécset.[175] Úgy hisszük, hogy ehhez két tisztán katonai tényező is járult. A királyi sereg egy része kunokból, székelyekből és más könnyűlovasokból állt, ezek nagyszerűen teljesíthették feladatukat, ha egy várral még nem rendelkező nagyurat kellett üldözni. Várostromnál azonban teljesen használhatatlanok voltak. Ez a tény biztosan nagy súllyal esett a latba, még ha el is tekintünk attól, hogy a várostromnál a védő passzivitása ellenére fölényben volt. A másik és ezt a következtetést éppen Borostyán ostroma bizonyít ja hogy a király nem rendelkezett a várvíváshoz szükséges „műszaki[5] J csapatokkal. Ez az állapot a nagybirtok politikai szerepének a nagybirtok és vár összeforrása révén beállott megnövekedése tulajdonképpen már IV. Béla alatt bekövetkezett, de még nem volt nyilvánvaló, mert a szembenálló felek, az apa és fia, az ifjabb király alakja eltakarta a tényleges erőviszonyokat. Az 1264 évi harcokban a várak egész sora szerepelt, Feketehalom, Ágasvár, Temetvény stb. Amikor a harcban már nem a királyi család tagjai vettek részt, tehát IV. László uralkodása idején, az erőviszonyok már nyíltak voltak, Szaláncot már nem trónörökös, hanem Finta nádor tartotta urával szemben.

Az erőviszonyok változásából a tanulságot elsőnek a 13. század végén tart o mány uras ágra törő nagybirtokosok vonták le. Hatalmukat úgy tudták „szolidan[55] kiterjeszteni, hogy megszerezték más nagybirtokosok várait, ezzel együtt egy-egy kisebb terület feletti uralmat. A másik megoldás már sokkal kevésbé volt megbízható, hogy ti. szövetségesnek nyerjenek meg más vártulajdonosokat. Az első módszernek csak árnyalatilag eltérő változata volt az az eset, amikor királyi várba ültek bele, mint országos méltóságok viselői.

A 13. század második felében Magyarországon sokan pályáztak tartományúri hatalomra, sokan indultak el a hozzá vezető úton, III. András halálakor a várak birtoklásában tapasztalható 1270. évi megoszlás legmagasabb számait is messze meghaladták, a Kőszegiek álltak az élen 14 erősséggel, őket Csák Máté követte 12 várral. A jegyzék eddig még nem okozna meglepetést, de az iro-

[174] Pav-Ler, II. 383-384.
[175] Kar. II. 15J.

dalom eddig még nem vette tudomásul, hogy a harmadik helyen a Balassák álltak, hét, illetve, ha a tisztségükhöz tartozó Zólvomot és Nagyvárat is hozzászámítjuk, akkor 9 várral. Amadé szerényen húzódott meg a maga hat erősségével. A mezőnyből a 14. század első évtizedében hárman ugrottak ki: Amadé, a Kőszegiek, s a legnagyobb közülük: Csák Máté. Az utóbbi tartomány úri hatalmának kialakulását részletesen ismerjük, s most az általa és Aba Amadé által megjárt utat vesszük szemügyre egyetlen szempontból, a várak szempontjából, kihagyva a Kőszegieket, akiknek politikája túlságosan bonyolult és kevéssé ismert ahhoz, hogy összefoglalóan tárgyalhassuk.

Amadé szerényen kezdte, 1300 előtt Boldogkőt, Regécet, Nyevickét és talán Füzért szerezte meg, ezt a sort a maga építette Gönccel és Tokajjal egészítette ki. Az utóbbi építkezés kerekké tette a Tisza, illetve Bodrog és Hernád között fekvő megyényi területét, és biztosította a dél felől jövő támadásokkal szemben. Innen a két folyó, a Hernád és a Bodrog völgye felé nyílt további terjeszkedésre lehetőség, az irányt az jelzi, hogy albírája 1300-tól kezdve a Hernád mellett Vizsolyban székelt.[170] Összesen hat vára volt tehát ekkor, de rendkívül szerencsés földrajzi helyzetben, területileg zártan, egyedül Nvevicke esett ki az együttesből. Stratégiailag a Lengyelországba és az Orosz kapuhoz vezető két nagy útvonal déli szakasza a Hernád és Bodrog völgyében Amadé kezében volt III. András halálakor. A Hernád jobb partjától a hegyek messze fekszenek, kevés vár is volt ezen a tájon, így a legközelebbi stratégiai akadályt Kassa jelentette. A „nádor” főhatalmat gyakorolt a még nem egészen várossá fejlett település fölött, s hogy ezt a polgárok is jól eszükbe vessék, 1304 után Kassa felett felépítette Szakalya várát. Szakalvának ugyanúgy területzáró szerepe volt, mint Tokajnak, a Hernád völgye tehát biztosítva volt. Annak ellenére sem fordult a nagvmihályiak ellen, hogy Nyevic-ke mellett még Munkács is birtokába került, nem fordult a másik kiskirály-jelölt, Petenve fia Péter ellen sem. Terjeszkedése még ekkor is változatlanul észak-nyugati irányú volt, megszerezte Szádvárt. Tovább nem jutott, mert a felháborodott kassaiak agyonverték.[176] [177] A király képviselőinek közbejöttével megkötött kassai egyezmény nyílt hadüzenet volt az Amadéfiaknak, sőt a Balassáknak és Csák Máténak is.[178] Amadé tartományának kialakítását tekintve néhány jellegzetes vonást kell kiemelnünk. Min-

[176] Ctyörffy, I. 157.
[177] Kar. I. 28.
[178] Kar. I. 29- 30., Fügeui, Száz. 109/1975. 423.

denekelőtt azt, hogy - - Karácsonyi szavaival élve[179] - önmérsékletet tanúsított, mindössze Szádvár esetében gyaníthatjuk, hogy azt elfoglalta, bár formailag itt is kifogástalanul járhatott el. Meghatározott terület megszerzésére törekedett, ennek érdekében maga is épített várakat, de nem kockáztatta meg az összeütközést más nagybirtokosokkal, és királyi várat sem foglalt el (Munkács kivételével?). Halálakor ezért volt a hatalma alatt álló terület katonailag védhetetlen, Patak és Zemplén nem volt a kezén, Kassával nem bírt, mögötte Petenve Péter csapatai érintetlenül álltak a király rendelkezésére. Az Amadéfiak a kassai egyezmény után megkísérelték helyrehozni apjuk hibáját, de elkéstek. Megrohanták ugyan Patak városát, de nem foglalták el a várat, elvették jogos tulajdonosaiktól Szinnyét, amivel a Sárosból Szepesbe vezető utat biztosították, de a szászok nem az ő szövetségeseik voltak.[180]

Csák Máté hatalmának alapja tulajdonképpen egyetlen nagybirtok volt, a Nyitra megyeiTapolcsánv.[181] Ehhez 1300-ig (részben „nádori” minőségben) megszerezte Trenesént, Hradeket, Rajecet, Csejtót, Bajmócot , Ugrócot, Gimest és Vöröskőt,[182] egyszóval többet, mint amennyit Amadé egész életében. Ha Vöröskőtől eltekintünk, akkor ez is teljesen egységes terület volt Nyitra, Bars és Trencsén megyék határán, kiterjesztve ezzel befolyását mindhárom megyére, és Pozsonynak Nvitrával határos részeire. Ha a barsi Hrussót és a nyitrai Apponyt valóban ő építette, akkor - Amadéhoz hasonlóan a fennhatósága alá tartozó terület lezárására törekedett, és a nyugati Felvidék két legfontosabb útvonalát, a Vág és a Nyitra völgyen futót szakította meg. Helyzete ebben az időben abban a tekintetben is azonos Amadéval, hogy mögötte a potenciális kiskirályok igyekeztek saját hatalmi területüket kiépíteni. Máté azonban ügyesebb volt Amadénál. A kilenc várból álló bázist gyors ütemben terjesztette ki, a Vág völgyében Trencsén határát átlépve eljutott Túróéig. A Balassák őseitől nemcsak azt a Hricsót vette el, amihez a Balassák az övéhez hasonló módszerekkel jutottak hozzá, hanem Lietavát, Budetint és Várnát, sőt a turóci Szucsányt is.[183] Rendkívül sikeres szövetségi politikát folytatott. A Kacsics nembeliek segítették hozzá, hogy Hontban és Nógrádban is megvethesse lábát, s a Balassákkal is

[179] Kar. I. 25.
[180] Kar. T. 31.
[181] Fügedi, Száz. 72/1938. 314.
[182] Kristó, 35 — 60.
[183] Uo. 64-68.

sikerült valamilyen megegyezésre jutnia anélkül, hogy váraikat vissza kellett volna adnia vagy nyílt ellenségeivé váltak volna. Visegrád és az Ipoly jelzi tartományának déli, Sirok és Balogvár keleti határát. Ha túlzottnak is tartjuk várainak a szakirodalomban szereplő 30 50 között mozgó számát, kétségtelenül valahol a kettő között kell keresnünk a reális számot,[184] s az sem vitás,

[184] Máté várainak szama történeti irodalmunkban növekvő irányzatot mutat. Karácsonyi 25 (Kar. I. 325 — 326.), Székely György (Tanulmányok [192. j.] 41.) 45, Kristó pedig (159 — 160.) már 50 várat, sorol fel. Kristó felsorolásában három csoportot különböztet meg, a biztosan Máté kezén levő, a familiárisai birtokában levő, s végül azokat a várakat, amelyek lehetséges, hogy Máté kezére kerültek. Bármilyen különösen hangzik, azzal kell kezdenem, hogy a biztosan Máté kezében levő várak Kristó által összeállított jegyzékét növelni kell a trencséni Szucsával, amelynek 1318. évi említése nem a túróéi Szucsányra vonatkozik.

A biztosan Máté kézén levő várak száma KRiSTÓnál 50, ebben a számban a morvaországi Yeseli vára is benne foglaltatik. Ez a szám azonban nem a birtokolt és fenntartott, hanem az elfoglalt erősségek száma ! Le kell belőle vonnunk azokat, amelyeket Máté elpusztított, mert ezeket ő sem használhatta (Privigye esete arra mutat, hogy a számára fontos várakat újjáépítette). Az elpusztítottak közé kell sorolnunk Pösfcyént és Hradeket (KRiSTÓnál Nohován), Vörösvárt Nyitrában, Litvát (KrisTÓnál Csábrág) Hont bán, Berzencét Harsban. A vonatkozó és Ivrtstó által is idézett oklevelek értelmében Bajót várát nem Máté, hanem az ő égisze alatt működők pusztították el. Nem fogadhatom el azt sem, hogy Lipcse vára (Zólyom m.) Máté kezén lett volna, az 1313. évi oklevélben a *cnstellanus noster* (Karácsony—Kristó, 12.) elírás, a valóság az 1314. évi *castellanus mcujistri Donch de Lypche* (Uo., 13.). Kristó elfogadja a krónikának azt a megjegyzését, hogy Balassa Miklós fia, Demeter Sáros várát Csák Máté megbízásából tartotta a királlyal szemben (Kristó, 79.), holott ez a fordulat -- az oklevelekhez hasonlóan — annak a „szemléletnek folyománya, mely szívesen ábrázolta a rozgonyi csatát Máté elleni ütközetnek, s így a csata Károly-ellenes résztvevői — valóságos pozíciójuktól függetlenül — automatikusan Máté híveivé minősültek át”. (Uo., 78-79., vö. Száz. 109/1975. 423-424.)

Marad tehát 42, illetve a bennünket itt nem érdeklő morvaországi Yeseli levonása után 41 vár.

A második csoportba Kristó azokat a várakat sorolta, amelyek Máté „familiárisai'* kezén voltak. Mint egész munkájában, itt sem tesz különbséget szövetséges és a família tagjai között. Sem Csák fia János, sem az Aba nb. Csobánka ág tagjai, de még a Balassák sem voltak Máté familiárisai, hanem szövetségesei, ennélfogva az ebben a csoportban felsorolt várak (Ecseg, Bene, Dobronya, Zólyom és Palojta) sem voltak Máté birtokában.

Kristó harmadik — a lehetségesen birtokolt várak — csoportjának áttekintését azzal fejezi be, hogy Máté várainak száma ,,még ha nem is egyazon időpontban” (161.) elérte a hatvanat. Az időtényezőnek ez a kezelése nemcsak a Máté hatalma alatt álló terület pontosabb meghatározását gátolja, hanem a várak számát is helytelen megvilágításba helyezi. Ha csak az első csoportot veszem tekintetbe, akkor is megállapítható bizonyos kronológiai rend, éspedig a következőképpen. Levonva

hogy pályája dclelőjén Komárom, Bars, Nyitra, Hont, Nógrád és Trénerén megyék teljhatalmú ura volt, befolyása pedig Pozsony és Heves megye egy részére, Gömörre is kiterjedt. Amadénál sokkal megfontoltabban vette el a várakat a szomszédos nagybirtokostól, famíliáját jobban megszervezte, ezért tudta nemcsak az 1300 előtt, hanem 1310-ig megszerzett várait lényegében veszteség nélkül megtartani.

Amadé és Máté esetében tartományról szokás beszélni, tulajdonképpen indokolatlanul. A legbőségesebben Csák Máté kísérletéről maradtak fenn források, de belőlük is nehezen rekonstruálható területének szervezete és igazgatása. Biztos, hogy nem gondolhatott, de nem is gondolt arra, hogy király legyen, a királyi jogokat csak részben gyakorolta, ehhez a jogcímet akárcsak Amadé esetében - fiktív nádori címe adta.[185] Még egy tényt kell figyelembe vennünk: Máté hatalma nem volt egyformán megalapozott saját területen belül sem, a legbiztosabb íábakonTrcncsénben és Nvitrában állt. A két megye igazgatásáról ellentmondó adataink vannak, mert Nvitrában, úgy látszik, a királyi megye fennmaradását segítette elő, Trencsént várak szerint kerületekre *(provincia)* osztotta, ezeknek élén várnagyai álltak.[180] A töredékes adatokat azonban úgy is értelmezhet jük, hogy a várak szerin-

a fentebb felsorolt öt elpusztított várat és Bajótot meg Lipcsét, a negyvenkilencből 43 marad. Tudjuk, hogy Visket 1315, Balogvárt 13Í2, Visegrádot- 1300-ben szerezte meg, Esztergom pedig csak átmenetileg, 1311-ben volt az övé. Ezt a négyet is levonva azt állíthatjuk, hogy 1305-ben biztosan 38 vár ura volt. 1310-re számukat Visegrádival növelte, tehát 39 vára volt. 1312—1313-ban Hollókőt és Füleket (Kristó, 211., 83. jegyzet), 131.5-ben Visegrádot vesztette el, de nem sokkal előbb átvette Balogvárt és legkésőbb erre az időpontra felépített Hrussót, várainak száma tehát megint csak 38 lehetett.

A harmadik csoportba tette Kristó TTrussót, továbbá Temet vényt, Árvát és Zöld várt. Ezek közül az elsőt az első csoportba tartozónak tartom, Zöldvárt, Máté elpusztította, arra pedig nincs adatunk, hogy* Temetvényt és Árvát elfoglalta volna. Elismerem, n »hezen képzelhető el, hogy Temetvényt ne foglalta volna el. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy más várak is voltak Máté hatalmi területének szélén, amelyekről sohasem állítják, hogy Máté elfoglalta volna (Saskő, Turóc), és ne felejtsük el, hogy Korlátkő sem esett sokkal messzebb Trencséntől, mint Temet vény, Korlátkőről pedig biztosan tudjuk, hogy nem sikerült kézre kerítenie.

Összefoglalva: Máté várainak reális száma sohasem érte el az ötvenet, az általa elfoglalt (és részben elpusztított) váraké pedig együtt sem volt több mint 56, egyidŐben pedig legfeljebb 41 erősségnek volt birtokában.

[185] Kristó, 156-157.

[,8G] Uo. 157 -159.

ti szervezést Trencsénbén befejezte, Nyitrában csak megkezdte, mert apponyi és gimesi várnagyát itt is emlegetik. A várak szerinti kerületi beosztásból következtetéseket is vonhatunk le: *1.* szembenállt a nemesi megyével, ami nem meglepő, ezt Amadéról is feljegyezték; *2.* nem tudott a várral rendelkező nagybirtoknál nagyobb egységet létrehozni, ez maradt koncepciója akkor is, amikor több tucat vár volt a kezén és több megye összefüggő területe. Megszerezni a megyében minden megszerezhető birtokot és főképpen várat, ezt már a Geregyék és Borsák is megpróbálták megvalósítani másfél emberöltővel korábban.

Történettudományunk sokszor hangsúlyozta és joggal —, hogy a királyi megyét a nagybirtok létrejötte semmisítette meg, hogy a nemesi megye eszméjének megvalósulását is a nagybirtok hiúsította meg, de nem mutatott rá arra, hogy a szó igazi értelmében vett, egy emberöltőnél hosszabb ideig élő tartományok kialakulásának is ez volt a gátja sok más tényező mellett, és nem is az utolsó, legkisebb akadálya. Amadé, Máté és a Kőszegiek ,,minden nagybirtokosnak minden nagybirtokos elleni harcából" kerültek ki győztesen, de sem ők, sem a velük szövetséges vagy a velük szemben a király oldalán harcolók sem tudtak más elképzelést kialakítani, mint a várral bíró, politikai hatalmát minden rendelkezésre álló eszközzel kifejtő nagybirtokot. Bíráskodásuk fiktív címükön alapult, s bármilyen fényes volt az udvaruk, bármilyen szép (és ismét a királyt utánzó) címet adtak szervienseiknek, sem a nagybirtoknál magasabb, sem a nagybirtokos famíliát meghaladó szervezetre nem törekedtek. „Tartományuk" is a nagybirtokok füzére volt, s amikor felbomlott, helyükbe ismét a nagybirtok füzérét összeharácsolok léptek, mint amilyen a Kacsics nem másik ágából való Szécsényi Tamás volt.

3. AZ ANJOUK VÁRNAGYAI

Az előző fejezetben végigkísértük a nagybirtok és a vár kapcsolatának fejlődését IV. Béla halálától a rozgonyi csatáig. Megállapítottuk, hogy a vár felépítése a nagybirtokot minőségileg változtatta meg, szunnyadó politikai erejét most már szabadon kifejthette. A század utolsó harmadában, a központi hatalom hanyatlása lehetővé tette, hogy a már IV. Béla kreálta többszörös vártulajdonosok megkíséreljék független tartományok kiépítését. Sikertelenségük egyik oka az volt, hogy a nagybirtoknál magasabb szervezetet nem tudtak létrehozni. De a 15. századi magyar uradalom eredetét keresve azt is meg kellett állapítanunk, hogy a vár fenntartásához szükséges elemeket, a tartozékokat és a famíliát létrehozták a nagybirtokosok. Ennél több 1312-ig nem történt. A bíráskodást a hatalmi viszonyok szabták meg, s mégis, még a legnagyobbak is kénytelenek voltak jogtalanul felvett közhatalmi méltóságukra hivatkozni. Az oligarchák a magánosok várain kívül a királyiakat is elfoglalták, de úgy látszik, ezek sem rendelkeztek más szervezettel, mint a magánnagybirtok. Mint mondottuk, Máténál figyelhető meg az a törekvés, hogy az uralma alatt álló területet várak szerint szervezze meg, a kerületeket pedig várnagyai igazgassák.

A vár már a tatárjárás előtt sem maradhatott parancsnok nélkül, latinul ekkor még *praefectus castri*-nak nevezték, magyarul azonban a Váradi Registrum tanúsága szerint már a 13. század elején is várnagynak hívták.[187] A korai említések után hosszú ideig nem szerepeltek a várnagyok, az 1260-as években jelennek meg újra, ekkor már *castellanus*-ként és a királyi igazgatás végrehajtóiként. 1262-ben a király egy földet a szepesi várnaggyal választatott el, 1272-ben a szepesi várnagy az iktatásnál a korábban közreműködő *pristáldus* szerepét látta el.[188] Az iktatásoknál ettől

[187]Reg. Var. 1214 Nr. 103. (190. 1.) 1215: Nr. 112. (194. 1.), 1219: Nr 229. (239. L); A *praefectus castri* kifejezést IV. Béla 1262. évi oklevele is használja (BU I. 275., RA 1290).

m> 1297: ÁUO VIII. 26., Dl. 68756.

kezdve hol itt, hol ott tűnnek fel az országban,[189] s ennél az a feltűnő, hogy nem a kijelölt királyi emberek között sorolják fel őket, hanem a parancsot közvetlenül kapják az uralkodótól. Ezután már az sem meglepő, hogy egy-egy esetben a perbeli nyomozást is ők végzik,[190] de meg az sem, hogy a megyésispánok is ugvaíűlyen feladatokat bíznak rájuk.[191] (Balassa) Demeter zólyomi ispánt Liptóban a nagyvári várnagy képviselte határjárásnál, ugyanő vonta meg a határát annak a földnek is, amelyet ura engedett át.[192] Összefoglalva: a királyi várnagyok megyéjükön belül, de a várhoz tartozó birtokon kívül igazgatási feladatot teljesítettek.

A váron belül hadi állapotban a várnagynak természetesen bírói hatalma is volt, amint azt V. István 1262-ben leszögezte, amikor a pataki vár egyik tornyát átadta a Kállayak ősének.[193] A várnagyok már ebben a korban is többször megtalálhatók a fogott bírák között, nyilván nem jogi ismereteik, hanem inkább tekintélyük alapján kerültek oda.[194] 1283-ban azután a komáromi várnagy bírói működésével találkozunk, ebben az esetben az oklevél kiadója egyben *comes curialis* is, a jogcím ezért még nem világos.[195] 1296 körül azonban már nem maradhatnak kétségeink, hogy a soproni várnagy a saját körzetében egyben bíró is.[196] Összhangban áll ezzel az a jelentés, amelyet 1291-ben a kapui várnagy küldött a királynak. Utasítása értelmében a vasvári préposttól kellett volna egy birtokot a per eldöntéig átvennie, de a prépost vonakodott azt átadni. A várnagy jelentése végén megjegyezte: ,,ámbár a birtok jogszerint Herbord mesteré, amint azt az erről kiállított privilegiális oklevélben olvastam és ahogyan azt magam is jól tudom‚\[197] Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a per elsőfokon a várnagy előtt folyt, különben nem lett volna ilyen jól értesült.

A bőségesnek nem nevezhető forrásokból úgy látszik, hogy a királyi megye bomlásával párhuzamosan a királyi várnagyok átvették előbb a *pristaldusok*, később a megyésispánok szerepét, egyelőre királyi vagy ispáni megbízás alapján. Fogott bírói köz-

[189] 1278: ÁUO X. 367 (dátumra 1. TT 1906. 178), 1283: ÁUO IX. 370; 1290: Dl. 40261.; 1297: ÁUO V. 169.; 1300: Dl. 40269.; 1290-1300: Károlyi I. 26.

[199] Dl. 68766.. ÁUO V. 169.

[191] KAroly, I. 25.

[192] Dl. 40261.. 40269.

[193] ÁUO IJI. 24., KA 1785

[594]ÁUO XII. 619., 6)3.

[195] ÁUO IX. 370.

[196] Sopron vm. I. 60.

[m] ÁUO V. 68.

benjárásra nyilván a felek kérték fel okét, akik talán jobban megbíztak bennük, mint uraikban. Önállóságukra és hatáskörükre jellemző, hogy egy Vitkó nevű cseh lovag, aki a sárosi várnagyi tisztet viselte, lefoglaltatta a Soósok sókútját és annak őrzésére valamiféle erősséget emelt a kút mellé.[198] Ehhez már csak két tényt kell hozzátennünk: *1.* az egyik korai esetben a kaboldi várnagy 1278-ban a soproni ispán parancsára járt el, s az ispán nem volt más, mint Trencséni Csák Máté hasonló nevű nagybátyja;[199] *2.* a 13. század utolsó negyedében a magán várak várnagyainak tekintélye, főképpen pedig önálló hatásköre szükségképpen Ugyanolyan ütemben növekedett, mint amilyenben a többszörös l>ártulajdonosok száma nőtt. Csák Máté és I. Károly várnagvi szervezetének előzménye, alapgondolata adott volt a trencséni tartomány, majd a királyi hatalom kiépítésének időpontjában.

A várak visszavétele után az 1320-as években, nagyobb lendülettel 1327 után, megindult a volt királyi birtok rendszeres felkutatása, a jogtalanul elfoglaltak visszavétele. A IV. Béla uralma elején szervezett akcióhoz hasonlóra, a régi ispánsági birtokok rekonstrukciójára természetesen gondolni sem lehetett, de ,,a királyi várak önként kínálkoztak . . . gazdasági központul, a földek viszont e várak gazdasági bázisául”, ezért a visszaszerzett földeket mindenütt a várakhoz kapcsolták és a ,,várnagy hatósága alá rendelt kisebb-nagyobb gazdaságok . . . egyedüli rendeltetése a várak és katonaságuk szükségletének fedezése volt”.[200] A ,,várgazdaságok" vagy „váruradalmak” kérdésével foglalkozva Hóman Bálint úgy látta, hogy a várnagyok elsősorban katonai és rendőri feladatok elvégzésére töltötték be posztjukat és emellett mellékesen foglalkoztak a ,,várgazdaságok irányításával.”[201] Tegyük ehhez még hozzá, hogy Hóman az új képletet állandóan a 11 — 12. századi várispánságokkal hasonlította össze, s az egész kérdést a király jövedelme szempontjából ítélte meg. így jutott arra az eredményre, hogy az új várgazdaságok jövedelme kevés volt, I. Károlynak más jövedelmi forrás után kellett néznie, amit a pénzügyi regalitásban talált meg. Ügy véljük, hogy a várgazdaságok kérdése olyan fontos, hogy meg kell kísérelnünk részletesebb tárgyalásukat, a bennük található új vonás kidomborítását, mégpedig Humánnál ellentétben nemcsak a gazdaság, hanem a

[198] Dl. 57278. Ezt a Vitkót egyébként a Soósok elfogták és megsebesítették (HO V. 76).

[199] ÁUO X. 367., dátumára Wertner M., TT. 1905. 178.

[200] hóman(—Szekfű), i. m. 91. és Hóman B.: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 47 — 63.

[201] Hóman(—Szekfű), i. m. 91.

hatalom megoszlása szempontjából is. Amint a korábbi korszakban a famíliából általában a várnagy került előtérbe, úgy most a szervezet működése során is a várnagyokról jegyezték fel a legtöbbet, a hozzájuk intézett királyi parancsok adják legbőségesebb forrásunkat, ezért ismét velük kell kezdeni, az ő működésük, jogállásuk és személyük adja kezünkbe a kulcsot.

A várnagyot a király nevezte ki, s ugyanúgy udvari emberével vezettette be, mint a megyék ispánját.[202] Parancsot küldött a várhoz tartozó falusi bíráknak és jobbágyoknak, hogy az új várnagyot tisztességgel fogadják, a jövedelmet neki szolgáltassák be, és mindenben olyan engedelmesen szolgáljanak neki, mint magának az uralkodónak. A várnagy tehát „tisztéül” *(pro honore)* kapta a várat, és a király képében köteles volt azt megvédeni, jövedelmét behajtani és növelni.[203] Tegyük hozzá, hogy királyt képviselő tisztségénél fogva legalábbis a nyalábi várnagynak - rendszeres ajándék járt a jobbágyoktól [204]

Különös módon viszonylag keveset tudunk működésükről. Szokás szerint inkább a rendkívüli eseteknek maradt írott nyomuk, amikor külön királyi parancsot hajtottak végre, akár jelentősebb iktatásoknál,[205] [206] akár súlyosabb perben képviselték a királyt,[200] vagy vettek át a királyra háramlott birtokot.[207] A munkakörükhöz szervezetszerűen tartozó feladatok közül legelső természetesen a vár őrzése, a király részére történő megtartása és fenntartása volt. A várak tekintélyes része súlyosan megrongálódott a tartományurakkal folytatott harcban vagy egyszerűen öregségük miatt, a tartozékokból befolyó jövedelem azonban nagyobb helyreállítási munkára nem volt elegendő. Amikor a Nyitra megyei Berencset és Holicsot (Újvárt) I. Károlvnak sikerült Cseh (Sternberg) Istvántól (Csák Máté unokatestvérétől) visszaszereznie, azok olyan rossz állapotban voltak, hogy újjáépítésükre a király négy megye adóját utalványozta.[208] Sírok esete bizonyítja, hogy nem kis összegekről volt szó. 1372-ben a vár romos volt, s a király a várnagytól 2000 forintot vett kölcsön restaurálásra, s ezért a várat a hozzá tartozó birtokkal együtt a várnagynak zálogosította el.[209] Az összeg annál meglepőbben nagy,

[202] AO V. 632.
[203] *Stephanus auctoritate regia eastdlanus de Wy,sscgrarf.* AO TTT. 27.
[204] AO VI. 407-409. ' ‘
[205] Veszpr. reg. 220., 335., 336., AO IV. 143., Dl. 68890.
[206] AO IV. 549.
[207] Zichy, III. 168.
[208] MES III. 260-26!.
[209] Dl. 6047.

mert a munkamegosztás a 14. században változatlan maradt, a kvalifikálatlan munkát most is a birtok népe végezte, s ha nem tudott elegendő embert és fuvart kiállítani, akkor a várnagyok a megyén kívüli jobbágyságot is igénybe vették, mint ahogyan Dédes 1325. évi újjáépítésénél a gömöriek is adtak fuvart.[210]

A várhoz hasonlóan a várnagy gondjaira bízta a király a tartozékok kezelését. Ezeket „királyi tisztség eímén" *(nomine honoris rcgii)*[211] kezelte, jövedelmeiket behajtotta, egyszóval a birtokot „igazgatta és bírta".[212] Gazdasági téren felelősséggel tartozott és bizonyos önállósággal rendelkezett, legalábbis erre kell következtetnünk telepítési tevékenységükből[213] és abból az elszigetelt adatból, hogy a zarándi polgároknak a várnagy két telket engedett át járadékmentesen, „látva szegénvségüket és szükségüket".[214] [215]

*

A királyi várnagyoknak az uradalmon belüli igazgatási és gazdasági tevékenysége valószínűleg nem sokban különbözött a magánbirtokok várnagyainak hasonló tevékenységétől, az új

és a 15. századi magyar uradalom kialakulása szempontjából döntő vonást a királyi várnagyoknak abirtok népe feletti „joghatóságában",[213] tehát a bíráskodásban kell keresnünk.

A magánföldesurak joghatósága saját jobbágyaik felett a 13. században kezdett kialakulni. Elsőnek az egyházi nagybirtokosok szerezték meg immunitásuk alapján ezt a kiváltságot, a nyomukban járó világi nemesség a Í4. század első felében csak addig jutott el, hogy az úgynevezett kisebb ügyekben ítélkezhetett; a század derekán ezt már jogelv formájában mondották ki.[216] A 14. század elején indult meg a pallos jog adományozása, azaz azé a kiváltságé, hogy a földesúr a nagyobb ügyekben is ítélkezhetett a birtokán élő jobbágyok felett. Ilyen kiváltságot biztosító oklevelet azonban viszonylag keveset ismerünk,[217] lényegesen kevesebbet,

[210] AO II. 226.

[211] Sopron vm. I. 212.

[212] Doc. Valach. 336 — 337.

[213] 1312: Dl. 87901. 1322: Anal Scep. I. 446., Schmanck 55, 1325: CD XI. 510., AO II. 214, 1326: Anal. Scep. I, 449., 1330 K.: CD VIII/7. 225., AO 1II. 569., 1350: Dl. 41142., 1352: Wenczel, Stibor 187, 1393: CD X/2. 165., Sztáray I. 20., 1341: AO TV. 143., 1346: Doc. Valach 108., 1360: Doc. Valach 146 — 149.

[214] Dl. 49823.

[215] Doc. Valach 336- 337.

[216] Szabó L: 1351. évi 18. te. Szentpétery Emlékkönyv. Bp. 1938. 431. Holub J.: Zala megye története a középkorban, h. n. 1929. 227 — 228.

[217] Az 1351 —1400 között kiadott és ismert okleveleket Székely György gyűjtötte össze: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953. 309.

mint ahány birtokos azt a 15. században ténylegesen gyakorolta, amiből Sinkovics István azt a következtetést vonta le, hogy a pallosjogot „valószínűleg minden további nélkül gyakorolta a hatalmas űr a maga területén, akár kapott erre külön királyi engedélyt, akár pedig nem”.[218] A megoldást Hajnik Imrének az a megállapítása jelenti, hogy a királyi várnagyok bíráskodása „különösen ki volt fejlődve” az alájuk tartozó jobbágyok felett.[219] Igaz, külön általános-törvényes rendelkezést, amely a várnagyoknak ezt a jogot biztosította volna, nem ismerünk, de teljesen logikusnak tűnik, hogy ha a fentebb idézett megbízás szerint a jobbágyok a várnagynak úgy tartoztak engedelmeskedni, mint királyuknak, akkor a király képében eljáró várnagy minden ügyben a nagyobb ügyekben is ítélkezhetett felettük. A logikát Lajos királynak 1376-ban kelt egyik oklevele bizonyítja, amely szerint a soltész csak a nagyobb ügyekben (itt: lopás, latorság, gyújtogatás) nem intézkedhet, mert ezeket az „ ált álunk vagy várnagyunk által évente háromszor közöttük tartott ítélkezésének tartjuk fenn”. Ugyanebben az oklevélben az is olvasható, hogy a soltészt csak „a mi vagy várnagyunk jelenléte” elé lehet megidézni.[220]

A várnagyok igazságszolgáltatási gyakorlata a már a régebbi irodalom által is idézett elszigetelt eseteket nem számítva[221] —■ két forráscsoportban jut összefüggően kifejezésre: *1.* a soltészlevelekben; *2.* a mezővárosok vagy falvak részére adott kiváltságlevelekben. Akár az északnyugati, akár az északkeleti országrész némileg eltérő gyakorlatát és különböző eredetét[222] tekintjük is, egyöntetű az a rendelkezés, hogy a kisebb ügyekben a soltész, a nagyobbakban azonban a várnagy, illetve megbízott ja ítélkezik az évente háromszor megtartott *indicium generale-nak* vagy *indicium legitimum-n&k* nevezett úriszéken.[223] Az időpontok ugyan némileg eltérőek, de egységes az eljárás abból a szempontból,

[218] Sinkovics I.: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Szerk. Donmnovszky S. 8.) Bp. 1933. 17.

[219] Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 102 — 103.

[220] Szerűm y—Ernyey J.: AMajthényiak és a Felvidék. Bp. 1913. 673.

[221] Hajnik T. i. m. 102 — 103., Uő. A magyar alkotmány- és jogtörténelem. Pest 1872., Timon Á.: Magyar alkotmány és jogtörténet. (647.) Gábor Gy.: a megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908. 31.

[222] Fügedt E.: „Németjogú” falvak települése. Tanulmányok. (192. j.) 226-227.

[223] Uo. 228.

hogy a várnagy az úriszéket az érintett faluban a falu bírájával s esküdteivel, mint bírótársakkal együtt tartotta. A privilégiumok is ezt az állapotot tükrözik, ezt írja elő a németújvári uradalomé is, azzal a megszorítással, hogy a várnagy ne több, hanem csak egyetlen „bírót" (= megbízottat) jelöljön ki az egész uradalom számára.[224] A nyalábi szabadalmas településeken is a várnagy ítélkezett a falu bírájával és esküdteivel együtt.[225] [226] Ha az uralkodó egy telepet városi rangra emelt, a várnagy bírói hatalma alól is kivette azt.[220] Ezzel összhangban állnak azok a parancsok, amelyek szerint a királyi jobbágyok felett csak a várnagy ítélkezhet.[227] Akármelyik esetet nézzük, következtetésünk nem lehet más, mint az, hogy a várnagy a nagyobb ügyekben szabadon ítélhetett, olyan hatalommal rendelkezett tehát, mint a pallosjoggal bíró birtokos nemes vagy a megyésispán. A várnagyi bíráskodás és a pallosjog alapján tartott úriszék végső fokon egy és ugyanazon jogalapból eredt, a király legfőbb bírói hatalmából.

Nem csodálatos, hogy várnagyi bíráskodás folyamán hozott ítéletet alig ismerünk, hiszen a jobbágyok ügyéről volt szó, az esetek túlnyomó részében az ítéletet nem is foglalták írásba. Írott ítéletre talán csak akkor volt szükség, ha nem az uradalom jobbágyai közötti vitás esetről volt szó, hanem uradalmi és azon kívül álló fél közötti perben kellett dönteni, de ezekből sem maradt fenn sok, hiszen a feudális tulajdonjogot ezek az ítéletek nem befolyásolták.

A várnagy joghatósága az uradalom határán véget ért, birtokos nemesek ügyében nem volt illetékes. Micsk bán még sárosi várnagyként nemesek felett birtokügyben tartott törvényszéket, de „az ilyen vár várnagya, mint amilyen a sárosi, nem ítélkezhet nemesek felett birtokügyben az ország törvényei *(staluía regni)* szerint, amint azt Lampert mester [országbíró] a király úrnak Micsk mesterhez intézett levelében olvasta".[228]

[224] Wenzel G.: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp. 1889. 290. v

[223] AO VI. 407-409.

[226] AO II. 527. 1331.: preterea comiti Borsiensi et Castellano de Lewa nunc constitutis et constituendis in futurum in nullo teneantur hospites ipsius civitatis subiacere. Podolinra 1. Dl. 41502.

[227] CD IX/5. 167. 1377: in presentia castellani de dicto Castro [Gimes] vel officiali eorum legitime exequantur — és AO VI. 409. 1355 in presentia castellani aut villicorum exequantur.

[228] Dl. 31178. Egyébként Micsk ekkoriban a comes de Sarus et iudex in eodem districtu a domino nostro rege deputatus címet viselte (1322: Szepesi kápt. o. 1. Serin. 9. f. 2. no. 2.), de a Lampert országbírónak bemutatott ítéletlevclében azt úgy látszik nem tüntette fel.

A jobbágyok feletti korlátlan bíráskodás igen nagy horderejű társadalmi tény volt. Először is kivonta a nagybirtok területét és annak népét a megye hatásköre alól és ezzel teljesen zárt egységgé alakította át a nagybirtokot. Gazdaságilag már addig is zárt egység volt, a jobbágyok pénzbeli és természetbeni szolgáltatásai már addig is a gazdasági súlypontot jelentő várba futottak be, most már a bíró is innen „szállt le”[229] a falvakba ítélkezni. A tárgyalt esetekben a vár úr egyben az ország uralkodója volt, de a fejlődés nem állt meg itt, hanem egy lépéssel továbbment. A várnagy joghatósága úgy látszik akkor sem szűnt meg, amikor az uradalmat a király eladományozta. Amikor Kont Miklós özvegye a férjének adományozott bátorkői uradalom egyik falvát a csatkai pálosoknak adta 1394-ben, külön parancsot küldött a várnagynak, hogy a falu jobbágyai felett a jövőben ne ítélkezzen.[230] Nem tudunk arról, hogy Kont Miklós özvegye vagy ő maga birtokaira pallosjogot kapott volna, így arra kell következtetnünk, hogy uradalmaiban a várnagyok a régi gyakorlat alapján ítélkeztek, amikor Bátorkő még királyi vár, a várnagy pedig királyi tisztségviselő volt. Talán ez a megoldása annak, hogy a nagybirtokos jobbágyai felett minden ügyben hivatott bíró volt, „akár kapott erre királyi engedélyt, akár pedig nem”. Ahogyan a 13. század második felében a vár tartozékaival együtt cserélt gazdát, úgy vált most a jobbágyok feletti bíráskodás joga eszmei tartozékká és került a várral együtt a magánföldesúr kezébe. A Nagy Lajos által eladományozott várakban az adománvos ezután nemcsak kincseit, okleveleit halmozhatta fel, hanem úriszéket is tarthatott, amely halálos ítéletet hozhatott. A 14. század derekán az Anjouk várgazdaságai jelentették a középkori magyar nagybirtok fejlődésének végső formáját, az uradalmat. Nagy Lajos halálakor ezek az uradalmak még nagyobbrészt a király birtokában voltak, de kialakult az a szokás, hogy magánkézre kerülve is megtartsák a hatalomnak azt a teljességet, amely a század első felében még csak a királyt illette meg.

A királyi várnagyi bíráskodás „öröklésével” kapcsolatosan itt leírt gondolatsorhoz még egyet kellene hozzátennünk, vagy inkább kérdésként felvetnünk. Királyaink sokszor adományozták el a várakkal és tartozékaikkal együtt a „bennük rejlő királyi jogot”

[229] CD X/2. 165. 1393: a bajmóci várnagy „in anno t-ria iudicia legit-ima habebimus ... in quibus nos vei nostri dclegati descendent iudicaturi”. — A gimesi várnagyra vonatkozólag lásd Dl. 58 602.

[230] Zsk. I. 3290.

is.[231] Ezt a kifejezést pontosan nem tudjuk megmagyarázni és ezért ki kell mondanunk a kérdést: nem ez volt-e az a formula, amelynek alapján az adományos a jobbágyok feletti korlátlan bírói hatalmat gyakorolhatta anélkül, hogy külön pallosjogot kapott volna? A kérdés megválaszolásához nem találtunk elég anyagot, nyilván a későbbi viszonyokból kiindulva lehetne a fejlődést a jogtörténet eszközeivel megrajzolni.

Az Anjou királyok által kialakított és fenntartott királyi váruradalmak vagy várgazdaságok a középkor végi magyar uradalom kialakulását elsősorban a királyi várnagyok ítélkezési gyakorlatával fejlesztették tovább. Ezen a legfontosabb tényen kívül azonban találkozunk néhány és sajnos nagyon is elszórt adattal, amelyek a nagybirtok 14. századi nem anyagi természetű megalapozására mutatnak. A nyalábi uradalom három helységének kiváltságlevelében olvashatjuk, hogy a plébániák maradjanak meg ,,korábbi kiváltságaik és szabadságuk birtokában a nyalábi várnagyok háborgatása *(impetitio)* nélkül'\[232] Az odavetett mondat nem ad további felvilágosítást, de világos, hogy a kegyúri jogok a birtokost , ebben az esetben a királyt illették, aki kegyuraságát a várnagy személyében gyakorolta. Fentebb Zsigmond király adománylevelének azt a részét idéztük, hogy a várat és tartozékait a vár birtokain gyakorolt kegyúri jogokkal együtt adományozta el. A nyalábi kiváltságlevél és Zsigmond adománya között az összefüggés nyilvánvaló.

A nagybirtok mint uradalom és az egyház közötti kapcsolat más téren is megnyilvánult. Az egyháznak általában szüksége volt a világi földesurak köztük ilyen minőségben a király — támogatására, különösen pedig a tized behajtásánál. A legalkalmasabb támogatónak az a nagybirtokos látszott, aki nem egy-egy faluban, hanem legtöbbször zárt körzetben biztosíthatta a tized zavartalan behajtását . Ha nincs is rá közvetlen adatunk, biztosra vehetjük, hogy az egyház alkalmazkodott a várakkal rendelkező nagybirtokhoz. A legkorábbi nyom az esztergomi egyházmegyében a pozsonyi tizedkerületre vonatkozik. 1332-ben Stomfa, Dévény, Bazin és Szentgyörgy várának kerület ével találkozunk,[233]

[231] Nem valószínű, hogy ilyen adományozás alatt a Werbőczy által adott definíció (Hk. I. fi. 24.. cím. Milleneumi kiadás 88—89.) szerinti királyi jogot kell érteni.

[232] 1 35 5: item ecclesie eornm parochionales pristina potiantur privilegia et libertates absque irnpet.itione castellanorum castri nostrí Nyaláb antedieti.

[233] MES TIT. 208.

s nincs kizárva, hogy ezek a kerületek már a 13. század derekán fennállottak, hiszen Stomfát 1271-ben II. Ottokár leromboltatta, nem is épült újjá. A Pozsony megyei várkerületek *(districtus castrorum)* esetében felmerülhet az az ellenvetés, hogy a felsorolt várakhoz tartozó teleptiléseken nagyrészt monokultúrás szőlőművelés folyt, s ez indokolta az egyházi tizedszedés alkalmazkodási készségét. 1367-ben azonban az egri püspök egyezett meg a makovicai vár tulajdonosaival, a Cudarokkal, hogy a tartozékok tizede címén évente 200 fl-t fizetnek a Cudarok.[234] A makovicai tartozékok messze fekszenek a szőlőművelés északi határától, ott tehát csak az a szempont érvényesülhetett, hogy az uradalom hatalmát az egyház is elismerte. Valószínűnek kell tartanunk, hogy ugyanez az egyházi alkalmazkodás nyilvánult meg a győri püspök részéről, aki a belmurai kerület tizedét adta bérbe a felsőlendvai vár tulajdonosainak, a Szécsieknek, amiről azonban csak a 15. századi adatok állnak rendelkezésre.[235]

Az egyházi tizednek ez az örökbérlete az egyházon kívül hasznot hozott az uradalom birtokosainak is, mert ezzel ismét elvágta az egyik szálat, amely a jobbágyokat az uradalmon kívül eső ponthoz kötötte. A tizedet természetben a kilenceddel együtt hajthatta be (ehhez megvolt az apparátusa), s a jobbágyoktól elvett termény egész mennyiségét a maga kezében összpontosíthatta. A 14. század második felében a makovicai példa szerint erre nemcsak a szőlő, hanem másfajta tized alá eső mezőgazdasági terméket is érdemes volt bérbe venni.

Összefoglalva, a 14. században az Anjouk által az egész országban kiépített, minden jel szerint a korábbi gyakorlat folytatásaként létrejött várgazdaságok általában a nagybirtok gazdasági és politikai (egyházi) téren történő feszesebb megszervezésével, főleg pedig a királyi várnagyok bírói joghatóságával hatalmas lépést tettek meg a 15. századi uradalomhoz vivő úton. Az ilyen eredmény a feudális társadalomban sem maradhatott elszigetelt jelenség, s úgy találjuk, hogy a jobbágyok feletti (minden ügyre kiterjedő) földesúri bíráskodás a várgazdaságok eladoinányozása után olyan esetekben is megmaradt, amikor az adományos nem rendelkezett személyére szóló pallosjoggal. Mielőtt még a királyi várgazdaságoknak magánuradalmakká való átalakulását megpróbálnánk felmérni, egy pillantást kell vetnünk az előzőekben tárgyalt tisztségek betöltőire, a két Anjou király várnagyaira.

[234] Wenzee, A mezőgazdaság (199. j.) 260., vö. Máeyusz E.: Az egyházi tizedkizsákmányolás. Tanulmányok (192. j.) 330 — 331.

[235] a győri káptalan számadáskönyvében.

Az 'Anjou-kori várnagyok archontológiáját a század elején Wertner Mór állította össze az addig megjelent okmánykiadások alapján.[230] Megkíséreltük jegyzékének részben az azóta megjelent okmánytárak segítségével, részben levéltári kutatással való kiegészítését, s adattárunk 4. kérdőpontjában feltüntettük a 14. századi királyi várnagyokat. Levéltári kutatásunk ugyan távolról sem tekinthető teljesnek, a rendelkezésre álló jegyzék néhány jellemzője mégis világosan megállapítható. Elsősorban arra kell rámutatni, hogy bizonyos várak esetében egyáltalán nem, vagy csak nagyon véletlenül akadunk várnagyokra, ilyen pl. Pozsony esete, ahol igen ritkán nevezik a pozsonyi ispánt pozsonyi várnagynak, holott ősi jogon mindig betöltötte az utóbbi tisztséget is; ilyen a sárosi vár esete is. Van olyan eset, hogy valamely vidékről csak egy vár fordul elő, a többiről hallgatnak a források. A legfeltűnőbb ebből a szempontból a Vág völgye, ahol a besztercei várnagy szerepel egyedül, de sem hricsói, sem lednieei vagy oroszlánkői várnagyot nem említenek. A megoldást egy 1325. évi soltészlevélben találtuk meg, ahol az oklevelet kiállító Sándor országbíró önmagát ,,Beszterce és a körülötte fekvő többi vár" várnagyának nevezi.[237] Hasonló esetet ismerünk Varasd megyében, ahol a megyének egv részében és éppen a közvetlenül az országhatáron fekvő részében a zagorjei kerületben *(districtus)* egymás mellett sok vár állt. 1326-ban a Kőszegiek bukásával ezek királyi tulajdonba kerültek s élükön egyetlen várnagy állt, aki a ,,zagorjei kerület valamennyi királyi vár várnagya" címet viselte.[238]Több várgazdaságnak egy kézben való egyesítését alább lesz még módunk megismerni, most csak azt kell leszögezni, hogy nem minden várnagy viselte valamennyi alája tartozó vár nevét címében, következésképpen ezen a módon is kimaradhattak várak. Végső fokon tehát csak általános cs ennélfogva elég határozatlan képet rajzolhatunk meg a királyi várak megoszlásáról várnagyok szerint.

Az első feltűnő jelenség, hogy sok esetben a várnagy nemcsak egy, hanem több vár feje egyszerre. Az egy kézben egyesített várak a következők:

23G wertner M.: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archon - tológiához. TT. 1907. 181. ^

237 nos . . . Alexander iudex curie domini regis castellanusque de Bistriezia ceterorumque castrorum in circuitu (AO II. 214.) és ugyanő castellanus de Bystricha necnon plurimorum castrorum iuxfca fluvium Vagh existentium (CD XI. 510 = Dl. 2332.)

238 comes Varasdiensis et castrorum in districtu de Zagoria existentium castellanus (1358: Zichy III. 109.) 1366: comes . . . Worasdiensis et castellonus castrorum nostrorum térré Zaguriensis (Smic. XII. 545.)

Bajmóc Kesselőkő	1335	1363
Bajmóc—Privigye	1341	
Bálványos Csicsó —Küküllő	1333 - 1335	
Becse Sólymos	1319	
Becse Miháld	1328	
Bcrenes—Bolondóc	1336	
Berencs Csejte Holics	1344	1349
Csesznek—Hölgykő	1325	
Csókakő Gesztes	1331	1333
Dédes Diósgyőr	1355	1360
Dédes Régéé	1322	1323
Desznye Pankota	1318	1347
Detrekő Borostyánkő	1366	
Dévény Pozsony	1340	
Nyaláb Huszt	1353	
Saskő Léva	1320	1329
Bolondóc Holics	1338	
Miháld—Zsidó vár	1322	
Óbuda Visegrád	1346	
Sebes Illyéd	1325 -1353	
Sempte Vöröskő	1381	

II.

Dunajec—Palocsa—Ador j án	1347	
Körösszeg Tapolcsány	1347	
Léva Óbuda	1343	
Makovica Sírok	1347	
Sebes - Miháld	1366	
Világos Kapuvár	1318	
Kapuvár Komárom Szekcső 1321		1324

Szándékosan választottuk ketté jegyzékünket, mert az első oszlopban szereplő várak vagy szomszédosak egymással, vagy legalábbis közel fekszenek egymáshoz. Két szomszédos várnak egy várnagy alatti egyesítését a régebbi irodalom úgy minősítette,[239] hogy egyik a másik alárendeltje volt, ami egyes esetekben (pl. Diósgyőr Dédes, Desznye—Pánkot a) valóban elhihető, mert az

239 Márki S.: Arad vármegye és Arad sz. kir város monographiája. Arad 1802. I. 379. ~

egyik (felhozott példánkban Dédes és Desznve) jelentéktelenebb volt a másiknál. Ezt azonban nem mondhatjuk el minden esetben (pl. Léva Saskő, Becse - Sólymos). Feltűnőbb, hogy a felsorolt 20 párosításból 12 esetben a két vár azonos megyében található, ebből két esetben (Bajmóc —Kesselőkő, Hölgykő Csesznek) a megye ispáni tisztével is kapcsolódik.

A második oszlopban szereplő hét párosításnál már semmiféle logika nem segít, az egy kézben tartott várak néha óriási távolságra vannak egymástól, mint pl. a bihari Körösszeg és a Nyílra megyei Tapolcsány.

Hasonló képet mutat a várnagyi és megyésispáni tisztségek összekapcsolása. 40 megye illetve kerület ispáni tisztségének összevonását ismerjük ebből a korból és csak néhány eset korlátozódik a megyének egy és ugyanazon várral való egyesítésére, az ilyen többször előforduló esetek száma 9, de ha az egyszeri előfordulást is ideszámítjuk, akkor végszámunk 13 megye és vár állandónak tűnő kapcsolatát jelenti,[240] amihez Pozsonyt, Sárost és Mosont, illetve (Magyar-) Ovárt hozzászámítva összesen 15 lesz összegük.[241]

A fennmaradó 27 eset egy kis részében (4 eset) a megyei ispánsággal két vagy három vár közül egy jár együtt felváltva,[242] a többi megmagyarázhatatlanul nagy szóródást mutat, ide tartoznak az olyan esetek, mint Temes megye ispáni és Jókő várnagyi tisztének kétszer is előforduló összekapcsolása. Ezek azok az esetek, amikor a korreláció másik tényezőjét valószínűleg a tisztségviselő személyében vagy karrierjében kell keresnünk.

A két tisztség összekapcsolását más alapon is megközelíthetjük, úgy téve fel a kérdést, hogy az ismert 40 eset közül hányban feküdt a vár a kérdéses vagy azzal szomszédos megyében. Kérdésfeltevésünknél most abból indultunk ki, hogy még az oligarchák megtörése után sem volt minden megyében királyi vár, azt éppen ezért a szomszédos megyéből kellett kölcsönözni, pl. Sza-

[240] Arad = Sólymos, Bars — Léva, Bereg = Munkács, Csongrád = Szeged, Hont = Drégely, Hunyad — Déva, Moson = Óvár, Szabolcs = Adorján, Szepes = Szepesvár.

Egy alkalommal: Kolozs = Léta, Ugocsa = Munkács, Zólyom = Saskő, Zágráb = Medve vár, Börzsöny = Damásd.

[241] Nyitra — Sempte, Holics, Beckó, Tapolcsány. Krassó = Havam, Galambóc. Pilis — Óbuda, Visegrád. Borsod = Dédes, Diósgyőr, Fülek. Abaúj — Boldogkő, Szalánc, Szepesvár.

[242] 1315 —1335: Hene fia János mester egyben budai rektor (Dl. 102945 és 2906), 1351: Wolfart Ulrik egyben vasi és soproni ispán (Sopron vm. I. 223), 1361: BessenyŐ János mester nunc comes et castellanus de Owar (Pesty; Krassó III. 44.) — Valószínűleg alvárnagy volt az 1322-ben említett Kencplin és Jeklin (Házi I./l, 37).

bölcs megyénél a szomszédos Biharból az adorjáni várnagyságot. Így tekintve már 24 (illetve 27) esetben találunk megoldást és a fennmaradó 16 közül is csak 9 olyan marad, amely a földrajzi távolság miatt lehetetlennek tűnik.

Az összefüggés magyarázatához emlékezetünkbe kell idézni, hogy a megye ekkor már a nemesség, és nem a király szerve volt, ami azt jelenti, hogy a megyésispánnak tényleges hatalma nem volt. Az a benyomásunk, hogy a királyi várnagyi tiszt éppen ezt a hiányt volt hivatva pótolni. Akár saját megyéjében, akár a szomszédosban volt található a parancsnoksága alatt álló királyi vár, annak katonai ereje rendelkezésére állt. Sajnos ennek ellenére sem állíthat juk, hogy minden megyei ispánnak volt ilyen vára, ezt benyomásunk szerint a teljes kiadatlan anyag felkutatása sem bizonyítaná. De az egész országot tekintve annyit mégis megkockáztathatunk, hogy a megyésispánok többségének hatalmi bázisa a királyi vár volt. Ennek a szervezetnek kialakításánál talán az is közrejátszott , hogy egyes megyékben ekkor már a püspökök gyakorolták az örökös ispánságot, ilyen helyen a királyi várnagyoknak fokozott szerep juthatott a központi hatalom céljainak keresztülvitelében (Nyitra, Veszprém).

Négy esetben nem megyei, hanem kamaraispánságot kapcsolt a király a várnagysághoz, az árvái várnagy körmöd, a saskői selmeci kamaraispán volt. A saskő selmeci kapcsolatot még csak magyarázhatnánk azzal a gondolattal, amit fentebb a megyésispánokról elmondottunk, de az árva körmöcit már nehezebben, az igazsághoz pedig még az is hozzátartozik, hogy 1343-ban az árvái várnagy a távoli esztergomi és budai, 1363-ban a budai várnagy viszont a kassai kamarát igazgatta.[243]

Végigtekintve a várnagyok listáján azt kell mondanunk, hogy az Anjouk híveinek körét látjuk magunk előtt. A később magas méltóságot betöltő Széchenyi Tamás vagy Csór nb. Tamás mellett ide tartozik Elefánti Dezső csakúgy, mint a királyi földek visszavételére kiküldött Magyar Pál gimesi várnagy.[244] A királyi megbecsülés és társadalmi tekintély számtalan megnyilvánulása kíséri működésüket. Sok közöttük az udvari lovag vagy familiáris,[245] az országbíró bírótársa, vagy ami még annál is többet jelent -

[243] W. 191.

[244] Szécsényi Tamásra 1. Magyar Életrajzi Lexikon, Bp. 1969. JLT. 723. Magyar Pálra no. II. 133. Csór nb. Tamásra Kar. I. 335 — 391, Elefánti Dezsőre Kristó 204—205.

[245] Familiáris: Sztáray I. 78., AO ITI. i. Dl. 5714. Lovag: Sztáray I. 193., Iványt B. Bártfa sz. kir. város lt-a 1319—1526 I. Bp. 1916. 11. sz. Károlyi I. 175.

igen sokszor fogott bírák.[246] Amikor 1336-ban egy, a király gyűrűs-pecsétjével ellátott oklevél hitelességével szemben kétségek merültek fel, akkor több prelátuson és bárón kívül az oklevelet Magyar Pál gimesi, István visegrádi és Gilétfi Miklós és Jánosbajmóci várnagynak mutatták be, mert számukra ,,a király úr valódi gyűrűspecsétje nyilvánvalóan ismert'\[247] Már első tekintetre úgy tűnik, hogy a várnagyok alkotják az ország vezetőinek második garnitúráját, amelynek tagjai közül sokan emelkednek fel később az arisztokráciába. Különösen áll ez a megállapítás az uralkodók kedvenc tartózkodási helyeinek váraira, mint amilyen Yisegrád, Diósgyőr és Óbuda. Az utóbbi erősséget a 14. században Drugeth János (mester) nádor, majd Csór nb. Tamás és Becsei Töttös, mindkettő ajtónálló mester és Mezőlaki Zámbó Miklós, a későbbi kincstartó igazgatta.[248] Visegrádot előbb egy bácsmegvei nemes Taranyai Sáfár István, aztán ezt is Becsei Töttös ajtónálló mester, utána Himfi Benedek a későbbi bán kezén találjuk.[249] A diósgyőri építkezés megindulása után Cudar Péter várnagy lett, aki innen indult el a pohárnokmesterségen át felfelé ívelő pályáján. Helyére Perénvi Péter, a későbbi bán lépett.[250]

A feudális szokásoknak megfelelően a várnagy nem volt és nem is lehetett személyesen a vár parancsnoka és az uradalom vezetője, ezért helyettest állított. A királyi parancsok sokszor emlegetik a helyettes várnagyokat *(vicecastellanus).*[2hl] Olyan utasításokat is ismerünk, amelyekben a várnagy maga bízza meg helyettesét valamilyen ügy elintézésével, akit ilyenkor nemegyszer várnagynak nevez, különösen akkor, ha a megbízó nemcsak várnagy, hanem országos tisztség betöltője.[252] Valószínűleg ebből az időből származik a várnagyi és alispáni feladatok összekapcsolása is, ami

[240] Bírótárs: Veszpr. reg. 4.4.6., AO TI. 221., 552., Zichy I. 530, AOIV., 94., Dl. 41310., Gábor, i. m. 201. — Fogott bírák: AO TIT. 132, 155, 339., IV. 95., Dl. 3055, 41 621., 84 282.

[247] AO III. 254-255.

[248] 1330 — 33: Zsk. II. 98., AO III./o. 1346-50: Zichy II. 213., 234., 294., 395-421., 1347: Dl. 3926; 1370-73 Dl. 98072, 5873, Sopron vm. I. 404.

[249] 1324-45: HO. V. 99, TT 1908, 398. AO III. 27. 254, 324, 589, AO. IV. 486; 1345-49: Zichy II. 169, 198, 237, 291, 405, 1358: Zichy III. 119. 1367: Dl. 96 421. v

[250] 1360-61: Dl 89345, CD. IX/3. 181, Dl. 4.942.

[251] A rendes formula: castellano . . . vei eius vicecastrllano, és általánosabb érvényű parancs esetén: castellano . . . et vicecastellano suo . . . nunc constituto et constituendo. AO V. 595, Dl. 83 415., Ivákyi B.: Eperjes sz. kir. város It-a. Szeged 1931. 35. sz., AO III. 53, AO V. 595. vö. ITóman B.: A magyar királyság (175. j.) 53.

[252] Drugeth Fülöp Balázs sárosi várnagyhoz intézett parancsot TT 1900. 393. és Dl. 47 854.

teljesen logikus, hiszen mindkét személy (ti. az alvárnagy és az alispán) a familiaritás révén került helyére. Az olyan kézenfekvő esetektől eltekintve, mint amilyen a trencséni várnagy = trencséni alispán, akadnak figyelemre méltóak is. Ilyen pl. a Sopron megyei Kapuvár várnagyainak rábaközi ispánsága.[253]

A példát a főpapok követték. Egyrészt olyan esetben, amikor örökös ispánsági méltóságot kaptak, a megyésispáni teendőjüket valamelyik várnagyukra bízták, így lett a veszprémi vagy a sümegi várnagy Veszprém megye alispánja a 14. században.[254] Másrészt saját katonai szervezetük élére is várnagyaikat állították, így lett a kalocsai várnagy a kalocsai egyházi nemesek ispánja.[255]

Néhány esetben megfigyelhető a királyi várnagyi (alvárnagyi) és a hozzátartozó tisztség „öröklése” is. A csesznekі várnagy akkor is bakonyi ispán maradt, amikor már a Garaiak familiárisa volt-.[256] Ugyanezt mondhatjuk el a kapui várnagy rábaközi ispánságáról.[257] Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy a sárosi, pozsonyi, trencséni, solymosi várnagyi tisztség és a hasonnevű, illetve az aradi ispánság összekapcsolása is túlélte az Anjoukat,[258] akkor aligha tartható a régebbi irodalomnak az a megállapítása, hogy a két tisztség egyesítése „nem jelent semmiféle kapcsolatot a két intézmény között, csupán a két hivatalnak egy kézben történt összekerülését” ,[250]

Ha az Anjouk ekkora gondot fordítottak a várgazdaságok kialakítására és megszervezésére, ha ilyen nagy mértékben beépítették a központi hatalom szervezetébe, akkor önkéntelenül is felmerül a kérdés: hány vár volt 1321-ben, a tartományurak megtörése után a király kezében, hányat tartott meg és ajándékozott e), hány újat építtetett ?

A várakat tekintve I. Károly uralkodása az utolsó tíz esztendőt leszámítva küzdelem volt a trónért, amelynek során vissza kellett szereznie az oligarchák kezére került várakat. Aba Amadé bukásakor még csak nyolc erősséget szerzett meg,[260] Kopasz és szövet -

[253] 1341: Sopron vm. I. 161., 1347: Uo. T. 202., 1359: Dl. 61. 206., 1378: HO I. 272.

[254] Cs. III. 294.

[255] 3 387: Zsk. I. 88. Pécsre (1406) Zsk. II. 4430.

[256] 1401: Garai Miklós bán ,,vobis . . . castellano nostro de Cheznek . . . vicesque nostras gerentibus , neonon comiti Bakaniensi presenti et futuro” (Zsk. II. 127 = Dl. 8655).

[257] Zsk. I. 2075.

[258] Sáros: Zsk. II. 3610, 3887, 7730, Szepes: Zsk. II. 5158, 6027, Trencsén: Zsk. II. 6399, 6648 Arad: Zsk. II. 25.

[250] Gábor Gy. i. m. 31.

[260] Boldogkő, Füzér, Gönc, Munkács, Nyevicke, Regéc, Szád vár és Szakolya (Szinnyét visszakapták Merso utódai, Tokaj elpusztult). *

ségesei leverése már nagyobb eredménnyel járt, 12 vár került a király kezére,[261] Csák Máté halála volt a legfontosabb, 28 erősségе[262] esett a király ölébe, még ha nem is számoljuk azokat, amiket jogos tulajdonosaiknak visszaadott. Ebben az időszakban nem kevesebb, mint 24 várat adományozott el. Ha csak ezt a korszakot tekintenénk, akkor adományairól azt kellene állítanunk, hogy nem is új arisztokráciát, hanem'új tartományurakat akart teremteni. A legfeltűnőbb, hogy Széchényi Tamás igaz majdnem minden esetben a vele egy nemzetségből valóktól elkobzott öt vár birtokába jutott,[263] de két várat kaptak a Szécsiek is, a Drugethek pedig egy sor Aba Amadétól, Petenye Pétertől elkobzott várba ültek bele,[264] nem kevesebb, mint tíz vár volt a kezükön. Az arányokat mégsem lehet szem elől téveszteni, a legnagyobb birtokosok, a Drugothek is csupán egynegyedét bírták annak, amit 1321 előtt a legnagyobb úr, Csák Máté. 1321 végén, a mérleg: 100 királyi vár, s még ha a várak számából le is vonjuk az elpusztult 40 és az idegen kézre került öt várat, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy az ország kereken 210 várából a király bírta a felét. Ha tekintetbe vesszük, hogy a legnagyobb birtokosok kezén sem volt több mint tíz vár, akkor már ez az eredmény is fényesnek mondható. Károly nyilvánvalóan nem volt ezzel megelégedve, mert szívóssággal sikerült a mérleget nagymértékben javítania. Kisebb, vértelen leszámolások következtek, mint amilyent a Csák nemzetség trencséni ágából való Márk fia István fiaival rendezett, akiktől 1326-ban négy egymással határos vértesi és bakonyi várat ,,cserélt el” két tolnaira.[265] A Kőszegiekkel szembeni politikájában adta Károly kitartásának legfényesebb jelét. 1319-

[261] Adorján, Aranyos, Bálványos, Barkó, Dédes, Diósgyőr, Körösszeg, Nyaláb, Nyevicke, Sebes, Sólyomkő, Valkó (Dergőc elpusztult).

M2 Appony, Baglyaskő, Bajmóc, Beszterce, Csejte, Cseklész, Drégely, Ecseg, Fülek, Gimes, Hrussó, Jókő, Kasza, Kesselőkő (?), Lednice, Léva, Lietava, Oroszlánkő, Kajec, Sírok, Somoskő, Sztrecsény, Szucsa, Szucsány, Tapolcsány, Ugróc, Varin. Ugyanebben az időpontban adta át várnagya az erdélyi Csicsót.

[263] Egyedül Bene volt korábban az Aba nemzetségé.

[204] Drugeth Vilmos végrendeletében (1330: CD VITI/3. 507.) Szalánc, Parics, Barkó, Jeszenő, Palocsa, Lubló, Dunajee, Szakolya, Regéc, Gönc és Szepes fordul elő. Ezek között Dunajecet ő építette, Szepest tiszténél fogva tartotta kezén. I. Lajos Vilmos magtalan halála után Barkót és Jeszenőt adta Drugeth János fiainak Nyevickével 1343-ban (TT 1907. 85), Dunajecet a Berzeviczyvk visszaváltották tőlük, a többi nyolcat (Szepest is beleszámítva) elvesztették. A legfeltűnőbb ebben, hogy Szaláncot is visszavette a király, amelyet forma szerint kifogástalan cserével szerzett meg.

acőVcszpr. reg. 172.

ben a felkelő Kőszegieket Köcski Sándor verte meg Zalafőnél, a csatát követő „megtérés” a nagyhatalmú családnak hét várába került.[200] Ezek az erősségek Tolnában, Baranyában és Zalában feküdtek, vereség után a vasi törzsbirtokok és a Dráván túli szerzemények a kezükön maradtak, csak amikor 1326-ban a Babonicokkal együtt lázadtak fel, vesztettek el újabb 11 várukat.[207] Ezúttal már a törzsbirtokaihoz közel eső várakból is át kellett adniok négyet vagy ötöt, köztük a legősibbet: Németújvárt és Kőszeget. De még ezután is öt váruk volt, sőt Tolnában és Baranyában „cserébe” még megkapták Tamásit , Szekcsőt és visszakapták a baranyai Kőszeget , tehát nyolc erősség volt a kezükön, ami még akkor is második helyet biztosított számukra a nagybirtokosok között, ha ez a nyolc vár nem alkotott zárt területi egységet. 1336 37-ben játszódott le az utolsó felvonás. Most négy várat vesztettek,[268] s ezzel a Kőszegiek hatalma megszűnt , három család maradt az országban. Kettő (a Rohonciak és Tamásiak) egy-egy, egy (a Szekcsői Hercegek) két várral. Károly szívóssága nemcsak a régi oligarchia soraiból való Kőszegiekkel szemben nyilvánult meg. A legcsodálatosabb, hogy Vilmos nádor magtalan halálát kihasználva a Drugethektől nyolc erősséget szerzett vissza.[209] Az ezek után már csak kicsi tranzakciónak minősül, hogy három várat a Balassáktól szerzett meg,[270] a veszprémi püspöktől meg Tátikát,[271] az utóbbiért nem is várat, hanem más birtokokat adott. Hasonló szívóssággal és hatalmas pénzáldozatokkal szerezte meg a trónharcok során elidegenített határmenti várakat, az osztrákoktól Dévényt,[272] és a muraközi erősségeket,[273] Csák Máté cseh unokaöccsétől Berencset és Újvárt (Holicsot).[274]

I. Károly az új várakat ott építette fel, ahol a királynak eddig nem volt a közelben vára, így a Balassák birtokai mellett Túróéban Blatnicát (és Szklabinát ?), vagy az ország határán Szarvkőt,

2c(? Dornbó, Döbrököz, Kanizsa, a Baranya megyei Kőszeg, Kéménél, Nyék. Valószínűnek tartom — és így is számoltam —,hogy ekkor vesztették el Poloskát.

[267] Kösztelt, Krapinát és Osztercet vesztették el Zagorjeben, ezenkívül Kaproncát, Ozalt, Zdencet, a Dráván túl tehát hat várat. Vasban ekkor került a király birtokába Kőszeg, Németújvár, Sárvár, Sza-lőnak és valószínűleg Ugod Veszprém megyében.

[268] Belec, Borostyán, Léka, Nemti.

[269] 1. a 230. jegyzetet. ^

[270] Budetint, Dobronyát, Árvát.

[271] Zala I. 406.

[272] AO V. 504.

[273] Ezekért 4000 márka ezüstöt (= 16 000 afl) fizetett!

[274] Kristó 212.

vagy olyan meg gazdaságilag feltáratlan területen, mint Máramarosban Huszton.

Károly tevékenységének mérlege olyan pozitív volt, hogy I. Lajos halálakor is még 93 vár volt az uralkodó birtokában annak ellenére, hogy Nagy Lajos 18 erősséget adományozott el, egyet pedig lebontatott. Adományozási politikája egyébként ugyanolyan óvatos volt, mint apjáé. Csak a Lackfiak kaptak három várat (még egyet építettek, egyet örököltek hozzá),[275] az Újlakiak hármat (a negyediket felépítették),[276] két-két várral szerepelnek még a Wolfárlok, Drágfiak, Szekcsői Hercegek és talán a Jolsvaiak is.[277] A számszerűségnél is többet mond, hogy a Szécsénvieket és Drugetheket, illetve Lackfiakat kivéve az adományozott birtokok távol feküdtek egymástól. Dános mester Komárom mellé az Erdély határán álló Valkót kapta, az Újlakiak a veszprémi Bá tor - kő melle a nyitrai Temetvényt. Az sem okozhatott bajt, hogy Temetvénv mellett felépítették Galgócot, mert a két várat együtt nyugatról Csejte és Jókő, északról Beckó és Trencsén, keletről Tapolcsány, délről Sempte királyi vára fogta közre. Bátorkő körül is csupa királyi vár állt: Csókakő, Hegy esd, Csesznek. Az Eberhardoknak adományozott Monyorókerék vára Szalónak, Németújvár és Sárvár gyűrűjében feküdt, egyedül északról volt határos egy másik magánvárral, Rohonccal.

Az adományokhoz hozzászámítottuk a hevesi Sírok várát is, amelyet mint azt fentebb elmondottuk - a király zálogba adott a várnagynak. Ez az első zálogosítási eset várral kapcsolatban. Az új megoldást talán az is indokolta, hogy Sirok az egyetlen királyi vár volt a környéken, tőle nyugatra, a Mátra északi részén a Rátót nembelieknek és Széchényi Tamás fiainak, keletre az egri püspöknek Szarvaskő vára feküdt, de valószínűleg még ennél is fontosabb volt, hogy a zálogosítás formulája minden kétséget kizárt, a vár tulajdonosa a király maradt akkor is, ha a zálog címén másvalaki birtokolta.

A nagyurak várai — bármekkora is volt birtokuk sohasem alkothattak az Anjouk alatt összefüggő láncolatot, mint amilyen a Borsák vagy Csák Máté erősségeinek sora. Ennek a határozott politikának következtében az ország egyes részein szinte csak

[275] Csáktornya, Sztrigó, Döbrököz, amihez Simontornyát örökölték, Solymárt és Tatát építették fel.

[276] Bátorkő, Temetvény, amihez még Galgócot építették.

[277] Wolfart: Vöröskő, Köpcsény[1]; Drágfi: Kővár, Nyaláb; Szekcsői Herceg: Kőszeg, Szekcső; Jolsvai: Bajmóc, Kesselőkő.

királyi várakat találunk. Trencsén megye valamennyi vára a király kezére került Csák Máté halála után, közülük csak a kisebb jelentőségű Budetint és Hricsót adta vissza a Balassáknak, hogy azután Budetint végül is visszaszerezze tőlük. A trencsénivel ellenkező példát is hozhatunk: Tolnában a Csákokkal 1326-ban történt csere után egyetlen királyi vár maradt: Döbrököz. Nagy Lajos ezt is eladományozta a Lackfiaknak, így a megyében nem maradt királyi vár, talán ezért kellett a szomszédos Somogybán Fejórkőt felépíteni. A két példából azonban általánosabb megállapítás is levonható: a határ, és főképpen a nyugati határ várai mind a király kezében voltak, a Lackfiak két várát, Csáktornyát és Sztrigót kivéve.

A mérleg Nagy Lajos halálakor még mindig az volt, hogy a várak majdnem fele a király tulajdonában volt, ha pedig a Szörényi bánság és Erdély határvárait is ideszámítjuk, akkor több mint a fele.

A várak megoszlásán és elhelyezkedésén kívül I. Károlynak sikerült elfogadtatnia a várakról vallott nézetét. A trónharcokra visszaemlékezve kancelláriája felelevenítette a már Kun László okleveleiben előforduló szóhasználatot, amikor a tartományurakról azt írta, hogy a várakat a király ellenében ,,lázadók módjára tartották elfoglalva”.[278] Az Anjou-kor egyik politikai elvét öntötték ezzel szavakba: a vár = hatalom, s a királynak nincs kifogása ellene, hogy a hatalom egy része prelátusai és bárói kezén legyen, de csak akkor nincs, ha a kisebb hatalom gyakorlói hűségesek az uralkodóhoz és alárendelik magukat neki. András erdélyi püspök hűtlenségi perének is az volt a közvetlen indítóoka, hogy a püspök 1349-ben nem engedte be I. Lajost valamelyik várába, ,,királyi tisztünk és méltóságunk nem kis sérelmére”. Az uralkodó ezt a cselekedetet hűtlenségnek tekintette és megparancsolta aranyosi várnagyának, fogja el a püspököt, birtokait, várait és minden vagyonát foglalja le.[279] A parancs szövege nem hagyhat kétséget afelől, hogy a király fel volt háborodva és az esetet felségsértésnek minősítette. Az Anjou-korban a hatalomból való részesedés előfeltétele a király iránti hűség volt, s ezt a hűséget — éppen a vá-

[278] 1285: contra nos detinebant (CD V/3. 258., RA 3348.); 1322: in opprobrium regiminis nostri detinebant (AO II. 38.); 1323: contra nostram magnitudinem detinebatur (Zichy, I. 219.)

[279] AO V. 337. Gr. Eszterházy J.: Az erdélyi püspök felségsértése 1349-ben Száz. 2/1868. 90-94.

rakkal kapcsolatban új formában tanúsíthatták Károly és Lajos liívei.[280]

A két Anjou királynak a várakkal kapcsolatos politikáját talán legjobban a konszolidáció kifejezéssel jellemezhetnénk, még inkább azt kell mondanunk, ha az építészetre vonatkozó adatokat tekinthetjük át.

A 13. század vegének lázas építkezése, amint láttuk, igen sokszor hevenyészett erősségeket hozott létre. A korai várépítésnél a megfelelő hely kiválasztásán és kezdetleges erődítésen volt a hangsúly. Egy sor olyan erősséget ismerünk, amelyet a 14. század eleji harcokban egyszerűen felgyújtottak. Bene 1301. évi felosztásakor megtudjuk, hogy a tornyok fából épültek,[281] Egervár palánkvár lehetett,[282] s még 1332 után is fából emelte Micsk bán a sárosi Újvárt.[283] A konszolidáció hatásának első lépése ezeknek a fatornyos váraknak kővárakká való átépítése kellett legyen, de természetesen ezzel párhuzamosan sok olyan erősség pusztulása vagy egyszerűen elhagyása, amelyeket nem volt érdemes újjáépíteni, s nem kevesebb mint 40 ilyen esetet ismerünk. Királyi várak is voltak közöttük, Visket a század végén még III. András a máramarosi terület ispáni várává tette, a 14. század közepén azonban sokkal alkalmasabb ponton épült fel kőből Huszt, a terület új központja.[284] Kivételes eset volt a királyi várak között a bakonyi Hölgykőé, ezt maga I. Lajos bontatta le, amikor a lövöldi karthauzi kolostort megalapította. Elpusztultak a kisebb magánvárak, amelyeket a családok a trónharcok tapasztalatain okulva emeltek, de a hosszú béke korszakában értelmetlennek tűnt fenntartásuk. A tornamegyei Sólyomkőt 1386-ban még felosztották a rokon családok között, de amikor 1399-ben a kihalt Szalonnaiak birtokait megbecsülték, székhelyük a szalonnái — nyilván sokkal kényelmesebb udvarházban, Sólyomkő pedig már csak „elhagyott vár” volt.[285] A példákat nem érdemes folytatni, mert nem változtatnának eddigi eredményünkön, hogy az országban 25 vár éppen a konszolidáció következtében pusztult el.

[280] A király 1319-ben a Nagyma rtoniaknak jog szerint adományozta Kaboldot, amely német kézre került a trónharcok alatt, s amelyet ők visszaváltottak per quod status regni nostri honor et imperium non modicum sumpsit incrementum (CD. VIII/2. 199 = Dl. 1969. és 2079).

[281] AO I. 4-6.

[282] Gerő, II. 149-150.

[283] AO IV. 263.

[284] Komáromy, Száz. 28/1894. 502.

[285] Zsk. I. 6095.

Kereken 10 évvel azután, hogy az első favárat Micsk bán felépítette, engedélyt kért 1342-ben arra, hogy Újvárat kőből építhesse át. Ez az eset első tekintetre elszigeteltnek látszik, valójában azonban nem az. Más várak esetében ugyan nem az egész várat kellett átépíteni, mint sejtésünk szerint Micsk esetében, hanem csak egyes részeket, amelyeket korábban fából emeltek. 1335-ben a király maga mondja el, hogy Berencsen és Holicson csak a falak maradtak meg, az épületek hiányoztak, nyilván mindkét esetben fából valók voltak, s Csák Mátéval folyó harcokban kiégtek.[286] Essegvárról Koppány Tibor állapította meg, hogy a várfalon belül a 13. században készült faépületeket kőből rakottra cserélték fel.[287]

Az időtállóbb építőanyag a konszolidáció első lépése volt, a második a lakhatóságra vonatkozott . Fentebb elmondottuk, hogy a 13. században a nagy lakótornyokat leszámítva kevés gondot fordítottak a lakhatóságra, ezzel a célzattal legfeljebb az öregtornyok egy-egv helységét látták el kandallóval. Kevés olyan várat ismertünk meg, mint amilyen a gimesi és siklósi volt, ahol már akkor felépült a palota, még kevesebb olyant, mint a csejtei, amelyben azonkívül még kápolna is volt a 13. század végén. A 14. század új és átépített váraiban a palota szinte mindenütt megjelent, s nem egy helyen a palotán kívül kápolnával is találkozunk. Ebben a vonatkozásban sincs jelentős különbség királyi és magánépítkezés között, sőt mintha a Drugethek jobban ragaszkodtak volna a francia hagyományhoz, hogy váraikban emeletes kápolnát húzzanak fel (Füzér, Szalánc), amit az uralkodó is csak legújabb és legfényesebb építkezésein (Diósgyőr, Zólyom)[288] valósított meg. A társadalmi igényt úgy fogalmazhatjuk meg ezekből az építkezésekből, hogy a várnak pusztán katonai célt szolgáló falakon és tornyon kívül a várurat státusánál fogva megillető palotából és a lehetőség szerint kápolnából kell állnia. Az ilyen igény alapvető elemeit a kisebb nemesek szerény váraiban is megtaláíjuk, megvolt Kígyókon, de megvolt Essegváron is.

A palotához és kápolnához még egy számunkra kevésbé érthető összetevő járult, a második torony. Ha ez a második torony a kapu fölé épült, tehát kaputorony volt, akkor a fejlődés a védelmet újabb katonai rendeltetésű épülettel erősítette meg. [280] * * * *

[280] MES. III. 2GO.

[287] KorrÁNY T.: Devecser—Ugod—Essegvár—Döbröntc. Balatonftired 1961. 64.

[288] Füzérre Gkbő: Magyar várak 151. Szálán cra Myskovszky, Arch. Ért. Új f. 25/1905. 72.

Ilyen kaputornyokat valóban több helyen találunk, de a második torony legtöbbször mégis a várfalon belül állt, s elhelyezésében a 14. század másik jellemző vonása nyilvánul meg. Gimessel kapcsolatban mondottuk el, hogy ott a palota két torony, egy négyszögletes és egy patkóalakú között foglalt helyet, ugyanazt a megoldást találjuk meg már a 13. században Siklóson. A 14. század folyamán ez a megoldás nemcsak tért hódított, hanem szinte az egész országot elfoglalta, ha részleteiben nem is egyezik meg, mert pl. Boldogkő négyszögletes öregtornya mellé palotát, a palota másik végére pedig háromszögletű tornyot rakattak. Cseszneken az egyik oldalon ötszögű torony állt a másik, négyszögletessel szemben. Az alapelemeket és összeállításuk formáját (torony palota torony) megtaláljuk az olyan újonnan épült királyi váraknál, mint amilyen Blatnica, olyan újjáépítetteknél mint amilyen Berencs (és talán Jókő) vagy csak egyszerűen királyi tulajdonba került és ezért átépített-ekben, mint amilyen Csesznek. A magánváraknál nemcsak a hatalmas Drugethek kezén levő Boldogkő és Szalánc, vagy a Szécsényi Tamás tulajdonában levő Somoskő épült ki eszerint az elv szerint, hanem a már szerényebb vagyonnal rendelkező Dancs mester újvári kis vízivárában is.

A második torony úgy látszik akkor is felépült, ha nem volt a várban palota. Simontornván pl. a régi 13 14. század fordulójáról származó öregtorony mellé, de még a kicsi Kígyókon is két torony állt a várban.

Mindössze két esetben, a Szécsényi Tamás birtokolta Hollókőn és a bizony nagyon szerény anyagi képességű család által emelt sárosi Kőszegen bizonyítható a vár másik irányú bővítése, külsővár építése.

A 14. század utolsó éveiből nincs olyan leírásunk vagy felosztásunk, amely a társadalmi igényeknek megfelelő vár rekonstrukcióját lehetővé tenné, de biztosan nem vetjük el a sulykot, ha Szentgvörgy és Eberhard 1412. évi felosztását használjuk fel. Bármennyire is igaz, hogy az 1382 -1412 között eltelt emberöltő életében a hatalmi viszonyok, főképpen 1401 után teljesen megváltoztak, de azt a változást az építészet akkori módja mellett a várak nem követhették ilyen gyorsan, másrészt a Szentgyörgyiek közül Tamás I. Lajos uralma végen viselt országos méltóságot, így az utolsó nagyobb építkezés is erre az időre eshetett. Szentgyörgy erőssége külső és belső várra osztott, a külsőbe is kaputornyon, mégpedig úgy látszik két kaputornyon át lehetett bejutni. Ez a két torony valamilyen falszorossal volt összeköttetésben. A külső várban egy „víztorony” állt, valószínűleg olyan szerkezetet kell értenünk, mint amilyent Myskovszky Viktor írt le

Szalánccal kapcsolatban, ezenkívül egy sütőház is itt helyezkedett el. A belsővárban ismét kaputornyon át volt bejárás, ezen „erkély" is volt. A várfalon belül alápincézett, kisebb helyiségekre osztott és egy nagy termet magába foglaló palota, hozzáépült kápolna, az öregtorony és még egy torony állt, amelyben a tömlöc volt.

Eberhard ennél sokkal egyszerűbb, síkföldi vízi vár volt. Egyetlen falon belül itt öregtorony, meg egy torony meg a palota állt, amely itt is alápincézett, több helyiséget és nagytermet magába foglaló épület volt. Ezenkívül már csak istállót és kaputornyot találunk.

A két leírásból, de főképpen a régebbi és nagyobb Szentgyörgy váráról teljesen kiegyensúlyozott képet kapunk. A vár erősség, a védelem célját szolgálják a tornyok, a kaputorony erkélye és a falszoros. De a vár egyben az arisztokrácia egyik tagjának lakása, kisebb, a mindennapi életet szolgáló kamrákon kívül ezért van benne a reprezentáció színhelyéül a palota. A nagyúr és családja egyházi szempontból is kivételezett egyén, magánkápolnát tart a várban. S ha nem tudnánk, hogy az arisztokrata = nagybirtokos, az uradalom feje, akkor a tömlőétől tanulhatnánk meg ezt a leckét. A társadalmi igény kívánta meg a katonai szempontból jól védhető erősség, az uradalmi központ és a vár úr székhelyének becsületét egyszerre kifejező nagyszabású épületet.

ÖSSZEFOGLALÁS

Végigkísértük a várak keletkezésének, funkciójának és építészetének alakulását 1242 és 1400 között, abban a korszakban, amely a társadalmi fejlődésben döntő változást hozott. Megállapítottuk, hogy a várak nagyobb számban történő kiépítésére IV. Bélának a tatárjárás után kezdeményezett politikája adott alkalmat. A már addig is hatalmas, a lehetőségek szerint összefüggő nagybirtoknak a vár módot adott politikai erejének kifejtésére, mégpedig egyszerre két irányban is. Az egyikben a központi hatalom hanyatlásával párhuzamosan kialakultak a tartományok, ezek várral rendelkező nagybirtokok sorából álltak, bukásuk egyik oka is ez volt. A másik irányban a tartozékok és a família létrejötte megteremtette a későbbi uradalmak (mint a jobbágyság feletti uralom) alapjait. Mályusz Elemér szavaival élve a nagybirtok „teljes erejével igyekezett megszerezni magának mindazt a jogkört és hatalmat, amelyet a királyság gyakorolt és élvezett". Ettől a törekvéstől vezetve a nagybirtokosok előbb a jobbágyaik feletti kisebb ügyekben szerezték meg a bíráskodás jogát. Különös módon a tartományurakkal leszámoló és a központi hatalmat helyreállító Anjouk királyi várgazdaságai adtak alkalmat (és talán példát is) a világi nagybirtok szervezetének a jobbágyok feletti teljes uralom kiépítésére. A halálbüntetéssel járó ügyekben való ítélkezésben találtuk meg ezt az igen fontos lépést. I. Károly szívós politikája és I. Lajos óvatossága következtében ezt a kiváltságot a pallosjoggal rendelkező birtokosokon kívül még csak a király által eladományozott váruradalmakon gyakorolhatták, de a meginduló fejlődést, hogy ti. a birtokos a paílosjog birtoka nélkül is a jobbágyok feletti teljes bírói hatalom részese legyen, ebben az esetben sem lehetett megállítani. A magyar királyok lemondtak arról, hogy alattvalóikat maguk kormányozzák, a hatalmat felettük a birtokos nemességnek engedték át. Az eredmény teljessé tételéhez már csak Zsigmond politikájára volt szükség és a köznemességnek a familiaritásba való tömeges bekapcsolására. Ez sem váratott soká magára, s egy századdal később a

magyar királyság az uradalmakkal rendelkező bárók játékszerévé vált. Az egész folyamatban nem kis szerepet játszott a nagybirtok politikai, katonai és gazdasági hatalmának kijegecesedósi pontja: a vár.

ADATTÁR

/
\
'w.-

I. Ábra; *1270 előtt felépített várak*

Mokovica
Pajee
Túróc*
Siklatja
Sanos
Hurímy
Szakólya * Nagym¡h¿ly
Detrekó
Appony
Revistye
Gönc Füzér
Drégely Hollókő
Csesznek
Mopyorokerek
Essegvár
Nemíi
Atsolendva
Kasztéi
Labor».
Medvevár
OZttlj

2. ábra. 1300 előtt felépített várak

Az egyes váraknál a következő adatokat tüntettem fel:

A. A vár neve. Minden alkalommal a középkorban használt magyar nyelvű név szerepe] az első helyen, ezt követi a középkori igazgatási beosztás szerint illetékes megye neve. Amennyiben a vár nem a mai Magyarország területén található, zárójelben feltüntettem az ország kezdőbetűjét (A = Ausztria, Cs = Csehszlovákia, J = Jugoszlávia, R = Románia, SzU = Szovjetunió), majd a mai hivatalos nevet. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a mai név nem volt minden esetben megállapítható, mert a korán (a 14. században) elpusztult és többé nem szereplő erősségeknek legtöbbször nincs mai neve (pl. Tarkő). A mai Szlovákiában fekvő váraknál előfordult, hogy a mai hivatalos név mellett feltüntettem a történeti szlovák nevet is, pl. Malinovo (Eberhard).

B. Nagyon röviden - és a fogalmazásra nem fektetve súlyt — próbáltam meg választ adni a következő kérdésekre:

1. Ki építette a várat ?
2. Mikor?
3. A vár stratégiai jelentősége.
4. Anjou-kori várnagyaink működési ideje és neve.
5. A vár sorsa a 14. sz. végéig.
6. A vár építészeti adatai.

C. A várak középkori nevük szerint, és azon belül szoros betűrendben következnek egymás után.

1. ADORJÁN, Bihar megye

1. Geregye nb. Pál országbíró.

2. 1242 — 1276 között. Pál országbíró 1242-ben a Tiszántúlon a király megbízottja volt, de már 1236 óta hatalmas birtokokat szerzett Biharban, amelyekből két uradalmat szervezett: A-t és Sólyomkőt. A-t a király 1277-ben foglalta el Pál fiától, Miklóstól, aki fellázadt ellene (Bunyitay, Száz. 22/1888. 22., Kar. II. 10 13).

3. A Várad Bihar Szalaes útvonalat ellenőrizte annak berettyói átkelőhelyénél.

4. 1318 körül és 1323-ban Pós egyben szolnoki ispán (W. 181.), 1330 1332: Debreceni Dózsa fiai: Jakab, Pál és Dózsa egyben szabolcsi ispánok (W. 181:), 1347: Berzete Miklós királynéi pincemester, szabolcsi ispán, dunajeci, palocsai és a-i várnagy (Kállay 883).

5. Áz elkobzott A-t a Borsa nb. Tamás fiai kapták meg, az ő lázadásuk után királyi birtok, 1389-ben a Kusalyi Jakcsok vették zálogba (Györffy, I. 591—592, Jakó, 191-192, Cs. I. 595).

2. ÁGASVÁR, Heves megye

1. A király.

2. 1264 előtt, mert ekkor Jób pécsi püspök hanyagsága miatt az István ifjabb király alá tartozó Á. IV. Béla híveinek kezére került (ÁUO XI. 548., RA 1840.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1265-ben a Rátót nb. Poros István kapta meg, az egész 14. sz. folyamán utódaié, a Tariakó. A 15. sz.-ban már csak rom (Cs. I. 52).

3. AJNÁCSKŐ vagy DÁNOSKŐ, Gömör megye (Cs: Hajnáöka)

1. Á helyben lakó bolondóci várjobbágyok.

2. 1241 -1242. *tenipore persequitionis (!) Thartharorum quendam montem situm terra eorum hereditaria, qui Danuskue vulgariter appelatur, de propria expensa munivissent* (RA 1828. vö. Ila, Gömör II. 11.)

3. A hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1344: fcecsoi Étre fia Étre (W 181).

5. Nem tudjuk, hogyan került a Hontpázmány nb. Welk fia Sándor birtokába, akitől 1320-ban I. Károly kobozta el hűtlenség címen és Szécsénvi Tamásnak adta (Dl 87. 456), utódaié maradt a 14. században (Cs. I. 123).

6. Romjainak felvételi rajzát Fiala közli. Részben a sziklába vágott helyiségek és szabálytalan alaprajzú palota volt benne. PiSON (146.) szerint kisméretű vár, amelynek falai között csak egy palotaszerű épület állt.

4. ALMÁS, Kolozs megve (R: Almás)

7. A király.

2. Almás birtokot 1249-ben Geregye nb. Pál országbíró kapta királyi adományul, ekkor még Bihar megyében (ÁUO VII. 282., RA 901). A tatárjárás miatt elpusztult falu, melynek monostora 1249-ben már nem volt meg (Bunyitay, II. 349.). A vár építőjének mégsem tarthatjuk a Geregyéket, mert lázadásukkor nem szerepel, s úgy látszik, hogy nem került Borsa Kopasz kezére sem. Első említése 1365 (Doc. Valach. 181), amikor a Bebekek birtoka.

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. A Bebekek birtoka maradt 1401-ig (Zsk. II. 958).

6. Felső- és alsóvárból állt (KŐVÁry, 198.).

5. ALSÓLENDVA, Zala megye (J: Dolnja Lendava)

1. Hahót nb. Hahót.

2. 1272 előtt, mert ekkor már ,,dominus de Lindau”-nak címezi magát. A nemzetség 1192-ben szerezte meg és tervszerűen építette ki hatalmas uradalmát (Kar. II. 132- 133).

3. A Zágráb Körmend úton állt, ott, ahol azt a Regede — Muraszombat Kanizsa útvonal keresztezi.

5. 1292: a Kőszegiek foglalták el, a Hahót nb. a-i Bánfiak kapták vissza és tartották meg Mohácsig (Cs. III. 12).

6. A 17. sz.-ban teljesen átépítették (Koppány Tibor szíves közlése).

6. APAJVÁRA, Körös megye (J: Opolja)

1. A Gutkeled nb. (Apaj-István bán ágából való) II. Apaj.

2. 1297 előtt. Karácsonyi (II. 58.) I. Apajt (1231-35) tartja a vár építőjének, ennek azonban ellentmond, hogy az 1251, 1258 sőt 1296. évi határjárásnál (ÁUO VII. 328., 484, RA 1199., ÁUO X. 220.) a várat még nem említik. Nincs szó róla 1284-ben (Smic. VI. 467.) sem, amikor a király Apaj fiainak részét biztosítja apjuk „birtokaiból”. Nevéből ítélve azonban építése még Apaj életében (+1296 után) indult meg.

3. Kis patak völgyet zárta le.

5. Az egész 14. sz.-ban utódaié, a Razinakeresztúri Bocskaiaké (Cs. Körös 12).

6. A sokszorosan átépített vár romjaiból csak a négyszögletes alaprajzú öregtorony középkori (Szabó, 92 — 93.).

7. APPONY, Nyitra megye (Os: Oponice)

1. Csák nb. (Trencséni ági) Csák;

2. 1300 előtt, első alkalommal várnagyát említik (HO. VIII. 412.).

3. A Nyitra bal partján futó (másodrendű) utat ellenőrizte.

4. 1325: Kenéz (Dl. 83050).

5. Csák Máté halála után királyi vár, 1389: Zsigmond Kaplai Dezsőnek zálogosította el (Zsk. I. 1125.), 1392: Cseklészi Miklós lányai kapták cserébe Cseklészért (App. I. 226).

6. Alaprajzát Eiala közli. A belső vár legmagasabb pontját ovális alaprajzú öregtorony foglalja el, az északi oldalon palota.

8. ARANYOS, Közép-Szolnok megye (R: Ariesul)

1. Gutkeled nb. (Lothard ágból való) Pál.

2. 1276 előtt, amikor egy határjárásban először említik (Dl. 36 503). Tévesnek látszik Karácsonyi feltevése (II. 34.), hogy egy 1246. évi adat A-ra vonatkozik (vö. Kővár).

3. Helye kérdéses. Ha Petri Mór helymeghatározása helyes és a Szamos és Lapos folyók összefolyásánál állt, akkor az Erdélyből a Szamos völgyében Nagybányára és Szatmárba vezető utat ellenőrizte. Eltűnő azonban, hogy a Szentgyörgyi Mária [Kővár vidékének társadalma (Ért. a törttud köréből. Új sor. 56) Bp. 1972] térképmellékleten a hegyek között egy Váralja nevű falu található. Ez arra mutat, hogy A vára is a környéken keresendő.

4. 1341: Tompos (W. 181.), 1349 — 1350: Macska Domokos mester (Dl. 26 373, W. 181.).

5. Pál utódai résztvettek Kopasz nádor lázadásában, ezért A-t a király elkobozta (Kar. II. 36), ettől kezdve királyi vár maradt 1383-ig, amikor a Drágfiak kapták adományba, de rom

már 1387-ben, amikor a Kusalyi Jakcsoknak adja Zsigmond (Doc. Valach. 310., Zsk. I. 31.). Az 1383. évi adománylevél arra enged következtetni, hogy Szilágy kerület központi vára volt a 14. században.

6. Romjait leírta Petri M.: Szilágy megve monographiája II. 21-27. "

9. ÁRVA, Árva megye (Cs: Orava)

1. A Rálássák ősei.

2. 1267 előtt, mert ekkor a király váltotta magához (Balassa) Miké és Detre fiaitól (Györefy, I. 191 — 193).

3. A Vág völgyéből Krakkó fele vezető utakat ellenőrizte ott, ahol azok két ágra (Tvrdosin és Námeszto fele) váltak szét.

4. 1335 e. Hipolit (W 182.), 1342 Lipót ispán (W. 182.), 1343: Hipolit mester budai és esztergomi kamaraispán (AO IV. 349., Dl. 3596), 1347 -48: Lipót körmöci és trencséni kamaraispán (W. 182.), 1355: Kocliy István árvái ispán (CD IX/2. 421, Dl. 43579), 1388: Pásztói Kakas László mester és Domokos fia János (W. 182.), 1387: Miklós, Perényi Péter helyettese (Dl. 42 373). *

5. Csák Máté birtoklása csak valószínűsíthető (Kristó, 72.) 1314-től kezdve, de legkésőbb Máté halála után ismét (Balassa) Dancs mesteré 1328-ig, amikor a király elcseréli tőle (GyÖRFFY, I. 192.), s az egész 14. sz.-ban királyi marad.

6. A legújabb ásatások alapján P. Caploviö közölte alaprajzát (Pamiatky a múzea 7/1958. 82- 83.). Legkorábbi állapotában is alsó- és felsővárra oszlott. A felső várban kicsi, kerek torony, az alsóvárban négyszögletes öregtorony állt.

10. ATINA, Körös megye (J: Vocin)

1. Monoszló nb. II. Egyed. ^

2. 1294 1298. A-n még nem említenek várat (ÁUO XII. 558.), de Egyed 1298. évi rendelkezését Karácsonyi (II. 380) úgy magyarázza, hogy akkor már A. várában lakott.

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. Egyed végrendeletében (1313: MES II. 677.) az uradalmat lányaira hagyta, de halála után a Kőszegiek elfoglalták (AO I. 100), visszafoglalása után a király pedig háramlóit birtokként 1317-ben az egyik vőnek, az Aba nb. Nyéki Miklósnak adta (Smic. IX. 109, AO I. 426). Atyinaiaknak nevezett utódai (Kállay U., T. 21/1903. 139) birtokában maradt az egész 14. sz.-ban (Zsk. I. 1155).

6. Romjaiból az alaprajz nem állapítható meg (Szabó, 132 - 133).

11. BAGLYASKÖ, Ndgrád megye
1. Kacsics nem Illés ága.
2. 1268 előtt említik Illés fiának Péternek ,,várát” név nélkül (ÁUO VIII. 200, RA 1880). Péter utódainak kezén négy vár volt (B., Hollókő, Somoskő és Sztrahora). A Karácsonyi (II. 273) által közölt adatok szerint Péter birtokai (Bárkánv, Salgótarján) egyformán tartozhattak B-höz és Hollókőhöz, a négy vár azonban nem épülhetett fel nagy időbeli különbséggel, és fel kell tennünk, hogy Péter halálakor (1271 1291 között) már mindegyik állt, mert különben fiai nem oszthatták volna fel úgy, hogy mindegyiknek egy jusson (Kar. 273). Ezért B-t 1268 előtt a többit 1291 előtt épültnek vettem.
3. Kis patak völgyében fekvő vár volt.
5. 1310: Péter fiai Csák Máténak adták át, annak halála után a király elkobozta, majd 1324-ben a Kacsics nb. Szócsényi Tamásnak adta (Kar. II. 275 277). Utódainak birtokában volt kihalásukig, ekkor azonban már Somoskő tartozéka (Bánffy I. 686).
6. Nógrád műemléki topográfia szerint rekonstruálhatatlan rom (359.).

12. BAJMÓC, Nyitra megye (Cs: Bojnice)
1. A Hontpázmány nb. (Bozóki ág) Kázmér?
2. 1246 1299 között. 1246-ban még nem említik a várat (HO VII. 32), 1299-ben már úgy szerepel, mint amelyet Kázmér fiaitól vett el Csák Máté (Csáky I. 29).
3. A Privigvei medencében Túróé megyébe vezető utat ellenőrizte.
4. 1335 1363: Gilétfi János mester, aki emellett még kesselökői várnagy 1352-ben (Dl. 4272), 1363: kesselökői várnagy, Fejér és Tolna ispánja (Dl. 5265), 1336: tisztségét testvérével, Miklóssal osztotta meg (AO III. 254 - 255., W. 182., Veszpr. reg. 446., Dl. 4414. és 48 374; 41 310, 4639), 1363 e.: Fodor János egyben kesselökői várnagy (W. 182.), 1393: Ábrahám fia Jakab (uo.). ‘
5. 1302: Vencel király Csák Máté foglalását legalizálta (AO I. 28.), halála után B. királyi birtok legalább 1363-ig (]. fent 4.), a század végén a Jolsvaiaké (Zsk. I. 2934).
ő. A 19 20. sz.-i átépítés a középkori részeket teljesen elpusztította (Fl. Hodál D. Menclová: Hrad Bojnice [Malá kniznica Tvaru] H. n. 1956).

13. BAJÓT, Esztergom megye

1. A Nagymartoniak.

2. 1317 előtt. A Nagymartoniak 1221 után szerezték meg B-t (CD III/1. 316.; RA 362), s bár 1244-től kezdve Bajótiaknak nevezik őket (ÁUO VII. 166., RA 787., vö. PÓR, T 7/1889. 60.), a várat csak azután említik, hogy Csák Máté egyik szövetségese, Pető és később (?) a Csák nb. Márk fia István fiai elpusztították (MES II. 737., CD VIII/3. 602).

3. A hegyek között álló mentsvár volt.

5. Többé nem említik.

14. BALOGVÁR, Gömör megye

1. A Balog nem Athfi ága.

2. Biztosan 1312 előtt, amikor Csák Máténak adták át (Kar. I. 177). Ila (Gömör II. 266.) közvetlenül a tatárjárás után épültnek tartja.

3. A Rimaszócsről Ratkóra vezető utat zárta le.

5. Máté halála után a Balog nb. Szécsiek birtokába került. (Ila, Gömör II. 266).

15. BÁLVÁNYOS, Fehér megye (R: Turia)

1. ? ‘ "

2. 1280 90 között. A várat először 1360-ban említik, amikor felét (!) az Apor család tagjai között osztják fel (Székely O. III. 13). Tekintettel arra, hogy az osztozkodó felek között a kapcsolat legalább harmadfokú, azt kell hinni, hogy három nemzedékkel korábban épült fel (vö. uo. III. 17). Összhangban áll ezzel, hogy Iczkovits szerint (i. m. 83.) már 1311-ben említik a várat.

5. Az egész 14. sz.-ban az Apor család birtokában volt (Entz, Acta Hist. Artium 14/1968. 165.).

6. Alaprajzát Entz (i. h. 162) közli, amiből úgy látszik, hogy körítőfalból és annak é-i oldalán négyszögletes alaprajzú toronyból és ciszternából állt.

16. BÁLVÁNYOS, Belső-Szolnok megye (R: Ungura$)

1. A király vagy az erdélyi vajda.

2. 1269 előtt, amikor a határjárásban először említik névtelenül, majd 1308-ban várnagyát a vár nevével (Tagányi K.: Szolnok-Doboka megye monográfiája II. 103).

3. Katonai szerepe „hogy a dési és szász-nvíresi sóbányákat és révet védelmezze” (Tagányi, i. m. II. 104).

4. 1308 1310: Mike (Tagányi, i. m. II. 103., 109.), 1333 és 1335 Honlpázmány nembeli Pogány István, egyben csicsói

és küküllői várnagy, 1334: Péter, 1345—47: Kerlési Wosk mester, 1353: Pál fia Tamás mester és Pál, 1357: Székely Péter mester és György, 1359: Bethlen fia Péter, 1364: Balog nb. Pető fiai Miklós és János, 1375: Pető fiai Miklós és László, 1377: Miklós fia István, 1398: Elvégi András (no. II. 109.)

5. 1315-ben László erdélyi vajda kezén volt, a Kopasz-féle lázadás után királyi tulajdonba került és az erdélyi vajdák alá tartozott 1406-ig, amikor Szántai Laczfi Jakab és Dávid kapta (Tagányi, i. m. II. 104 — 106).

17. BARANKA, Bereg megye (Szu: Szuhája Branyka)

1. A király.

2. 1265 előtt, első alkalommal az V. István és apja közötti harcokban szerepel (Pauler, II. 258). Györffy szerint lehet, hogy az 1291: 24 te. értelmében rombolták le, amit nem fogadhatok el, mert 1290-ben még fontos szerepet játszott (CD VI/1. 201. V. 5. Kállay U. T. 21/1903. 138- 139). 1336-ban már *castr-um desertum* (Györffy, I. 529--530).

3. A Borsova völgyét zárta le.

18. BARKÓ, Zemplén megye (Cs: Brekov)

1. A Kaplony nemzetség Nagymihályi ága.

2. 1295 1307 (1314) között. A Kaplony nem Nagymihályi ága a 13. sz. derekán szerezte meg a nagymihályi uradalmat főképpen házasság útján (Kar. II. 297 301.). A megszerzett területen két várat épített fel, B-t és Nagvmihályt, előbbit a Laboré völgyében fekvő birtok északi határának védelmére. B-t kénytelen volt Petenye fia Péternek átadni csereképpen. Erről két oklevélkivonat maradt fenn, eltérő dátum alatt: 1307 (Sztáray I. 435.) és 1314 (uo. I. 43., vö. Dudás Gy.: A felső-zempléni várakról, Arch Ért. Új f. 28/1908. 353 — 354).

3. A Laboré völgyében a Nagymihálvról Homonnára vezető utat zárta le.

5. Petenye fia Péter lázadása után a király B-t is a Drugetheknek adta, akik ettől kezdve megszakítás nélkül birtokolták 1486-ig. (Cs. I. 333.)

19. BÁTOR, Szatmár megye

1. A Gutkeled nb. Báthoryak.

2. 1354 -1364 között. Az 1354. osztálvban még nem szerepel (AO VI. 159), de 1364-ben már áll (Maksay, 114.).

3. Pontos útcsomópontban feküdt, ,,az Erdélyből Szatmáron át futó, az Ecsedi-lápot ketfelől megkerülő utak ide torkollottak, s innen vezettek tovább nyugatra' ' (Maksay, 114.).

5. Az egész 14. században a Báthorvaké (Maksay, 113 — 114.). "

6. Az 1955 és 1958-ban végzett ásatások a mai gimnázium mögött egy várszerű épületre bukkantak, melyet „uraság településinek minősítettek. A feltárt pince a minorita kolostorral azonos téglákból épült, így nem lehetett a 14. sz.-i vár (Entz G. - Szalontai B.: Nyírbátor [Műemlékeink] Bp. 1959. 52 — 53.). Nem tartom kizártnak, hogy a feltárt romok egy 15. sz.-i kastélyhoz tartoztak. Ebben az esetben B vára csupán rövid ideig állt fenn, s amikor a Báthoryak védelmi súlypontja Ecsedre helyeződött át , az itteni várat pusztulni hagyták.

20. BÁTORKŐ, Veszprém megye

1. A Csák nemzetség (Trencséni ágából való) Márk fia István.

2. 1272 1284 között. Az a Tykolfelde vagy Tvkul nevű birtok, amelyen 1271-ben még a Szalók nemzetség tagjai osztoznak, vétel útján került a Csákok birtokába, s ezen épült fel B vára (Gergelyffy A.: Palota és castrum Palota. Magyar Műemlékvédelem. 1967 — 68. 126 -127.). Sajnos nem tudjuk, mikor történt a vétel. 1290 körüli időpont látszana valószínűnek, amikor a Csákok a szomszédos Perét is megvették a Rátót nembeliektől (MTT. 1888, 592). Ennek azonban ellentmond, hogy a várat 1284-ben megostromolt att a Izabella királyné (ÁŰO XII. 470., téves dátummal, vö. Pauler, II. 569.). Gergelyffy (i. h. 127- 128.), arra a következtetésre jut, hogy a várnak már 1271-ben állnia kellett, mert a határjárásban Várad nevű erdő fordul elő. Ezt az érvelést azért nem fogadhatom el, mert az országban igen sok ilyen dűlőnév volt az őskori várak helyén. Csánki Paulcrnek adott szóbeli közlésében (Pauler, II. 569.) B-t királynéi várnak tartotta, ez azonban nem áll, már történeti földrajzában som írta ezt (Cs. III. 208.). Elvileg nincs kizárva, hogy a várat a Szalók nem tagjai építették, valószínűbb azonban, hogy Csák nb. Márk vagy fia István, az utóbbinak pályakezdetét ezek szerint korábbra kell tennünk (Kristó, 60 61.).

3. Hegyek között álló mentsvár.

4. 1366: János fia István (Dl. 69 984).

5. 1326: a király elcserélte Dombó és Nyék várakért (Veszpr. reg. 172. sz.) s ettől kezdve 1341-ig királyi vár, akkor az Újlakiak kapják meg. Bár még a 15. sz. vegén is fennállt, jelentőségét gyorsan elvesztette a 15. sz. első felében kiépülő Palotával szemben (Cs. III. 208.).

6. Könyöki felmérését Gergelyffy közli (i. h. 128.). A kisméretű vár közepét négyszög alaprajzú háromemeletes lakótorony foglalja el (vö. Gerő, M. várak 64 65.).

21. BAZIN, Pozsony megye (Cs: Pezinok)

1. Hontpázmány nb. Szent györgviek.

2. 1270 1295 között (Ila, T. 41/1927. 39.), aminek azonban ellentmond, hogy Pauler szerint (Pauler, II. 287.) a csehek már 1271-ben elfoglalták.

3. A Pozsony -Nagyszombat útvonalat ellenőrizte.

ö. Az egész 14 15. században a Szentgvörgyieké.

6. 1425-ben felosztják (Dl. 11 726) ekkor híddal *(pontes)* összekötött külső és belső vár. A belső várban kaputorony *(túrtis lapidea supra portám)*, kápolna, kút *(puteus)*, a torony és a kápolna között épület *(domos verő et edificia a dicta turri usque ad prescriptam capellam)$_i$* ehhez kapcsolódó nagyterem *(stuba magna)* volt benne, továbbá egy sütőház *(domus parva pistoribus), antemurale vulgo parkan.* A külső várban lóistállók *(stabillá equorum), porta superior cum propugnaculo seu aborio* és *vallum vulgo piánk* (F. Sedlák, Monumentorum tutela 4/1968. 445). A 17 18. században teljesen átépítették, a középkori várnak nem maradt semmi nyoma (Pison, 262.).

22. BECS, Szatmár megye

1. A király.

2. ?. Egyetlen említés 1364 (Maksay, 115.), ekkor királyi vár volt.

3. A Tisza átkelőhelyét védte.

23. BECSE vagv HASZNOS, Torontál megve (v: Növi Becej)

L A király. ^ ‘

2. 1319 előtt, amikor várnagyát említik (AO I. 528.).

3. Fontos tiszai átkelőhelyet ellenőrzött, amely a jobb parti Szeged Péter vár úthoz kapcsolódott és Bodrogba vitt (Györffy, I. 214.).

4. 1319: Szécsényi Tamás aradi, bácsi és szerémi ispán, egyben solvmosi várnagy (W. 189), 1322: Miklós szerémi ispán (DL 99892), 1323: Szécsi Miklós (W. 189), 1328: Dénes asztalnokmester, egyben miháldi várnagy (Dl. 99 914). Minden esetben hasznosi várnagyot említenek, B-t ígv is neveztek (Kar. II. 268.). ^ '

5. Királyi vár 1386-ig, amikor a Losonciak kapják (Bánffv I. 386.). V ‘

6. Vízivár volt. *Opp. Beche ac castrum in insula eiusdem* (Cs. II. 125.).

24. BELEC, Zagorje megye (J: Belec)

1. ?

2. 1334 előtt. Szabó (78.) szerint akkor a Kőszegieké. Pesty F. (Az eltűnt régi vármegyék. Bi). 1880. II. 305.) szerint első alkalommal 1346-ban említik, s a helyén a 13. sz.-ban *terra sancti Georgii* található. Utóbbi esetben valószínű, hogy a Kőszegiek emelték, bár zagorjei váraik között nem sorolják fel B-t (HO V. 125.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1399-ig királyi vár, ekkor Ciliéi Hermann kapta Zagorje többi várával együtt (CD X/2. 634).

6. Alaprajzát Szabó (85.) közli. Leírása (78 79.) szerint a legrégibb, még gótikus jellegű része a felsővár volt. A déli részén a 16. sz.-ban kaput védő rondellát emeltek.

25. BENE, Heves megye

1. Az Aba nb. (Csobánka ágbeli) János.

2. 1301 előtt, ekkor felosztják. Karácsonyi feltételezi, hogy János testvérével egy nemzedékkel korábban osztotta fel az apai birtokot, s ekkor jutott a gyöngyösi uradalom birtokába (Kar. I. 52.). Feltevését megerősíti, hogy az 1301. osztálynál csak János fiai szerepelnek, így 1280 körül épülhetett.

3. Fekvését pontosan nem ismerjük (ma a Benevárnak nevezett hegyen, Mátrafüredtől északkeletre, várnak nyoma sincs). Görög térképe még a mai Mátrafüred helyén tünteti fel, ebben az esetben hegyek alján álló mentsvár volt.

5. Az Aba nb-iek a birtokot elvesztették, s a király Szécsénvi Tamásnak adományozta, utódai bírták kihalásukig (Kar. I. 52., Cs. I. 52).

6. 1301-ben tornyai fából voltak, éspedig egy a vár közepén *(turris in medio eiusdem castri sita),* három az északi részen. A palotáról nem mondják el, milyen anyagból készült, több szoba *(domus)* és kamra *(camera),* meg egy nagyterem *(magna stuba)* volt benne. A várfal úgy látszik kőből épült (AO I. 4 6.). 1411-ben még szerepel (Dl. 9845), de 1435-ben már csak a helye van meg (Cs. I. 52.).

26. BERENCS, Nyitra megye (Cs: Branc)

1. Az Aba nb. (Galgóci ágból való) Aba.

2. 1241 -1297 között (Fügedi, Száz. 72 1938. 497).

3. A Morva folyó fele vezető utat ellenőrizte.

4. 1336: Lackfi István egyben bolondóci várnagy, 1344 — 49: Péc nb. Vörös Tamás egyben csejtei, újvári és holicsi várnagy (W. 183). "

5. 1297-ben Aba cserélte el Vörös Ábrahámmal (App. I. 34), tőle Csák Máté szerezte meg (uo. I. 44.). Máté halála után B a cseh István kezén maradt és csak 1332-ben került vissza (vö. Kristó 16., 201 202.). Királyi vár maradt 1394-ig, amikor Stibor vajda kapta meg (Wenzel, fetibor 79.).

6. Pison szerint (265.) a várban torony, palota és kápolna állt, később a 15 16. sz.-ban alsóvárat építettek köróje. A fal már a 13. sz. végén állhatott, de az épületeket 1335 utánra kell tenni, mert ekkor a király szerint B és Holics *interioribus edificiis et propugnaculis fureant destituta* és újjáépítését ő rendelte el (MES . III. 260 261.).

27. BER.ÉNY, Gömör megye

1. Hangonyi Péter.

2. 1285 előtt. Ekkor a Balog nb-iek elfoglalták és Pétert is megölték (HOklt. 165).

3. Eelsőhangony határában állt (Ila, Gömör II. 284.), kis patak völgyében épült mentsvár volt.

3. Többé nem említik. .

28. BERZENCE, Bars megye (Cs: Tekovská Brezniea)

1. Az esztergomi érsek.

2. 1283 1311 között. Az érsek az 1260-as években foglalta el B-t a garamszentbenedeki apáttól. 1283-ban még nem említik a várat, 1311-ben Csák Máté elfoglalta (Györfey, I. 435.).

3. A Garam bal partján épült, ennélfogva a jobb parton futó utat nem ellenőrizhette.

5. Csák Máté halála után visszakerült az esztergomi érsekhez és annak birtokában maradt az egész 14. sz.-ban (Csánki, Klebelsberg Emlékkönyv 283.).

29. BERZÉTE, Gömör megye (Cs: Brzotyn)

1. A Máriássyak.

2. 1293 -1327 között. B-t 1293-ban adták el Tekus fiai rokonuknak (Máriássy) Máriusnak (CD VI/1. 268., 279.). Úgy látszik másik részét is megpróbálta megszerezni, amiről két tiltakozás szól (1321: AO I. 610., 1327: AO II. 273.). A részleteket nem ismerjük, csupán a Máriássyak és az'Ákos nemzetség Bebek-Csetneki ága között tartó hosszú — a felek szerint 50 évre ter-

jedő per befejezését (AO IV. 95., V. 588.), amelynek értelmében B-t a Máriássyak kapták. Várként első alkalommal 1327-ben említik (AO II. 273.).

3. A Pelsőc — Rozsnyó utat zárta le.

5. Ténylegesen a Bebekek birtokában volt, de a 14 — 15. sz.-ban a Máriássyak is jogot formáltak rá (Cs. I. 124.).

30. BERZSANÓO, Körös megye (J: Brsljanec)

1. A Monoszló nb. III. Péter (Kar. II. 378.).

2. 1283 előtt. A birtokot IV. Béla 1256 előtt adományozta el (ÁUO VII. 424., RA 1112., vö. Lt. Közi. 9/1931. 291), nem tudjuk, hogyan került a Monoszló nemzetség birtokába, de 1316-ban III. Péter hűtlensége miatt kobozta el a kir. (Blagav 82.). Péternek több várát név nélkül említik már 1283-ban (HÖ VII. 179.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. I. Károly B-t magszakadás címen Babonic Jánosnak adta (Blagay 82.), úgy látszik az 1326. lázadásban való részvétele következtében került a király kezére. 1363-ban a bosnyák Latk kapta, utódai Latkfi vagy B-i néven birtokolták az egész 14. században. (Cs. Körös 28., Zsk. I. 2208, 3638).

31. BESZTERCE, Trencsén megye (Cs: Povázsky hrad)

1. A király?

2. 1321 előtt, mert Csák Máté birtokában volt (Cs. IV. 63.).

3. A Vág menti utat zárta le.

4. 1325: Köcski Sándor országbíró (W. 183), 1339: Pál országbíró (AO III. 569.), 1354: Ugali Pál volt bán, országbírói ítélőmester (W. 183), 1386: Losonci István fia László udvari lovag (Bánffy, I. 378.).

5. Csák Máté halála után az egész 14. században a királyé (Cs. IV. 63 -64.). ^

6. D. Menclová periodizált alaprajza szerint (Pison, 419.) a 14. sz. elején csupán várfalból és annak nyugati részén elhelyezkedő toronyból állt.

32. BIKUG, Sopron megye

1. A Kőszegiek.

2. 1279 — 1310 között. A Kőszegiek birtokaitól távolabb fekvő Füles határában épült vár első említése 1310. (CD VIII/1. 391.) Az 1279. évi osztályban meg nem szerepel (CD V/2. 593.), Locsmánd megye 1263. határjárása is csak *fons vocatus Bykig-et*

ismer (ÁITO VIII. 52., RA 1327.), ezért feltételezem, hogy később-bi szerzemény volt, ahol a Kőszegiek emelték a várat. Megjegyzem, hogy Nagy Imre két jelzetre hivatkozik: Dl. 1755 és 1776. Közülük az első a CD VIII/1. 391. megjelent szöveg, a második helytelen, mert nem a Nagy által közölt oklevél jelzete (Mindkét esetben Ivánka a b-i várnagy neve).

3. A Sopron Csepreg útvonalak Családi patakon való átkelésénél állt, vámhely is volt itt (Glaser, 42. sz. útvonal, Sopron vm. I. 72., 144.).

5. Valószínűleg a Kőszegiek elleni 1327-i hadjáratban pusztult el.

6. Keresztúr (A: Deutschkreuz) határában néhány évtized előtt került napfényre a várrom (Prickler, 161.).

33. BISZTRICA, Zágráb megye

1. A Pée nb. Ludbregiek.

2. 1275- 1297 között. Maróca megyét IV. László 1270 75 között adományozta el a Péc nb. (Ludbregi ágbeli) Denesnek Maróca várral együtt, de 1275-ben még csak Maróca várát említik (ÁUO XII. 139., RA 2632). B-t 1297-ben említik először (ÁUO XI. 205., az évszámot Karácsonyi helyesbítette, vö. Kar. II. 434.). "

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. A Ludbregiek birtoka kihalásukig.

34. BLAGAJ, Zágráb megye (J: Blagaj)

1. A Blagayak.

2. A várat állítólag Blagav II. István fia II. Baboneg emelte (Pór, Száz. 26/1894. 31.), ezek szerint 1290 előtt épült, de erre bizonyíték nincs.

3. A Korana völgyet zárta le az Unaval való egyesülés előtt.

5. Az egész 14. sz.-ban a Blagayaké?

6. 1701-ből való felvételi rajzát Szabó (162.) közli, de sajnos a jeleket nem oldja fel (161.).

35. BLATNICA, Turóc megye (Cs: Blatnica)

1. A király?

2. 1320 után. B 1252-ben és 1272-ben még csak villa (HO VI. 70., RA 979., RA 2321.), nem szerepel Csák Máté harcaiban sem, 1372-ben említik először (TT. 1904, 364). Több alkalommal (Súpis I. 126., Fiala, Pison, 53.) állítják, hogy legelső említése 1300, mint Berzeviczy Péter (!) birtoka. Ez az adat nyilván téves.

3. Hegyek között álló mentsvár, amely az utaktól távol eső kis völgyet ellenőrzött.

4. 1372: Niklai János mester (W 183).

5. 1399 előtt Utrini Pogánv Domokos birtokában volt (Zsk. I. 6154.). ‘

6. Alaprajzát (nem egészen azonos módon) Fiala és a műemlékjegyzék (Súpis I. 127.) közli. 14. sz.-i magja a legmagasabb ponton álló palota, melyhez nyugatról nagyobb kerek, keletről kisebb patkó alakú torony csatlakozik.

BODOKVARA 1. MAKOVICA

36. BODROGSZEG, Zemplén megye

1. Petenye fia Péter?

2. 1316 előtt. Egyetlen említése 1322, amikor a hűtlen Petenye fia Péter várai között sorolják fel (AO II. 36.). Földrajzi helyzetéből arra következtetek, hogy Patak vára felépülése után a Sátoraljaújhelyen át a Bodrogközbe vezető út a későbbi Szölöskei rév helyett itt kelt át (Valter, Agrártört. Szle 16/1974, 27). Ebben az esetben a Zemplén várát tartó Petenye fia Péter emelhette a 14. sz. elején. A harcokban pusztulhatott el, mert többé nem említik.

37. BOLDOGKŐ vagy BOLDVAKŐ, Abaúj megye

1. Tornaj nb. Ják fia Tiba.

2. 1282 előtt. Sajnos sem aTomaj nemzetség itteni birtoklására, sem a vár keletkezésére pontosabb adataink nincsenek. 1282 szeptemberében, IV. László által Szegeden tartott tanácskozáson már biztosan állt, mert ekkor véglegesítették azt a cserét, amelvnek során B-t a király zalai birtokokért vette át (HO VI. 260., RA 3184.). '

3. A Szerencs Vizsoly Gönc útvonalat el lenőrizte.

4. 1346 1357: Poháros Péter abaúji ispán, aki 1349-ben a király titkára *(secretarius regis Vugarié)* címet viseli (CD IX/1. 457, Bossányi, I. 409. sz., CD IX/2. 58., CD IX/2. 627), 1385: Bebek Imre (Dl. 83415).

5. Királyi várként kerülhetett Aba Amadé kezére (1300), a rozgonyi csata után a Drugetheké, azután legkésőbb 1346-ban ismét a királyé, míg Zsigmond 1388-ban el nem zálogosítja (Györfey, I. 70—71.. Cs. I. 197.).

6. A régészeti feltárás szerint 1280 körül már állt a négyzetes alaprajzú öregtorony (6x6 m alap és 2,8 m vastag fal), úgy látszik körítőfal nélkül. Első átépítése a 14. sz. első felében kö-

vetkezett be, ekkor újabb háromszög alaprajzú torony, s kettő közó palota és ciszterna épült, de fala ekkor is csak palánk volt. (Végh K.: B várának feltárása. Hermán O. Múz. Évk. 6/ 1966).

BOLDVAKŐ 1. BOLDOGKŐ

38. BOROSTYÁN, Yas megye (A: Bernstein)

1. A király.

2. 1235 előtt. A vár először Geregye nb. Pál országbíró részére kiállított adománylevélben szerepel, mint amelyet az osztrákok „quodam tempore” elfoglaltak és Pál vette vissza tőlük (ÁUO VII. 282., RA 901). Az említett hadjárat időpontjául Pauler az 1230, (Pauler, II. 122.), H. Wagner (BU I. 224.) az 1235. evet, Prickler (16) 1235/36-t jelöli meg.

3. Hegyek közötti mentsvár, amely egy kis patak völgyét védte.

4. 1375: Ostfi János (Dl. 83 344).

5. Prickler szerint 1260-ban IV. Béla adta Kőszegi Henriknek, amire azonban nem találtam adatot, de tény, hogy 1270-ben Kőszegi Henrik kezén volt, aki Ottokárhoz pártolásakor B-t is átadtaacseh királynak (Pauler, II. 283.). 1336-ig a Kőszegieké, azután a királyé 1388-ig (Cs. II. 713.).

fí. Alaprajzát Prickler közli (15.). Legrégebbi az é-i szárny, amely valószínűleg kis területen álló vár, dinamikus öregtoronnyal. 1389-ben Zsigmond megengedte az erősen elhanyagolt vár kijavítását. (Zsk. I. 888.), ekkor a Kanizsaiak átépítették és emeletet húztak az északi oldalon.

39. BOROSTYÁN, Zemplén megye

1. Petenye fia Péter.

2. 1312 — 1316 között. Petenye öröklött birtokai a gyepűelvén feküdtek (1283: RA 3258), később ezt a területet „districtus Gyapolynak” nevezik (Zsk. I. 3130), egyházszervezetileg is külön gyapoli alesperességet alkotott (Dl. 38 925). B-hoz, amint azt egy 1355. oklevél mondja (Zichy I. 617.) a későbbi gálszécsi uradalom tartozott. Amikor 1312-ben az Amadéfiak Sárospatakot megtámadták, a vár meg nem állhatott, mert Petenye fia Péter felesége és kincsei a gálszécsi kúriában voltak (AO I. 254.), 1316-ban Péter csatlakozásakor a Kopasz-féle lázadáshoz már megvolt, mint azt a királv 1322-ben elmondja (AO II. 38.). ~

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. A Baksa nembeliek a gálszécsi uradalommal kapták meg Sárospatakért cserébe 1321-ben, a nemzetségből származó családok kezén maradt az egész 14. században (CD. VIII/2. 293 = Dl. 57 266, Kar. I. 162- 166., Cs. I. 333.).

40. BOROSTYÁNKŐ, Pozsony megye (Cs: Pajstun)

1. A király.

2. 1349—Í366 között. Stomfa helyére lépett, de 1349-ben Borostyán falu még Dévény tartozéka volt (AO V. 504.), így ez után és várnagyának első említése (Dl. 5446) előtt kellett épülnie.

3. A hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1385: László fia Jakab (W 183).

5. 1390-ig királvi vár, akkor a Szentgvörgviek kapják (Ila, 41/1927. 2.) ‘ k "

6. Alaprajzát Fiala közli. A gótikus vár a körítőfalon belül négyszögletes alaprajzú toronyból és palotából állt.

41. BRUMEN, Zágráb megye (J: Brubno)

1. A Blagavak?

2. 1327 előtt, amikor várnagyát említik (Blagay, 97.). Részletesebb adatok sajnos nem állnak rendelkezésemre.

5. A 14. sz.-ban a Blagavaké volt, akiket B-inek is neveztek. (Zsk. I. 5311.). ‘

42. BUDETIN, Trencsón megye (Cs: Budatin)

1. A Balassák.

2. 1254 — 1321 között. A Balassák ősei 1254-ben kapták meg a későbbi Kisucaújhely területét (ÁUO III. 246., RA 1022), a vár első említése 1321 (Cs. IV. 66.), de korábbinak kell lennie, mert Csák Máté elfoglalta (Kristó, 67.).

3. A Kisuca völgyében a Lengyelországba és Sziléziába vezető utat zárta le.

5. Máté halála után a Balassák visszakapták, de a 14. sz. derekán ismét a királyé (Cs. IV. 67.).

6. Kezdetben (1323: Cs. IV. 66.) csak *turris Budetin*, az övező falat csak a 14. században emelték. A hatalmas lakótorony alaprajzát Fiala közli.

43. BUJÁK, Nógrád megye

1. A király.

2. 1308 előtt. 1308 -1318 között Csák Máté ostromoltatta egyik al vezéré vei, amint azt I. Károly 1333-ban elmondja

(Ktjbinyi F.: Buják várának ostromoltatása a XIV. század első negyedében. Győri történelmi és régészeti füzetek 3/1865. 365 366). Az ostrom időpontjául Ktjbinyi 1308 18 közötti, Kbistó (121.) 1308., a Nógrád Műeml. top. (155.) az 1313. évet jelöli meg.

3. A Gyöngyösre vezető utat zárta le.

5. Királyi vár maradt 1386-ig, amikor Mária a Garaiaknak adományozta (Dl. 7196., vö. Zsk, I. 2975.).

6. Alaprajzát Patay P. [A bujáki vár. (Műemlékeink) Bp., 1959.] tisztázta. A későbbi, valószínűleg a 15. sz.-ban emelt fal-szorosokon belüli felsővár az építmény magja, ebben torony, palota és ciszterna léte állapítható meg. (i. m. 32 36.)

44. BUZÁDSZIGET, Zala megye

1. Hahót nb. IV. Búzád (Kar. ÍI. 116.).

2. 1292 előtt, amikor a király és a Kőszegiek közötti harcok-ban Búzádnak egv név nélkül említett várát a Kőszegiek el-foglalták (ÁUÖ XII. 525.). Ezt a várat már Karácsonyi (ii. 123 124.) B-tel azonosította, mert ott IV. Búzád fiúsított unokájának várhelvet *(locus castri)* engedtek át 1365-ben (HOklt. 293., ZO IÍ. 6.). ~

5. A várat többé nem említik.

45 CÉKE, Zemplén megye, (Gs: Cejkov)

.7. A Kaplony nb. Imregi ág tagjai.

2. Első alkalommal 1407-ben említik, amikor Zsigmond meg-engedi az xij tulajdonosoknak, hogy a hűtlenség miatt elkobzott (1404) és lerombolt várat újra felépíthessék (Zsk. II. 5815.). 1408-ban azonban kiderül, hogy C nemcsak a Cékeiek, hanem a velük egy ágból származó Imregiek birtoka is. A Kabácsonyi által (II. 301.) adott leszármazás biztosan hiányos, mert éppen a vártulajdonos C. Márton nem helyezhető el rajta. Az 1408-ban felsoroltak alapján fel kell tennünk, hogy a várat még András-nak (1310- 17) vagy apjának nemzedéke emelte. Terminus post quem-nekPetenyelázadását (1316) vehet jük, mert ha akkor meg-lett volna, Petenve aki a szomszédos Zemplén birtokában volt bizonvosan megszerezte volna. Igv az a benvomásom, hogy 1320 1350 között épült. ^ "

3. A Zemplénből Terebesre vivő utat ellenőrizte.

5. 1. 2. alatt.

46. CS AB AVÁR A vagy VASSZEGVÁRA, Baranya megye

.7. Csaba ispán.

2. 1248 előtt . 1248: *Chabawara, in quo idem Cába comes ecclesiam edificavit* (ÁUO VII. 274.). A földet az oklevél szerint maga vette, úgy valószínű, hogy 1242 — 48 között épült. A látszólag két külön vár azonosságot fekvésük valószínűsíti, s ezt nagymértékben növeli, hogy az idézett oklevelet 1312-ben aVasszegváriak íratták át. Györffy valószínűnek tartja, hogy az 1298: 10 te. értelmében rombolták le (Györffy, I. 292.). 1330 már csak a helye volt meg (AO II. 490.).

47. CSÁK, Temes megye

1. A király?

2. Első említése 1395, amikor a Csákyak átengedik a királynak (Csáky, I. 172.). Ősi birtokuk nem lehet , mert korábbi nevüket (Mácsai, Peleskei, Zsidai) ekkor vesztették el, amiből már Karácsonyi (T 11/1893. 105.) arra következtetett, hogy csak ,,pár évig” voltak Cs birtokában. Ameddig újabb adat elő nem kerül, Cs felépítésének korát nem tudjuk meghatározni.

3. Temesvártól az Aldunához vezető út mellett állt.

5. A Csákyak 1401-ben visszakapták a királytól (Cs. II. 75.).

48. CSÁKTORNYA, Zala megye (J: Cakovec)

1. Hahót nb. Csák.

2. 1270 előtt. 1270—72 között az osztrákok elfoglalták, s a király csak 1328-ban váltotta vissza 4000 márka ezüstért. Egy 1351. évi oklevél szerint a Hahótok örök jogon bírták, de az osztrákoktól való visszaváltás után királyi tulajdonban maradt. (Kar. II. 124., Holtjb, Tört. földr. I. 123.).

3. A Zágrábból, ill. Marburgból Varasdon át Lendva és Sümeg felé, ill. a Marburgból Légrádon át Kanizsára vezető utak csomópontjában feküdt (Glaser, 147., 159., 181. útvonal, 275., 277., 282.).

ú. Többszöri rövid lejáratú tulajdonosváltozás után 1350-ban a Lackfiak kapták (Cs. III. 9.).

49. CSÁSZÁRVÁR, Zagorje megye (J: Cesargrad)

1. A király.

2. 1399 előtt, amikor Zsigmond Zagorje többi várával együtt Ciliéi Hermannak adta (CD X/2. 634).

3. Közvetlenül az országhatáron állt.

5. 1. 2.

6. Alaprajzát Szabó (72.) közli. Hatalmas vár volt, óriási elő várral, tőle árokkal elválasztott külső- és belsővárral, az utóbbiban toronnyal, kápolnával és palotával.

50. CSEH VÁR, Közép-Szolnok megye (R: Celiul Silvaniei)

2. A király?

2. Egyetlen említése 1319 (AO I. 522.), amikor a kir. elmondja, hogy Borsa Kopasz lázadásakor Kopasz fiai Bekcs és Lóránt vajda fia István megtámadták és felgyújtották. Az oklevélben szereplő második vár (Valkó, 1. ott) és a Borsa-birtokok fekvéséből következik, hogy nem lehet azonos a Pest megyei Csővárral (ahol valóban van várrom, vö. Pest műeml. top. 77, 311.), hanem a mai Szilágycsehin keresendő. Valószínűleg favár volt, mert nyomtalanul eltűnt.

51. C-SEJTE, Nyitra megye (Cs: Cacht-ice)

2. A Hontpázmány nb. (Bényi ágbeli) Kázmér.

2. 1263 -1276 között. Kázmér és testvére birtoklása ezen a vidéken már 1263-ban kimutatható (ÁUO VIII. 81 82.), de Vágújhely 1263-i határjárásában Cs még falu *(villa)*, és a nyitrai várnepeké. A várat először 1276 említik, mint amelyet Kázmér fiai Pongrác és Péter a csehekkel szemben megvédtek (HO VI. 219., RA 2734).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1323- 49: Péc nb. Vörös Tamás (W 184., MES III. 361, 577, 628), 1375: Domokos fia Miklós nyitrai ispán (Dl. 83 344).

5. Csák Máté már 1299 előtt elfoglalta (Csáky I. 29.), halála után 1392-ig a királyé, majd Stiboré (Wenzel, Stibor 66).

6. D. Menclová periodizált alaprajzát közli (Pison, 411.), eszerint a 13. sz. végén épült vár fellegvárában dinamikus háromszögletű alaprajzú torony, palota és (emeletes !) kápolna volt. A 14/15. sz. fordulóján, a 15. sz. derekán és a 16. sz. derekán átépítették.

52. CSEKLÉSZ, Pozsony megye (Cs: Bernolákovo [Ceklís])

2. A Hontpázmány nb. Cseklésziek.

2. 1304 előtt. Cs-t egy 1324. oklevél szerint a nemzetség Szentgyörgyi ágából való Ábrahám fia Ábrahám adta el Csák Máténak (Ápp. I. 54 — 57). Miután Cs 1209 óta a Cseklészi ág birtokában volt, Ábrahám csak az ág kihalta (1304) után válhatott jogos birtokosává.

3. A Pozsony - Sempte utat zárta el annak átkelőhelyén.

5. Máté halála után Vörös Ábrahám kapta meg a királytól, 1392-ben a király elcserélte Apponyért (App. I. 226.).

53. CSERÉP vagy FÜZÉRKŐ, Borsod megye

2. Az egri püspök.

2. 1261 után. Az egri egyház 1248 kapta hagyatékként, ekkor a kir. megengedte, hogy ott vagy Kerekkőn várat építsenek (Wagner, Sáros 459., RA 874). Györffy ezt Cs-pel azonosítja, mert ott F. nevű dűlőnév fordul elő (I. 773.). Feltűnő azonban, hogy 1261-ben az egri egyháznak Cs-en csak két *sessio villarum* található, de vár nem (RÁ 2123).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1408: Kozárdi Bertalan, Ferenc fia István és Recski Tamás mint korábbi várnagyok jelennek meg egy perben (Zsk. II. 6463). "

5. Nem tudjuk hogyan került a kir. birtokába, de a 15. sz. derekán Borbála királynéé (Cs. I. 163).

54. CSERÖG, Szerém megye

1. A király.

2. 1333 előtt, amikor várnagyát említik, de már ekkor javításra szoruló vár, ezért - hacsak nem a trónharcok során elszenvedett károkról van szó - jóval korábbinak kell tartanunk (CD VIII/4. 380 - 388).

3. A Duna jobb partján állt Futakkal szemben egy dunai átkelőhely mellett.

4. 1333—42: Csór nb. Pető (W 185).

5. A 15. sz.-ban a Garaiaké volt (Cs. II. 232).

55. CSESZNEK, Veszprém megye

1. A (Bána nb.) Csesznekiek.

2. 1263 -1281 között. 1263 előtt a területet a közeli Rédével együtt a magát a várról Csesznekinek nevező (Bána nb.) család őse, Jakab kir. kardhordó birtokolta. 1281-ben Héder nb. Iván nádor itt keltezi oklevelet (BU II. 148). 1300-ban a Csesznekiek osztályukban a várat közös birtoknak hagyták meg és nem említik, hogy mással közös lenne (ÁUO X. 399—400), így őket kell a vár építőinek tartanunk. Téves az a megállapítás, hogy a Csákok ősi birtoka (Kar. I. 329., 343.). Az 1323-i oklevélből (Pannonhalmi lt. A 9.) világos, hogy Csák nb. (Trencséni ágbeli) Márk lánya valószínűleg Cs-i Jakab felesége volt (T 22/1904. 34 — 35.), és 1300 után,'de 1315 előtt (az ügyben Lampert országbíró ítélkezett) foglalták el a Csákok. A Rédeiek (= Cs-iek) 1315 után visszaperelték, mire a Csákok megvették Cs-t. Ügy látszik ezzel keltették fel a kir. érdeklődését (AO II, 404.).

3. A Veszprém -Győr útvonalat zárta le (Glaser, 18. sz. útvonal, 155).

df. 1325 körül: Himfi László bakonyi ispán, egyben hölgykői várnagy (W 184).

5. 1326. a kir. magához váltotta (Veszpr. reg. 172.), királyi maradt a sz. végóig, amikor Zsigmond a Garaiaknak adta (HO VII. 428). '

6. Fejlődését Koppány tisztázta (Koppány T.: Csesznek vára. Bp. 1962.). A Csesznekiek vára egy vagy két toronyból állt, 1329-ben palotával kötötték össze. A 15. sz.-ban a Garaiak a déli oldalon falszorossal és különálló mentstoronnyal erősítették meg. "

56. CSICSÓ, Belső-Szolnok megye (R: Ciceu)

1. A Tomaj nemzetség vagy az erdélyi vajda.

2. 1290 1304 között. Tagányi szerint a Rátót nem bírta 1283-ban (ÁUO XII. 382., RA 3233), de az oklevél hamis. Hiteles viszont az, amely szerint 1290-ben a király Cs-t a Tomaj nb. Dénes nádor fiának Dénesnek adta (HO VII. 307 308). A hamis oklevél mégis valamilyen jogcímen alapulhatott, mert 1387-ben Kaplai János, Jolsvai Lesták és Feledi Dezső tiltakozott eladománvozása ellen azon a címen, hogy Cs őket illeti (Bánffy I. 399., 405.). A várat mégsem emelhették a Rátét nb-iek, mert az 1290-ben még nem volt meg. Ha nem a Tomaj nemzetség, akkor az erdélyi vajda építhette.

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1304....1333: Emicli fia (Wass) Miklós, 1335: Pogány István egyben bálványosi és kküllővári várnagy, 1353 55: Vid fia Jakab, 1364: Bessenvő Pál (Tagánvi K.: Szolnok-Doboka, III. 395.). ' '

5. 1304-ben a vár László erdélyi vajda kezén volt, bukása után is soká tartotta várnagya, mígnem 1321-ben megegyezett Tamás erdélyi vajdával és átadta a várat (Dl. 29 422., vö. Z-W I. 353 354.), ettől kezdve királyi tulajdon a vajda hatáskörе alatt. 1387-ben Zsigmond Losonci Bánffy Lászlónak adta (Tagányi, i. m. II. 390—391).

57. CSICSVA, Zemplén megye (Cs: Cicává)

1. A Rozgonyiak.

2. 1309 -1316 között. A Rozgonyiak 1270 kapták Cs-t (ÁUO XII. 12., RA 2041.), de még 1309 is csak *terra* (CD VIII/1. 360). 1316 végén jutalmazták meg várnagyukat, Peres Miklóst Tuzsér birtokkal Cs megvédéséért (AO I. 405., III. 101). Itt Aba Amadé fiainak (1312) vagy Petenye Péternek lázadásáról (1316) lehet szó.

3. A Varannó Homonna és Sárospatak Sztropkó út kereszteződésénél állt.

5. A 16. sz. elejéig a Rozgonviak birtokában maradt (Cs. I. 333.). ‘

6. Az 1493-i felosztáskor (Dl. 19 963) csak a tornyot *(turris in parte septemtrionali)* és az előváratvagy a vár d-i részét *(pars anterior castri)* említik.

Menclová periodizált alaprajzot közöl (Pison, 409). Eszerint az első építési szakaszból (14. sz. eleje) egy csepp alaprajzú öregtorony és vele szemben a körítőfal másik oldalán három helyiségből álló palota volt benne. A 14. sz. végén ehhez nagyobb előváratépítettek, s ezt a kibővített várat látták el a 15/16. sz. fordulóján bástvákkal. Fiala a romok felvételi rajzát közli. *

58. CSOBÁNC, Zala megye

1. A keszi vár jobbágyok és a Rátóti Gyulafiak.

2. 1255 1272 között. Már 1255-ben *edificium lapideum, que est inceptum in eodem monte (Ckobanch),* 1272 már kész vár, amely 1300 a Rátóti Gyulafiaké (Holub, Tört. földr. I. 159.) akik 1274-ben kapták meg az udvarnokok Keszi (később Gyulakeszi) földjét (RA 2502).

3. Az 1345. ,,hoduth”-nak nevezett (ZO I. 427.) Veszprém — Tapolca utat zárta le Díszeinél, ahol átkelt az Eger patakon.

5. Az egész 14. sz.-ban a Rátóti Gyulafiaké (Holub, Tört. földi'. I. 159.).

6. Periodizált alaprajzát Koppány szerkesztette meg (Koppány T. Sági K.: Csobánc [Műemlékeink] Bp. 1965. 11 .), de személyes közlése szerint ma már az é-i torony elsőbbségét nem tartja fenn. Ezek szerint a vár legkorábbi formájában körítőfalból, ahhoz támaszkodó épületekből és ciszternából állt,

59. CSÓKAKŐ, Fejér megye

1. A Csák nemzetség Dudary ága.

2. 1255 1299 között. Először 1299-ben említik keltezésben (HO VI. 451). 1323-ban egy megállapodásban (Dl. 1630, kiv. közlése Károly J.: Fejér megye története, Székesfehérvár III. 546.) a Csákok régebben kiállított okleveleket emlegetnek, köztük egy András kir. által a nemzetség Trencséni. ágából való Márk fia István részére kiállítottat és azt, amely szerint ugyanezen István megvette Cs-t a Dudary ág tagjaitól. István 1279 — 1307 között szerepel és 1307 -1309 között halt

meg (Kar. I. 296., Kristó, 20.), tehát nem II. Andrásról (Károly J.: A Fej érv ár megyei és Székesfej érvári városi tört. és reg. egylet évkönyve 11/1893. 23.), hanem III. Andrásról (Kristó, 60 61.) van szó. Már ez is 1290 — 1299 előttre teszi a vár építését, az a tény pedig, hogy a Dudarv ág ma össze nem kapcsolható családai kivétel nélkül szerepelnek az eladók között, de az eladók apja közül is csak kettő lehet testvér, a harmadik legfeljebb unokatestvér, arra utal, hogy Cs-t csak Móric és Protáz nagyapja építhette, amiért is az eladókat harmadik nemzedéknek tekintve és 1323-ból 70 évet levonva azt kell hinnünk, hogy 1255 — 1299 között épült.

3. A Bicske -Csákvár Csurgó mellékutat (Glaser, 16. sz. út, 155.) ellenőrizte.

4. 1330 1350: Csór nb. Nagy Péter fia Tamás, aki 1331 és 1333-ban ezenkívül geszt-csi várnagy, 1340, 1345-ben liptói, 1349 -1350-ben liptói és körösi ispán (W 185, Veszpr. reg. 220., AO II. 552, 569, 614 AO III. 1, 6, Sztárav I. 78, AO III. 296, 426, Dl. 40 778, AO III. 545, AO IV. 10. 94, 120, 464, Veszpr. reg. 335 - 337, 340, Bossányi I., 100 104 sz., Kállay 747, sz., Dl. 41 124, Zsk. I. 3983.), 1387 1388 Sárói Péter fia László (Zsk. I. 289., Dl. 42 865), 1399: Marcali Dénes és Csáky György fejérmegyei ispánok (Zsk. T. 5958, 5988).

5. 1326-ban I. Károly cserélte el Dombó és Nyék váráért, ettől kezdve 1430-ig királyi vár volt (Veszpr. reg. 172., Cs. II. 304). ‘ ^

ő. Későbbi állapotában alsó és felsővárra oszlott, utóbbiban lakótoronyszerű öregtorony és -- egy 18. sz.-i tervrajz után ítélve még két torony (egy négy- és egy ötszögletű), kápolna és ciszterna állt. A felsővárba lépcső vezetett (Gerő, M. várak 143., Fitz J., Arch. Ért. 88/1961. 294 és 90/1963. 306.).

60. CSORBAKŐ, Borsod megye

1403-ban Zsigmond megengedte Perónyi Imrének, hogy Cs-t, amely *propter vetustatem ac qaamplurima ónéra et incommoda sinistre conservationis* teljesen rombadőlt és *ad aliud reedificandum ibi solum locus remaneret*, felépíthesse (Zsk. II. 2724). A korábbi várnak semmiféle nyomát nem találtam!

CSŐVÁR 1. CSEHVÁR

61. DAMÁSD, Hont megye

1. A király.

2. 1342 1361 között. Első említése 1361, amikor várnagya

egyben a börzsönyi ispán (AO II. 580.), 1342-ben azonban még csak királyi vadászóhely (Veszpr. reg. 355, 357).

3. Az Ipoly menti utat zárta le.

4. 1361: Búza Balázs börzsönyi ispán (AO II. 580).

5. Királyi vár maradt a 14. században (Bakács, Hont 45).

6. Romjaiból a vár alaprajza nem állapítható meg (Pest mííeml. top. I. 432).

DÁNOSKŐ 1. AJNÁCSKŐ

62. DARNÓC, Körös megye (J: Drenovac)

1. A Monoszló nemzetség.

2. 1308 előtt. Az atyinai uradalom területén alakult ki (1. ott). Első alkalommal 1317-ben említik, amikor a király az Aba nb. (Atyinai) Miklósnak adományozta (AO I. 426), de minden valószínűség szerint már Monoszló nb. Egyed végrendelkezésekor fennállott, az uradalmon belüli önállóságra pedig már 1294-től bizonyítékunk van (ÁUO XII. 558).

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

5. 1. Átyina.

6. Alaprajzát Szabó közli (130.). Kisméretű, majdnem szabályos háromszög alaprajzú vár volt, amelyben három kerek toronynak maradt nyoma: a legnagyobb a vár közepén, a legkisebb a vár keleti végén, a középső a kettő között állt.

63. DÁRÓ, Tolna megye

1. A Dárói Majs család.

2. 1370 előtt. Karácsonyi szerint már a 13. sz.-ban állt (T 39/1925. 6.) okleveles bizonyítékot azonban 1370 előtt (Zichy III. 399.) nem találtam. Legfeljebb azt tekinthetjük gyenge bizonyítéknak, hogy Majs nádor leszármazol már 1309-től a Dárói nevet használják (AO I. 183.).

3. Mocsarak között álló mentsvár volt?

5. Az egész 14. században a Dárói Majsoké (Cs. III. 403)

64. DÉDESKŐ, Borsod megye

1. Ákos nb. Ernye bán.

2. 1247 —1254 között. A borsodi várjobbágyok 1247-ben adták el a Miskolci nb-ieknek *pro munitione facienda super lapide*, 1254-ben már állt a vár, amely Ernyéé volt (Györffy, I. 769 770.).

3. Az Eger Vadna, ill. Diósgyőr - Vadna útvonalat zárta le.

4. 1325: Dénes fia Jakab (W 185.), 1355: Rátét nb. Lőrinc fia László mester borsodi ispán, diósgyőri és d-i várnagy (W 185), 1355: Jakab mester (Dl. 4578)^1360 61: (W 185, Dl. 4942), 1360: Cudar Péter borsodi ispán és diósgyőri várnagy (W 185), 1383: Sáfár István fia Miklós borsodi ispán (uo.).

5. 1316: a király megvitatja, 1325-ben újjáépítette (Györkfy, I. 770.), ettől kezdve az egész 14. sz.-ban királyi tulajdonban maradt (Cs. I. 164).

6. Rekonstruálhatatlan rom (Gerő, M. várak 157.).

65. DERGEUCH (?)

1. A Borsa nembeliek.

2. Egyetlen említése 1319, amikor a király elmondja, hogy Elefánti Dezső elfoglalta Borsa Kopasz fiának Istvánnak Dergeuch nevű várát (AO I. 522). A Borsák birtokait és az ugyanebben az oklevélben említett Valkó várát tekintetbe véve Bihar, Szatmár, Kraszna vagy Kolozs megyékben kereskedhetnénk, de egyikben sincs hasonló helység.

DERSPALOTÁJA 1: PALOTA

66. DESZNYE, Zaránd megye (R: Dezna)

1. A király.

2. 1318 előtt, amikor várnagyát úgy említik, mint aki már régebben elfoglalta a Becsegergely nemzetség Dienesmonostorához tartozó birtokait (Zichy I. 142). Feltűnő, hogy D mindig Pankota várával együtt szerepel és együtt változtatja tulajdonosát is.

3. A hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1318: Ivánka (Zichy, I. 142.), 1347: Ferenc (Bánffy, I. 142.), mindkettő egyben pankotai várnagy.

5. 1347: még királyi vár, de 1363-ban egy közelebbről ismeretlen De Bellantis Péter a két vár ura (Bánffy, I. 244), 1387: Zsigmond a Losonciaknak adta (uo. I. 389).

67. DETREKŐ, Pozsony megye (Cs: Plavecky hrad)

1. A királv.

2. 1256-Í273 között (Házi, HK 15/1914. 191-195).

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

4. 1366: Gergely és Mihály d-i és borostyánkői várnagy (Dl. 5446), 1394: Stiborici András (Zsk. I. 3713).

5. 1273-ban II. Ottokár ostromolta, de nem tudta bevenni. 1292-ben a Kőszegiek foglalták el, akiktől Vörös Ábrahám vette vissza, s úgy látszik nem került Csák Máté birtokába, hanem a

királyé maradt az egész 14. században (Házi, HK 15/1914 194 " 202.). ' ' ‘

6. A romok felvételi rajzát Fiala közli.

68. DÉVA, Huny ad megye (R: Déva)

1. A király.

2. 1264 előtt, amikor V. István és IV. Béla csapatai T> alatt ütköztek meg (Z-W. I. 105, 121 vö. Pauler, II. 257).

3. A Maros völgyében az Erdélybe vezető főútvonalat ellenőrizte.

4. 1308 09: László fia Pál, 1326: Mátéházai Máté fia Márton (Dl. 86571), 1333— 1343: Dévai Márton, egyben Hunyad megyei ispán, 1364: Bethlen fia Péter (Teleki I. 133, de Entz G. szerint (ActaHist. Art. 14/1968.167)Bethlen-iPéteraDl. 73769alapján), 1371: István, 1387: Piskóci Miklós fia János, 1390: István (W 185.), 1397: János mester egyben hunyadi ispán (Cs. V. 246).

ő. Az egész 14. sz.-ban a király, illetve az erdélyi vajda bírta (Cs. V. 42 43). ‘ "

6. Alaprajzát Entz G. közli (Acta Hist. Art. 14/1968. 128).

69. DÉVÉNY, Pozsony (Cs: Devin)

1. A király.

2. 1233 1271 között. A nagymorva birodalom korában itt álló vár a 11 12. sz. folyamán elpusztult; aminek bizonyítéka a nagy kiterjedésű vár területén ebből az időből található temető (V. Menclová, Bratislava 11/1937. 24). Az 1233-i osztrák betöréskor csak *civitas* D égett le és pusztult el, a várat nem említik (Gombos, Cat. 763. 766). 1271: II. Ottokár megostromolta és elfoglalta (Pauler, II. 287 és RA 1279).

3. Az ország határát a Morva torkolatánál védő vár volt.

4. 1323: Elek fia, János, 1340: Csabaji Fülöp pozsonyi alispán, egyben pozsonyi várnagy (W 185 és MES. III. 362).

5. 1301-ben Rudolf osztrák hg. elfoglalta, csak 1314-ben került vissza a magyar király birtokába. Osztrák tulajdonosa Tellesbrunner Ottó adta át felét 1323-ban, majd a másik felét 1349-ben a királynak cserébe abaúji birtokért (AO V. 504). Ettől kezdve a 14. sz. végéig a király birtokában van.

6. Periodizált alaprajzát D. Menclová közli (Bratislava 11/1937. 13. sz. ábra). Legkorábbi 13. sz.-i magja egyetlen épületből áll, amelynek alaprajza és méretei a visegrádi Salamon-toronyhoz hasonlítanak. A kórítőfalat csak az egyik, a délkeleti oldalon húzták fel, előtte a hegv gerincét átvágták (i. h. 25-^ 28.). *

70. DIÓSGYŐR, Borsod megye

1. Ákos nb. Ernye bán.

2. 1316 előtt. Az oklevelek két objektumról beszélnek.

a) Ernye bán d-i kúriájáról és házáról, amely 1304 — 1311 között szerepel és ^

b) az újonnan épült „Újvárról”, amelyet a király 1316-ban megvitatott és elkobzott Ernye fiaitól (Györffy, I. 774).

3. A Miskolc Vadna közötti, nem túlságosan jelentős utat zárta le.

4. 1327: Kis Jakab, 1343: Tatár Jakab, 1355: Rátot nb. Lőrinc fia László egyben borsodi ispán és dédesi várnagy (W 185), 1356 -1361: Cudar Péter aki 1358-ban egyben sárosi ispán, 1360 —1361-ben borsodi ispán és dédesi várnagy (W 185, Dl. 4627, Dl. 4942), 1383: Perényi István fia Péter (Zichy IV. 256), Sáfár István fia Miklós borsodi ispán egyben diósgyőri várnagy (W 186), 1387: Kaplai János (Dl. 8829), 1387 -88 Perénvi Péter, aki 1388-ban egyben pohárnokmester (Zsk. I. 314, 340, 390 Wenzel, Diósgyőr 40, W 186), 1388: Perényi Imre (W 186), 1388: Perényi Miklós (Zichy IV. 354, Zsk. I. 498), 1390: Bebek István fia László (Zsk. I. 1577), 1392: Bebck László királynéi tárnokmester és Ferenc királynéi udvarmester (Zsk. I. 2495), 1399: Bebek Detre nádor (Zsk. I. 5807).

5. 1319: Debreceni Dózsa kapta királyi adományként, de tőle a király valószínűleg már 1320-ban visszavette. A Drugethek kezén volt 1340-ig, attól kezdve királynéi, ill. királyi vár az egész középkoron át (Györffy, I. 774, Cs. I. 164, Wenzel, Diósgyőr).

6. Czeglédi I., aki a vár ásatásait vezette, két építési periódust különböztet meg: *a) Az* Ernye által épített vízivár, amely külső és belső várra oszlott, a belső várban öregtornyon kívül az 1304 1311-ben idézett *curia* és kápolna volt. *b)* 1340 körül meginduló és 1378-ban befejezett átépítés során kialakult a négy saroktornyos királyi vár (Czegledi I.: A diósgyőri vár. Bp. 1971). Az újabban végzett ásatások során viszont arra a megállapításra jutott, hogy a *curia* nem a mai vár, hanem a pálos kolostor helyen állt (Gerő, II.). Miután a kolostort 1304-ben alapították, felmerül a kérdés, hogy a várat is 1304-ben vagy előtte építették-e?

71. DIVÉNY, Nógrád megye (Cs: Divin)

1. A Tornaj nb. Losonciak.

2. 1275 — 1320 között. A Losonciak 1235 —1241-ben kapták meg a Kacsics nemzetségtől elkobzott hatalmas kiterjedésű

Losonc földet, abból egyedül bányászat céljára IV. Béla 20 ekealjat hasított ki. (VI. Smilauer Vodopis stareho Slovenska, Praha—Bratislava 1932. 140. 1. 513. sz. rekonstrukciója nem fogadható el) és még Tamásit is Losoncnak hívták. (ÁUO II. 193, RA 857). Az eredeti Losoncot így a Losonc patak völgyében elhúzódó területnek kell elképzelnünk (Ránffv, I. 14, RA 2608). 1277-ben a király *possessiones Lusunch et alias* adott vissza (Bánffv, I. 16, RÁ 2824). A vár első említése 1329 (Bánffy, I. 67.). 1347-ben elmondják, hogy az elmúlt zavaros időkben felgyújtották, amivel nyilván Csák Máté harcaira céloznak (uo. I. Í50.).

3. A Losonc Zólyom útvonalat őrizte.

5. Az egész 14 — 15. sz. át a Losonciaké volt (Cs. I. 89.).

6. Alaprajzát a Vlastivedny casopis 19/1970. 101. közli, eszerint kicsi, nagyjából kör alakú vár volt, ny-i sarkán négvszögletes alaprajzú öregtoronnyal.

DIVÉNYKŐ 1. GIMES

72. DOBRA, Vas megye (A: Neuhaus am Klausenbach)

1. A kii’ály.

2. 1266 — 1271 között. Az eredetileg szentgotthárdi apátsági birtokot (1213: ÁUO VI. 358, RA 281) 1266-ban a király mint az *in confinio Styriae* fekvő földet, *quarn abbas . . . eiusdem monasterii . . . propter devastationes et spolia pacifice possidere nequivissety in qua propter insultus confiniorum repentinos damna. .. quamplura excepissent* magához váltotta (RA 1509). 1271-ben a várat Geregye Miklós adta át II. Ottokárnak (ÁUO III. 249., RA 2094). Prickler szerint 1170-ben említik *nóvum castrum* -ként, 1200 körül Pál, Miklós és István testvéreké, a Kőszegiek szövetségeseié volt, tőlük Kőszegi András vette el és visszaadta az apátságnak. 1220-ban Pál országbíróé, ezután hamarosan a királyé (Prickler, 107.). Az adatok egy része valószínűleg Németújvárra vonatkozik, másik része az 1213. évi oklevél helytelen magyarázatán alapszik.

3. Közvetlenül a határon állt, egy kis patak völgyet védte csak. Jelentéktelenségét mutatja, hogy amikor Paumkircliner András lerombolta, nem építették újjá (Prickler, 107 — 108.).

5. 1332-ben a szentgotthárdi apátság adta vissza (valószínűleg csak forma szerint) a királynak, akié 1387-ig maradt (Cs. II. 713). ‘

73. DOBRAKUTYA, Körös megye (J: Dobra kuéa)

1. ? *

2. 1330 előtt. 1335-ben a király d-i Lőrinc fiától Pétertől cserébe vette át (Dl. 94 413). Sajnos Péterről csak annyit tudunk, hogy 1330-ban foglyul ejtette a Tibold nb. Pált, így valószínű, hogy a vár már ekkor fennállt (Kar. III. 100.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1356: Kirják fia Gergely fia György (W 186).

5. 1356 1358 között a király ismét cserével — a Nelepe-eeknek adta (Dl. 100 071, 100 103), akiknek birtokában maradt az egész 14. sz.-ban (Cs. Körös 45 46.).

6. Alaprajzát Szabó (110.) közli. A belsővárban, az é-i oldalon négyszögletes alaprajzú torony, palota és ciszterna található, a keleti oldalon a belső vár elé (Csesznekhez hasonlóan) közepén kisebb toronnyal bíró falszorost emeltek.

74. DOBRONYA, Zólyom megye (Cs: Dobrá Niva)

1. A király.

2. 1254 1305 között, mert ez is a Dancs mester által 1305/1306-ban elfoglalt várakhoz tartozik (vö. Palojta), de D városi kiváltságlevelében 1254-ben (HO VI. 176. RA 1013), még a d-i várnagy nem szerepel.

3. A Hontból (Balassagyarmatról), ill. Korponáról Zólyomba vezető utat zárta le a Korpona patak völgyében.

5. Dancs mestertől került vissza a királyhoz, s az övé maradt a az egész 14. sz.-ban (Zsk. II. 2652. 7543).

75. DOMBÓ, Keve megye

1. A király.

2. 1323 előtt, az első, s egyben majdnem utolsó említése, mert ezenkívül csak egv 1437 körül készült jegyzékben szerepel (Cs. II. 115.). " "

76. DOMBÓ, Tolna megye

1. A király.

2. 1313 előtt, amikor várnagyát említik (Zichy, I. 143.).

3. A Veszprém Pécs út mellett (Glaser 96. sz. útvonal 264.). ^

5. 1313-ban Kőszegi Henrik fiának, Jánosnak vára volt. Valószínűleg a Kőszegiek 1319. évi veresége után került a király birtokába, aki a Csák nb. Péterrel cserélte el Bátorkőért és más várakért (Veszpr. reg. 172.), utódaié, a Dombaiaké volt a 15. sz.-ban is (Cs. III. 404.).

77. DOROG, Sopron megye (A: Trausdorf)

1. A Gutkeled nb. Egyedmonostori ág.

2. 1327 — 1351 között. A nemzetség itteni birtokain (D, Kőpordány) 1327-ben osztozott meg, amikor még nem említik (Sopron vm. I. 117, 119). 1351-ben D-i András fia János birtokainak lefoglalásakor már *unam curiam, in qua turris lapidea et unum palatium similiter lapideiim et alia hona edificia lignea* találhatók. (Uo. I. 224.) 1430-ban már *castrum*-nak nevezik (no. II. 148.). Megjegyzem, hogy ez a D-i András fia János nem helyezhető el a Gutkeled nb. Egyedmonostori ág tábláján (Kar. II.‘45.). ^

3. A Kismartonba vezető jelentéktelen iit vulkai átkelőhelyénél épült.

5. A 15. sz.-ban egy Hagenauer nevű stájer lovagé (Cs. III. 585., Prickler 175.).

78. DÖBRENTE, Veszprém megye

1. Himfi Benedek bán.

2. A Himfiek 1330-ban szerzik meg D-t és környékét, a vár 1367-re készült el, a király ugyanakkor kereszteli el Szarvaskőnek, nyilván a Himfiek szarvast ábrázoló címere után (Cs. III. 209.). ‘

3. A Pápa - Löd útvonalon feküdt (Glaser 74. sz. útvonal 259.)?

5. 1467-ben a Himfiek birtoka (Cs. III. 209.).

6. Alaprajzát és rekonstrukcióját Koppány közli (Koppány T.: Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte, Balatonfüred 1961. 78 79.). Belső és külső várból állt, a belső várban a palota és kaputorony léte rekonstruálható (vö. Rég. Top. IV. 89 90.).

79. DÖBRÖKÖZ, Tolna megye

1. Héder nb. Kőszegi III. Henrik.

2. 1309 előtt, amikor Henrik itteni várnagyát említik (AO I. 183).

3. A Veszprém Pécs útvonalon állt (Glaser 96. sz. útvonal 264.).

5. A Kőszegiek 1319-ben vesztették el, nem tudjuk, hogy mikor kapták a Lackfiak, akik az egész 14. sz.-ban birtokolták (Cs. III. 403.).

6. ,,D. városnak napkeleti részén a’ Kapós bal partján vagyon egy omladozó vár, mellyet valaha Kapós vize körül folyt. Tornyai a[5] mint mondatik, gömbölyűek valának, és egyiken sisakos férfiú, buzogányt tartván kezében látszatott ki-

faragva lenni . . .” (Moldoványi J.: Tudományos Gyűjtemény 1824. 10. sz. 61 62.). " " "

80. DRÉGELY, Hont megye

2. Hontpázmány nb. Bozóki ág.

2. 1274 1285 között. 1274-ben még *terra* (Ktjbinyi, I. 13., RA 2485), 1285-ben már osztoznak rajta (Ktjbinyi, II. 27.).

3. Az Ipoly átkelésénél ellenőrizte a Yácról Báton át a bánya-városokba, ill. az Ipoly völgyében továbbvezető utat.

4. 1328 — 1340: Péc nb. Orros Miklós honti ispán (Révay cs. Kisselmeci lt. Gyulav fasc. 3. no. 39.), 1345: János fia Morócsuk honti ispán (W 186), 1366: Miklós mester honti ispán (Dl. 84 282).

5. A Hontpázmányoktól Csák Máté foglalta el, legkésőbb halála után a király kezére került, s maradt 1390-ig (Kristó, 51., 52., Bakács, Hont 45 — 46.).

6. Rekonstruálhatatlan rom (Gerő, M. várak 143.).

81. DUNAJEC, Szcpes megye (L: Nedec)

1. Drugeth Vilmos nádor, szepesi ispán korában.

2. 1313 -1322 között. 1325-ben említik először. 1347-ben a király előtt vallják, hogy Rikolf fia Kakas urburárius 2000 márkával maradt adós, mire a király birtokait lefoglalta és Drugeth Vilmosnak adta, aki ott várat épített (Fekete Nagy A.: A Szepesseg területi és társadalmi kialakulása Bp. 1934. 241.).

3. A Dunajec folyónál futó lengyel határt ellenőrizte.

4. 1344: Dénes fia Jakab (W 186), 1344 — 1347: Berzéte Miklós egyben palocsai várnagy (AO IV. 473), 1347: királynői pohárnokmester, palocsai és adorjáni várnagy, szabolcsi ispán (Kállay 883.). v

5. *Á* Dunajeciek 1347-ben váltották vissza 13 000 forintért, ettől kezdve a család birtokában volt (Dl. 68 876., Zsk. II. 1557., Cs. I. 248).

6. A későbbi fellegvár alkotta a 14. sz. elején épült részét. A nagyjából háromszögalakú várfalon belül palota és kápolna állt (A. Majevszky: Műemlékvédelem 9/1965. 88 — 103., a 92 — 93 o. mai alaprajzzal).

82. EBERHARD, Pozsony megye (Cs: Malinovo [Eberhart])

2. A Szentgvörgvi család id. szentgyörgvi ága (Ila, T 41/1927. 64.). ‘ ‘ * *

2. 1344 -1397 között, mert az 1344. osztálynál még nem említik a várat (AO IV. 272.), 1397-ben már áll (Zsk. I. 4637).

3. Stratégiai jelentősége csak közvetlen környékének védelme.

5. A 15. sz.-ban is a Szentgyörgyi családé.

6. 1412-ben felosztják (Dl. 10 758). Ekkor a várban két torony és alápincézett épület található *(domos in introitu ipsius castri in unó ordine a porta usque ad turrim magnam cum . . . domibus usque ad aliam turrim . . . dempta stuba magna)*, továbbá kaputorony *(turrim . . . supra portám constructam)* a várban és azon kívül istállók álltak.

83. ECSED, Szatmár megye

1. A Gutkeled nb. Báthoryak.

2. 1334- 1354 között. Az engedélyt 1334-ben kapták (AO III. 60.), 1354-ben már állt a vár (Maksay, 132.).

3. Az Ecsedi lápban épült mentsvár volt.

5. Az egész 14. sz.-ban a Báthoryak©.

84. ECSEG, Nógrád meg ve

1. ? ^

2. 1315 előtt. A Csák Mátéhoz csatlakozó Csák fia Jánosé volt (1. Visk).

3. A Szuha völgyében a Hatvanból Szécsénybe vezető utat ellenőrizte.

5. 1324-ben a király Harsandorfi Ulvingnak adta (AO II. 115.), fiúsított lánya réven annak férje Szécsényi Kónya, ill. fiai szerezték meg 1347-ben (HO VII. 402.), utódaik tulajdonában maradt a család kihalásáig.

6. Romjaiból alaprajza nem állapítható meg, öregtornya a múlt sz.-ban még állt (Nógrád műeml. top. 187.).

85. EGERVÁR, Zala megye

1. A Geregye nemzetség.

2. 1277 előtt. A vár első említése 1288, amikor a Gutkeled nb. Miklós bán és Pál elcserélik Kőszegi Jánossal Polosnicáért (HO V. 70., VI. 333). A Gutkeledek Geregye Miklós lázadásakor kapták.

3. A Zala egyik mellékfolyójának völgyét uralta.

4. Az 1313 említett várnagy nem ennek , hanem a küküllői E. várnagya lehetett.

5. A várat a Kőszegiek rombolták le, még 1409-ben is rom volt (Zsk. II. 6674).

6. Nagy Emese ásatásának eredménye szerint az első vár palánk vár lehetett (Gerő II.).

86. EGERVÁR, Küküllő megye

1. A király ?

2. 1313-ban a kecskési várnaggyal együtt egy egervári is szerepel (AO I. 302). Ilyen várat Erdélyben nem ismerünk, de Egörvárpataka nevű helységet találunk Küküllő megyében (Cs V. 875.). ‘ ' v

4. Nyakas János (AO I. 302.)

5. Többé nem szerepel.

87. ÉLESKŐ, Borsod megye

1. A Miskolc nb. Panvit Szörényi bán (1256 73) vagy fiai.

2. 1312 előtt, mert a tartozékát képező Miskolcot a király ekkor adta a Szécsieknek (Györefy, I. 746.).

3. Az Eger Vadna utat zárta le.

5. 1365-ben a király szerezte meg, ezután az uradalmat Diósgyőrhöz csatolták, s a vár „elhanyatlik” (Cs. I. 164.).

88. ÉLESKŐ, Pozsony megye (Cs: Ostry kameii)

1. A király.

2. 1394 előtt, amikor Zsigmond Stibornak adta (Wenzel, Stibor 75.). Tévesen tulajdonítja a szlovák műemlékjegyzék (Súpis II. 236. és utána Pjson 95.) az 1366. évi, a borsodi É-re vonatkozó adatot ennek a várnak. Még kevésbe látszik indokoltnak a műemlékjegyzék azon állítása, hogy É-t már a 13. sz.-ban említik. Első előfordulásánál kétségtelenül korábban épült. Üjvár (Holics) és Berencs Csák Máté halála után cseh kézbe került és 1332-ig ott is maradt (Kristő, 212.), így a Nagyszombatból Morvaországba vezető legfontosabb útvonal védtelen volt, ezért valószínűnek tartom, hogy 1321-ben vagy utána épült ezen az úton.

3. A Nagyszombat Holics útvonalat ellenőrizte.

5. 1394 után Stibor tulajdonában volt.

6. A várban torony, kápolna és palota romjai vehetők ki (Súpis, I. 236.).

89. ÉLESKŐ vagy LIPÓC, Sáros megye (Cs: Lipovec)

1. Az Aba nemzetség Lipóci ága.

2. Az ág 1229-ben vette meg a lipóci uradalmat (ÁUO IX. 340), ezt 1282-ben osztották fel (ÁUO X. 30). Ekkor már *residentia et caslrum*-ot említenek, amely (Nekcsei) Sándor fiainak jutott. Ha ez az említett *castrum* a későbbi É., akkor 1250 —

1282 között épülhetett. Ha azonban az 1282. oklevél kitétele *(committendo, quod si piaceret. . . filiis Alexandri supradictis super ipso monte castrum edificare, filii Petri . . . contradicere non possunt)* az építendő É-re vonatkozik, akkor 1282 — 1299 között. Az utóbbi mellett szól, hogy 1299-ben új nevén bukkan fel és neve után ítélve hegyen kellett állnia. A szlovák műemlék-jegyzék szerint első említése 1261 (Súpis, II. 225.), de ezt az adatot nem találtam.

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

5. A 14. sz.-ban a Lipóci ágból származó családoké (Nekcsei és Lipóci Keczer), de része volt benne a Somosiaknak is (Cs. I. 281.).

6. Rekonstruálhatatlan koragótikus jellegű rom.

90. ESSEGVÁR vagy SEGVÁR, Veszprém megye

1. Igmánd nb. Miklós (1270 96) vagy fia Lőrinc.

2. Az Igmánd nb. András 1233-ban vette meg az Atyusz nemzetségtől Bándot. Ezt a birtokot IV. Béla elkobozta és csak András fia Miklós kapta vissza 1270-ben (Zichy I. 23., RA 1975). A vár ez után és 1309 előtt épült fel, mert ekkor Lőrinc fia Miklós a várat a Lőrente nb. Lőrentének adta el (CD VIII/1. 365., Dl. 40 353).

3. A Veszprém- Vasvár utat ellenőrizte.

5. A 14. sz. elején úgy látszik a Kőszegiek elfoglalták (AO III. 78.), tőlük került vissza Lórin te utódaihoz, az Essegváriakhoz, akik az egész 14. sz.-ban bírták (Cs. III. 209 210.).

6. 1341-ben a vár deli felét osztották fel, ekkor belső és külső várból állt, a belső várban téglatorony *(turris tegularis)* és palota, egy nagyobb kapu *(porta maior)* található (Dl. 66 623).

Koppány T. (Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte. Balatonfüred 1961. 64.) közli Rómer alaprajzát és két építési periódust különböztet meg: *a)* a 13. sz.-ban épült a körfal biztosan kettő, de lehet, hogy öt toronnyal, belül fa lakóépületekkel és ciszternával; *b)* a 14. sz.-ban a faépületeket kőre váltották fel.

1332 Szt. György kápolnáját említik (Koppány, i. m. 64 — 65., vö. Rég. Top. II. 65.).

91. FEJÉRKŐ, Körös megye (J: Bijela Stijena)

1. A Tibold nemzetség.

2. 1368 előtt. A nemzetség 1231-ben osztozott meg birtokain, ekkor a szenesei uradalom I. Tiboldnak és testvéreinek jutott (HO VII. 27., vö. Kar. III. 98.). A várat (mikor?) *castrum nepotum Thyboldiként* emlegetik (Szabó 116.). A rendelkező-

semre álló adatok szerint első említése 1368 (Cs. Körös 39.), de miután ekkor már kir. várnagy igazgatta (1. 4.) valószínűnek tartom, hogy 1322 -43 között épült.

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1368 -69:Bessenvő János (Smiö. XIV. 198.,Dl. 5714,87442, W 187.) '

5. Nem tudjuk, hogy került vissza a nemzetségből származó F-ekhez (Cs. Körös 39.), akik 1391-ben hűtlenség címén vesztették el (Zsk. I. 1996).

92. FEJÉRKŐ, Nógrád megve

1. ? "

2. 1336 előtt, ekkor várnagyát említik (MES III. 284). 1410-ben már csak a helye volt meg a Kapiak birtokában Sámson - háza határában (Zsk. II. 7389), utóbbit 1424-ben Buják vagy Szanda tartozékai között sorolják fel (Dl. 39 285). Sámsonházát korábban a Kókai Kacsi család birtokolta, ebből azonban csak az utolsó két nemzedéket ismerjük (Zsk. II. 1268, 2262.), kihaltuk után kapták meg a Kapiak.

3. A Hatvan—Pásztó- Zólyom útvonalon állt.

4. 1336: Cykó (MES III. 284.), de kérdéses, hogy ez az adat erre a várra vonatkozik-e, lehet a somogyi F. is.

6. Nagy terjedelmű elővár, ezt mély szakadék választja el a belső vártól, amelyhez falszoros vezet. Udvarában ciszterna található (Nógrád műeml. top. 361.).

93. FEJÉRKŐ, Somogy megve

1. ? * *

2. Első alkalommal 1396-ban említik (Ortvay, Temes 263.). Semmilyen támpontunk nincs építésének idejére.

3. A Kőröshegyen át Szlavóniába vezető út mellett állt (Glaser, 90. sz. útvonal, 262.).

4. Bessenyő János nem a somogyi, hanem a szlavóniai F. várnagya volt [vö. Lt. Közi. 7(1929) 89.]

5. 1396-ban a Marcaliak kapták.

6. Romjainak alaprajzát és metszetét Koppány T. közli (Korpán y T. —SágiK. : A kereki Fehérkő vár története [Somogyi Múzeum füzetei 9.] H. n. 1967. 12., 14., 16.). Az ovális körítőfalon belül lakóépület csatlakozott a falhoz, ezenkívül öreg- és kaputorony volt benne.

94. FELSŐLENDVA, Vas megye

1. A király.

2. 1271 előtt, amikor a csehek ostromolták (BU II. 8.), 1274-

ben ugyancsak a cseh harcokkal kapcsolatban említik kir. várnagyát (RA 2517).

3. Csak egy jelentéktelen útvonalat ellenőrzött (Glaser, 289. sz. útvonal, 283.).

5. 1275-ben a Gutkeled nb. Omodó vasi ispán, a Felsőlendvai család őse kapta meg (BU II. 80-81., RA 2661.), a család kihalása után (Kar. II. 37—40.) a királyé. 1357 után Kont Miklós kapta, tőle a király 1364-ben Űjlakért cserélte el és F-t a Szécsieknek adta (Cs. IÍ. 716- 717.).

95. FENES, Bihar megye (R: Finis)

1. A váradi püspök.

2. 1277- 1294 között. A püspök valószínűleg Geregye Miklós lázadása (1277) után építtette itteni ezüstbányái védelmére, 1294-ben már ostromolták (Györffy, I. 617.).

3. A Fekete-Körös völgyében a hegyek között álló vár, amely talán a belényesi bányákhoz vezető utat zárta le.

5. Mindvégig a váradi püspöké, a 15. sz.-ban Belényes néven szerepel. (Cs. I. 595.).

96. FENES, Kolozs megye (R: Feneküi sásesc)

1. Az erdélyi püspök.

2. 1282 előtt. Bár F-t csak 1312-ben említik (Cs. V. 350.), de 1282-ben a kir. kiemeli Péter püspök érdemeit a Szamos völgyében vezető útnak rablóktól való megtisztításában (CD V/3. 118., RA 3140.), s hogy Péter püspök ezt várépítéssel akarta megoldani, arról egy, a káptalannal kötött szerződése tanúskodik (CD V/2. 370.).

3. A Királyhágón át Kolozsvárra vezető út mellett feküdt.

5. Jakó szerint utoljára 1370-ben említik (1. Gyalu).

97. FRAKNÓ, Sopron megye (A: Forchenstein)

1. Nagymartom Pál, Lőrinc és utóbbi fia Miklós.

2. 1318 1346 között. Építését mindenképpen 1289 (Nagymarton lerombolása) utánra kell tenni. Az 1346. oklevél 1436. átiratának betoldása szerint F-t Pál országbíró, testvére Lőrinc és az utóbbi fia Miklós *propria pecunia* építették (Sopron vm. I. 187). Mivel Pál apja (Simon) 1318/19-ben halt meg (T 7/1889. 61.), így ez a valószínű terminus post quem, amivel összhangban áll, hogy F. várát először 1343-ban említik (Prickler, 48.).

3. A Yulka völgyében a hegyek között fekvő mentsvár volt.

4. A Nagymartoniaké 1445-ig (Cs. III. 585 586.).

6. A várból csak egy csepp alakú öregtorony középkori. A mai alaprajzot Prickler közli (50.).

98. FÜLEK, Nógrád megye (Cs: Friakovo)

1. A Kacsics nemzetség ?

2. Egyike a legkorábbi ilyen típusú várainknak. 1246 előtt vette el a király Simon fiától Folkustól és Pók nb. Móric pohárnokmesternek adta (CD IV/1. 401., IV/3. 384., RA 827).

3. Fontos útcsomópontban fekszik, ahol a Kassa—Fülek — Losonc, a Kassa—Rimaszombat Gács Zólyom, a Péter-vására Fülek Losonc és a Fülek Poltár útvonalak keresztezik egymást.

4. 1322 -27: Fónvi Miklós fia Balázs, aki 1327-ben egyben borsodi ispán (W 187, Ivánvi, Bártfa 4. sz.), 1341: (Máriássy) Batiz fia Miklós fia Jakab (ÁO IV. 152.), 1354: Szecsényi Miklós gümöri ispán (W 187, Dl. 4454., 4462), 1365: Péter fia István mester gömöri ispán (W 187, Dl. 41 621., 58 566).

5. F is Csák Máté birtokába került, 1320-ban a király ostrom alá vette (AO II. 84.), s ettől kezdve vagy Máté halálától királyi vár az egész 14. században (Cs. I. 90.).

6. Alaprajzát Fiala közli.

99. FÜZÉR, Abaúj megye

1. Aba nb. Andronicus.

2. 1235 előtt. Egy 1264. évi pápai oklevél szerint Adronicus adta el II. Andrásnak a várral együtt (Theiner, I. 276.).

3. Hegyek között álló mentsvár.

5. V. István vette el 1264 előtt Anna halicsi hgnő fiaitól, majd 1270-ben a Rosd nb. András fiának Mihály ispánnak adta. 1285-ben még az ő kezükön volt. Nem tudni, hogyan került Drugeth Fülöphöz, 1320 27 között Lamport fia Mihály az ő várnagya (W 187). Ezután királyi vár, Zsigmond 1388 előtt zálogosította el Jolsvai Lestáknak (Gyökffy, I. 82 83., Cs. I. m.).

6. Gerő (M. várak 151.) leírásából csak annyi vehető ki, hogy belsőtornyos vár, amelyben emeletes kápolna állt.

FÜZÉRKŐ 1. CSERÉP

100. GÁCS, Nógrád megye (Cs: Halié)

1. A Tomaj nb. Losonciak.

2. 1321 előtt (lásd Divény).

3. A Balassagyarmat Zólyom utat tartotta ellenőrzés alatt.

ő. A felgyújtott várrom újjáépítésére a Losonciak csak 1386-ban kértek engedélyt (Ránffy, I. 384.).

101. GALGÓC, Nyílra megye (Cs: Hlohovec)

2. Kont Miklós nádor vagy fia.

2. A korai ispánsági vár elpusztult *(1294: terra castri nostri Golgoch iuxía fluvium Wag existens, in qua quondam castrum constructum fuerat castrenses nostri residebant* — ÁUO X. 136.). Helyét 1349-ben kapta adományként a királytól Kont Miklós (AÖ YI. 133.), s 1369-ben állt az új vár (Dl. 5728).

3. A Nyitra Nagyszombat útvonalat ellenőrizte a Vágón levő átkelésnél. ^

5. A 15. sz. végéig az Újlakiaké.

6. 1622-es adatok szerint külső és belső várból állt, a török utazók szerint kisméretű, négvszögletes alaprajzú vár volt (Pison, 153.). "

102. GEDE, Gömör megye (Cs: Hodejov)

1. A Rátót nemzetség.

2. 1281 előtt, mert Kun László itt *(sub castro Gede)* ütközött meg Finta nádor csapataival (ÁUO IX. 297, RA 3126).

3. A Kassa Rimaszombat közötti nagy út egyik mellékvonalát ellenőrizte.

5. A 14. sz.-ban a Jolsvaiak birtoka (Cs. I. 125.).

103. GÉRCE, Szatmár megye

1. Jánki Dénes fia Tamás mester beregi és ugocsai ispán.

2. 1315 1341 között. G-t, mint Turterebes egy részét (Szabó, Ugocsa 389.) a király adta 1315-ben Tamásnak (TT 1903, 120 — 121.). 1341-ben elcserélte Tamás fiával Miklóssal a várat, ill. annak romjait (Dl. 70 998).

3. Helyét is csak Nagy- és Kisgórce fekvése alapján tudjuk többé-kevésbé meghatározni. A Túr völgyéből kiemelkedő dombon állhatott (Szabó, Ugocsa IV. sz. mell.).

4. 1342: János mester szatmári ispán (Dl. 70 998).

5. 1342-ben már csak *locns castri*, az 1393-ban is (Doc. Valach. 466 -467.) Ekkor Nyaláb uradalomhoz kapcsolták (Komáromy A.: Száz. 28/1894. 504.).

104. GESZTES, Komárom megye

2. A Csák nb. Trencséni ág?

2. A várról az első említés 1326, amikor a király elcseréli a Csákok várait Dombó és Nyék várakért (Veszpr. reg. 172. sz.). Csak valószínűnek látszik, hogy ez is a 13. sz. utolsó évtizedeiben épült, amikor Márk fia István hatalmi pozícióját a Dunántúlon kiépíteni igyekezett.

3. Hegyek között épült mentsvár volt.
4. 1331 33: Csór nb. Nagy Péter fia Tamás egyben csókakői várnagy (YV 188. és Dl. 30 002).
5. 1326-tól az egész 14. sz.-ban a királyé (Cs. III. 486.).
6. A vár régészeti és építészettörténeti feltárásának vezetője, G. Sándor Mária szerint az első, 14. sz. elejei periódusban a vár kerítőfalból, azon belül emeletes palotából és é-ról hozzácsatlakozó toronyból állt (Gerő, II.).

105. G1LVÁCS, Szatmár megye (R: Gilvaci)
1. A király ?
2. 1317 előtt, amikor a Kopasszal tartó lázadók sikertelenül megostromolták (CD VIII/5, 159., AO I. 457 458). 1328-ban említik utoljára. (CD VIII/5. 159), s hamarosan vár nélkül adományozta el a király (Maksay, 141.).
3. A Kraszna menti mocsarakban állt.
4. 1317 1318: Gutkeled nb. (Báthorv) Bereck fia János (CD. VIII. 5. 159). *

106. GIMES, Nyitra megye (Cs: Jelene-e [Gymes])
1. Hontpázmány nb. Ivánka fia András.
2. 1253- 1270 között. Ivánka és fia András három részletben szerezte meg G-t. 1226 előtt (RA 428), 1253-ban (CD IV/2. 206.) és 1264-ben (CD IV/3. 252). Az építkezés a G. melletti Divénv nevű földön indult meg, ezt 1253-ban említik először és a várat Divénvkőnek nevezik (1275: CD V/2. 232., RA 2660, Dl. 58 417 helyesen *Dyvenkuy*!). Az építkezés 1265-ben már folyt (tehát valószínűleg G. végleges megszerzése után indult meg), mert ekkor a király azzal az indokolással adta Andrásnak Béládot, hogy *munitioni castrorum in regno nostro constructorum pro tutela regni nostri invigilare subsidiis suis nos opporteat* (CD IV/3. 257., RA 1473). 1276-ban áll a vár *(castrum . . . guod quasi in confinio Bohemie est positum aliis castris quampluribus occupatis potentialiter el fideliter defenderuni*), 1271-ben vagy 1273-ban (Kar. II. 205.) védték meg Ottokárral szemben.
3. A Nyitra - Bars útvonalat zárta le.
4. 1322 — 44: Magyar Pál, 1347: Szécsi Ivánka asztalnokmester (W 188.), 1350: Losonci (Bánffy) Dénes fia István mester korábban Szörényi bán (Bánffy, I. 166.), 1355 -60: Ákos nb. Sándor fia János (W 188 tévesen Elek fia Sándor!, Dl. 41 310., 41 335.), 1360-ban egyben királynéi ajtónállómester és szendrői várnagy (Dl. 4917), Í369: Simonvi Lökös fia István (W 188.),

1373: Onori István fia János mester (Dl. 6095.), 1384: Péter mester (DL 58 637).

5. A Forgáchoktól Csák Máté 1300-ban vette el (Kristó, 59- 60.), forma szerint talán kifogástalan módon (uo. 59.), s ezért Máté halála után a király nem adta vissza a Forgáchoknak. 1386-ban Forgách Balázs királyi adományként szerezte meg (CD X/l. 278.).

* *

6. A várat 1295-ben osztották fel (CD VI/1. 354, hibás szöveggel, vö. Dl. 58432). Ekkor fellegvárból és alsóvárból állt. A nagy palota volt található *(magnum palatium),* nyugati oldalán nagyobb *(maior tnrris a parte occidentali),* keleti oldalán kisebb toronnyal *(minor turris a parte orientali)* és régi víztárolóval *(vetus cysterna).* A palota és a délkeleti patkó alakú, ill. a délnyugati négyszögletes alaprajzi! torony romokban még ma is felismerhető (vö. A Fiala által közölt alaprajzot és Pison, 182.). Az alsóvárról ekkor semmit sem tudunk meg *(munitio exteriőr vulgariter parcan).*

1412-ben a nyitrai káptalan a Forgách család két tagja között szokatlan módon úgy osztotta föl a várat, hogy az egyik a külső, a másik a belső várat kapta meg. A külső várban közepes nagyságú tornyot, egy „Detrepalotája” nevű palotát és a régi toronnyal ellátott várkaput említik *(exterius castri seu anterius cum turre mediocri ac palacio uigo Detrehpalaiaya nuncupato, porta antiqua ipsi-us castri exterioris ad possessionem Neicer respiciente et parva turre supra eandem portám existente et edificata neonon munitionibus acialibus seu parcanis et aliis quibuslibet edificiis).* A belső várból ekkor csak egy öregtornyot említenek és „egyéb5’ épületeket a palotával együtt *(castrum interius cum magna seu maiori turre, munitionibus acialibus seu parcanis, polaciis et aliis quisbusvis edificiis et edificiorum preparationibus).* Az oklevél kétségtelenül bizonyítja, hogy a Forgáchok ebben a korban építkeztek a várban (Dl. 58 875). Az elővár korát is részben meghatározza a dokumentum, mert: 1295-ben már megvolt ugyan, de Detre nevű tagja a Forgách családnak sohasem volt, így ez a rész csak 1300- 1386 között keletkezhetett.

107. GOMNEC vagy IV^JSTC, 'Körös megye (J.: Ivanicgrad)

1. A zágrábi püspök.

2. 1320 1335 között. A két név egymással való azonosítását Zsigmond király két oklevele indokolja, az egyik szerint Horváti Pál zágrábi püspök embereit ostromolta *in expugnaiione insulae Iwanich vocatae et reobtentione castri Oumnech nuncupali in eadem insula existentis* (Bánffv, I. 431.), a másik szerint a királynékat

insula hoanych appellata, ubi . . . in castro Oomnech őriztek (Pesty, Krassó III. 167.). Iváncs 1320-ban még possessio-ként szerepel egy határjárásban (Smic. VIII. 558.), a szigetet és a rajta levő *fortalitium*-ot először 1335-ben említik (uo. X. 245.), s ugyanebben az évben László zágrábi püspök *ex castro nostro novo Iuanch* adja ki oklevelét (uo. X. 206.). Nem sikerült megállapítanom, hogy az Ivánć—Gomnec névváltozás mikor következett be.

3. A (ma) Cserna-nak nevezett kis folyó völgyét és az Ivanic szigetén fekvő uradalmi (kerületi) központot védte.

5. A 14. században is a zágrábi püspöké (Cs, Körös 114. 1. jegyzet). Megjegyzem Csánki a mai Bosiljevo-val azonosította.

108. GÖNC, Abaúj megye

1. Aba Amadé nádor.

2. 1270 1280 között. Várként első említése 1288, amikor a király korábbi ostromára utal, ennek dátuma Györffy szerint 1281 (Györffy, I. 89.). Valószínű, hogy a várépítés 1270 után indult meg, mert Füzér határjárásában (ÁUO VIII. 258.) még nem említik, s az egri püspök és káptalan között a bortizedre vonatkozó megegyezés sem szól róla. (Györffy, I. 88.).

3. Hegyek között épült mentsvár volt.

5. Aba Amadé bukása, ill. a rozgonyi csata után Drugeth Fülöp ostromolta és foglalta el, 1384-ben is meg királyi vár (Györffy, I. 88 89., Cs. I. 197.).

109. GÖRGÉNY, Torda megye (R: Gurghiu)

1. A király.

2. 1364 előtt, amikor várnagyát említik (Cs. V. 669.).

3. A Görgénv patak völgyét zárta le.

4. 1364: Lépes János (YV 188).

5. A vajda (1364), ill. a székely ispán (1391) hatósága alatt álló királyi vár volt (Cs. V. 669- 670.).

110. GREBEN, Körös megye (J: Grebengrad)

1. A Gárdony nemzetség.

2. 1291 - 1322 között. G 1291-ben még *possessio* (HO VIII, 295, 306), 1322-ben már áll a'vár (Cs. Körös 10., az id. oklevél a Batthyány levéltárban ma már nincs meg).

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

5. A Í4. sz. elején a király elvette a Gárdony nb-iektől, s csak 1360-ban szerezték vissza, ezután az ő kezükön maradt a nemzetségből származó G-i Hermanfi család kihalásáig (Cs. Körös 10).

6. Alaprajzát Szabó (90.) közli. Császárvárhoz hasonlóan hatalmas hármas osztású vár volt, a belsővárban kápolnával és palotával, a bejáratot védő toronnyal

111. GYALU, Kolozs megye (R: Gilau)

1. Az erdélyi püspök.

2. 1373 után. A püspök várának, Fellesnek utolsó említése 1373, Gy-n ugyanekkor a püspöknek még csak kúriája volt (TT 1896, 725.), tehát ezután épülhetett, első említése 1439 (Jakó Zs.: A gvalui vártartománv urbáriumai. Kolozsvár 1944. XI-XII.). ' *

3. A Kapós- és a Meleg-Számos összefolyásánál épült a Kolozsvárra vezető út mellett.

5. A 15. sz.-ban is az erdélyi püspöké volt (Cs. V. 299.).

112. HARAD1SSA, Hont megye

1. A Hontpázmány nemzetség ?

2. 1281 1298 között említik, Kovárszeg határában állt (Bakács, Hont 46.).

3. Az Ipoly egyik átkelőhelyet őrizte?

HARADNAK 1. LITVA

113. HARSÁNY vagy SZÁRSOMLYÓ, Baranya megye

1. Miklós dubicai ispán.

2. Balog Miklós ispán 1249-ben kapta várépítés céljára, 1289-ben már áüt a Sz-nak nevezett vár (Györffy, I. 313.).

3. A Gerec hegy alján futó nagy útvonalat ellenőrizte ott, ahol a szentgyörgvi Dráva-révhez menő út kivált belőle (Glaser 149. és 150. sz. útvonal, 275 — 276.).

5. 1287-ben a várat a király Balog Miklós fia Mihály vejének Lőrinc nádor fia Keménynek adta, az ő utódai hűtlenség miatt vesztették el (1319 előtt). Ezután királyi vár, amelyet Zsigmond 1388-ban a Kórógviaknak adott (Györffy, I. 313., 314., Cs. II. 455.). ”

HASZNOS 1. BECSE

114. HASZNOS, Heves megye

1. A Rátót nb. Poros István vagy fiai.

2. 1265 után. 1265-ben H még Ágasvár tartozékának, Tarnak egy dűlője volt (ÁUO XI. 545., RA 1840., Kar. III. 16). 1329-ben említik várnagyát (idézi Cs. I. 53 a körmendi levél-

tárból). Az idézett oklevelet nem láthattam, azt azonban meg kell jegyeznem, hogy Hasznosnak hívták a 14. sz. elején a becsei várat is (1. ott), s az archontológia által ismert várnagyok (W 189.) nem ennek a hevesi, hanem a torontáli Hasznos várnagyai voltak, amit bizonyít, hogy tisztüket a solymosi és miháldi várnagysággal, a szerémi, aradi és bácsi ispánsággal kapcsolta össze a király.

3. A Buda Hatvan Losonc - Zólyom utat zárta le.

5. A 14. században végig a Pásztóiaké (Cs. I. 53.), amivel a királyi várnagyok említése szintén ellentétben áll!

115. HÁTSZEG, Hunyad megye (R: Hateg)

1. A király.

2. 1276 előtt. A vár első említése ugyan 1360 (Doc. Valach. 143.), de 1276-ban hátszegi ispánról hallunk (ÁUO XII. 173, RA 2708), az ispánság kormányzása pedig elképzelhetetlen vár nélkül.

3. A Maros völgyéből dél felé vezető útvonalak azon pontján állt, ahol az a Vaskapun át Karánsebes felé, ill. a Zsil völgyébe vezető utakra ágazott szét.

4. 1360: Péter alvajda (Dl. 41 429), 1390: Miklós fia János, 1398: Dobriski Stibor (CD X/8. 447).

5. Királyi vár maradt az egész 14. században (Cs. V. 45 - 46.). ‘

6. Alaprajzát Anghel (26.) közli, ez meglepő hasonlóságot mutat Sároséval. Nagyjából ovális sáncon belül a terület közepe táján álló toronnyal, amely azonban ötszögű.

116. HÉDERVÁR, Győr megye

1. A Héder nb. Héderváryak.

2. 1330 előtt, ez első említése és ettől kezdve a családtagok Hédervárvnak nevezik magukat (Hédervárv, I. 29., vö. II. 439). " *

3. A Győr Magyaróvár úton állt.

5. Az egész 14. században a Héderváryaké (Cs. III. 538.).

117. HÉDERVÁR, Pozsony megye

1. A Hontpázmány nb. Szentgyörgyiek.

2. 1295 1314 között, utóbbi első említése (MES II. 595), ezenkívül 1322-ben (TT 1907. 189) szerepel. 1361-ben Szentgvörgyi János engedélyt kap, hogy a Bazinhoz tartozó *possessio Hedvara-bím nóvum castrum* építhessen (CD IX./3. 235.), de többé nem fordul elő. Helye ismeretlen, Wertner M. (TT 1907. 189) a Csallóközben kereste.

118. HEGYESD, Zala megye

1. Az Atyusz nemzetség.

2. A vár első említése 1329, amikor a királyé, de tartozékai az Atyusz nemzetség birtokai voltak (Holub, Tört. földr. I. 282 — 285.), ezért nincs kizárva, hogy a nemzetség építette a 13. sz. második felében és kihalása (1276 előtt) került a király kezére (Kar. I. 134 — 137.).

3. Hegyen álló vár, amelyből a Veszprém -Tapolca út szemmel tartható.

4. 1335—59: (Ajka nb.) Vörös Bánd (W 189.).

5. 1377 után az Ákos nb. Micsk bán utódainak a Pölöskeieknek vára volt (Cs. III. 10 -11.).

6. Gerő (M. várak 163.) szerint kis területű, szabályos alaprajzú vár, amelyben csak palota állt. Alaprajza után ítélve királyi várnak épült.

119. HIDVÉG, Hont megye (Cs: Ipebskó Predmostia)

1. (Balassa) Biter ispán.

2. 1252 -1290 között. 1290-ben átadják *possessiones eiusdem comitis Byter hereditarias Hydweg ... in comitatu Huntensi . . . cum ligneo castro in insula eiusdem vilié Hydweg existente* (ÁUO V. 16). A birtokot Biter apja Mikó kapta 1252-ben (ÁUO XI. 377, RA 969).

3. Drégely ellenvára volt az Ipoly völgyében.

5. Csák Máté kezére került és valószínűleg akkor pusztult el (Bakács, Hont 59—60.).

120. HOLICS vagv HOLISOV, ÚJVÁR, Nvitra megye (Cs: Holiö) ‘ " *

1. A király. ^

2. 1256 —Í299. A már korábban létező Újvár kerület (1256: CD IV. 2. 390., 1291: App. I. 17., 1296: Uo. I. 31) új központjaként (innen Újvár neve) Sasvár helyére lépett. 1299-ben (Balassa) Miklós fia Demeter pozsonyi ispán próbálta meg visszafoglalni Csák Mátétól a király részére (Melczer I.: Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából Bp. 1890. 7.) A név-azonosításra 1. TT 1907. 337.

3. A Morva fontos átkelőhelyénél, Hodoninnal szemben állt.

4. 1336—38: Lackfi István íovászmester, 1341—49: Péc nb. Vörös Tamás, 1347: egyben csejtei és berencsi, 1349: esejtei várnagy, 1377: Szentgvörgvi Tamás (Temmel) (W 337.).

5. H is Cseh István birtokában maradt (1. Berencs), majd királyi vár volt az egész 14. sz.-ban.

121. HOLLÓKŐ, Nógrád megye

1. A Kacsics nemzetség Illés ága.

2. 1291 előtt (lásd Baglvaskő).

3. A Hatvan Szócsény útvonalat ellenőrizte.

5. 1310-ben Csák fia János adta át Csák Máténak (Kar. II. 273.), 1313-ban a király (Szécsényi) Farkas fia Tamásnak adta (AO I. 289., vö. Kristó, 199 200), utódaié maradt az egész 14. században (Cs. I. 90).

6. A vár ásatását vezető A. Kozák É. tisztázta alaprajzát. Magja a későbbi felsővárban álló, ötszögű alaprajzú, dinamikus torony, amely a 13. sz. második felében épült. A körítőfal, a kápolna és L alakú palota a 14. sz. második felében keletkezett, ugyanakkor a külső vár is kaputornyot kapott. A 15. sz.-ban csigaalakban falszorost emeltek a feljárathoz (Arch. Ért. 99/ 1972, 167 -187.).

122. HÖLGYKŐ, Veszprém megye

1. A király.

2. 1.321 előtt, amikor várnagyát első alkalommal említik (Veszpr. reg. 113). 1360 körül a király maga romboltatta le *(castrum nostrum Völgykeü* [!] *vocatum, quod . . . dirui fecimus et deponi,* CD IX./5. 239 244) és uradalmát a lövöldi karthauziaknak adta. Németh Péter feltételezi, hogy a bakonyi erdőispánság központja volt (Műemlékvédelem 10/1966. 142 ^ 143.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. Zunkut (Veszpr. reg. 113.), 1325: Him fia László mester bakonyi ispán, 1337: Detre bakonyi alispán, 1347—54: Gici János bakonyi alispán (W 190.).

123. IIRADEK, Nyitra megye (Cs: Hrádok)

1. A Hontpázmány nb. Bényi ághoz tartozó Kázmér vagy fiai.

2. 1299 előtt. Amikor III. András felsorolja a Bényiek Csák Máté által elfoglalt várait, egy *castrum Nahovan-t* is említ (Csáky, I. 29—31.), amelyet Karácsonyi (Kar. II. 197.) Rahovánnak tart. A valószínű megoldást Ethey Gyula hozta, aki rámutatott, hogy ,,Temctvényből bajos szemmeltartani a Vág vizét, tehát ahhoz közelebb elő várat kellett építeni. A tövén fekvő Hradek falu neve magyarul szintén várat jelent, magának az erősségnek helyét egy XVIII. századból való térképen talál-

juk Hradickó dűlőnév alatt”, s utal arra, hogy 1348-ban Mese fia István *vicecastellanus de Themethen el de Hradnuk* címet viseli (Ethey Gy.: Vág völgyi krónika. Komárno-Komárom 1936, 183., App. I. 171.). A rejtélyes Nohovant vagy inkább Rohovant ezzel tartom azonosnak. A várnak ez egyben utolsó említése.

HRADNA 1. PEPARD

124. HRASZTOVICA, Zágráb megye (J: Hrastovica)

1. A zágrábi püspök.

2. 1292-ben elmondják, hogy H-t Fülöp zágrábi püspök vette meg, s ekkor a püspök visszaadja a Blagavaknak (Blagav, 59 — 61.), a várral együtt. Fülöpöt 1248-ban választották meg zágrábi püspöknek, így a várnak 1248 1292 között kellett felépülnie.

3. Egy kis patak völgyét zárta le.

5. Romjaiból alaprajza nem rekonstruálható (Szabó, 64.).

125. HRICSÓ, Trencsén megye (Cs: Hricovsky hrad)

7. Farkas fia Tolus mester.

2. 1254 — 1265 között. Tolus mester H földet 1254-ben kapta meg, magtalan halála után a király már várat adományoz a Beje nb. Pál fia Miklósnak (GD IV 2. 241., RA 1023., ÁÜO III. 118, Kubinyi, I. 50., RA 1451).

3. A hegyek között álló mentsvár volt a Vág völgyében.

5. 1282-ben a Balassák ősei vették meg, tőlük Csák Máté vette el 1297 után. Máté halála után a Balassák visszakapták (Cs. IV. 68., Kristó, 67 68).

6. Alaprajzát Fiala közli. Részben a sziklába vágott vár volt, a bejárat előtt toronnyal és mellette palotával.

126. HRUSSÓ, Bars megye (Cs: Hrusovsky hrad)

1. Csák Máté ?

2. 1316 előtt. Györffy (I. 449.) abból, hogy Csák Máté privigyei várnagya H-i László (1316 17) arra következtet, hogy a várat a Csákok építették. Kristó (18.) ezt kapcsolatba hozza a barsi Bori megvételével és Tapolcsánnyal (uo. 23.). Az utóbbi esetben valószínű, hogy 1283 után épült, mert a Csák Istvántól öröklött birtokok között nem szerepelt.

3. A Zsitva völgyéből a hegyeken át a Nyitra völgyébe és "Ugróéra vezető utat zárta le.

4. 1321—44: Sárói Bedc (W 190., megjegyzem 1323: AO II. 102. cs Györffy Beke rufus-t olvas !) 1352: Perénvi Miklós

fia Miklós udvari lovag (Iványi, Bártfa 11. sz. Dl. 4272, 4287, AO V. 595), 1393: Nagy Domokos (W 190.).

5. Csák Máté halála után a király kezére került, 1387-ig királyi vár, a század vegén többször is eladományozza a király (Klebelsberg Emlkv. 283 — 284).

6. Soós E., (Arch. Ért. Új. f. 33/1913, 165 — 182.) két építési periódust különböztet meg. Az elsőben (1403 előtt) középen és attól dél felé helyiségekkel (palota?) összekötött második torony, ciszterna volt a kerítőfalon belül. A másodikban (1486) alsóvárral bővítették. Fiala alaprajza ezt nem mindenben támasztja alá. Szerinte az alsóvár a 15 — 16. sz. fordulóján keletkezett. Egyben azt állítja, hogy a várhoz Fenyőkosztolány (Jedlovó Kostolany) határában őrtorony tartozott.

127. HUNYAD, Hunvad megve (R: Hunedoara)

1. A király.

2. 1364 előtt, amikor várnagvát először említik (Tel., I. 132.). *

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1364: Ubul (Tel., I. 132.).

5. Királyi vár volt 1409-ig, amikor Hunyadi János apja kapta (Cs. V. 46--51.). ' v

6. Fejlődését Mölleb, I. (A vajdahunyadi vár építési korai [Magyarország műemlékei. III.] Bp. 1913) tisztázta. Az első építési periódusban kerítőfalból és annak ny-i sarkához elhelyezkedő toronyból állt.

HUNYAD 1. SEBES

128. HUSZT, Máramaros megye (SzU: Guszt)

1. A király.

2. 1353 előtt. A Visk szerepének átvételére hivatott H várnagyát 1353-ban említik először (Száz. 28/1894. 502.). Pontosabb időhatárt nem állíthatunk fel, valószínű azonban, hogy csak Kopasz lázadása után (1318) épült.

3. Igen fontos ponton állt, a Tisza és a Nagyág találkozásánál, helyzeténél fogva ellenőrizte a Máramarosi medencébe vezető utat.

4. 1353: Macska Domokos, egyben nvalábi várnagy (W 190.). v

5. 1387-ben még királyi vár volt (Doc. Yalach. 334.), 1392-ben Zsigmond a Drágfiaknak adta (uo. 434., 459.).

129. IDECS, Torda megye (R)

1. A Tomaj nb. Dénes fia Tamás, a Losonciak őse.

2. 1319 — 1325 között? 1325-ben említik először mint a régeni uradalomhoz tartozó várat, amelyet az Apafiak felégettek (Bánffy, I. 51.). Az uradalmat 1319-ben osztották fel III. Dénes fiai között (uo. I. 47.), ekkor I. még nem szerepel, bár Iványi B. feltételezi, hogy már a 13. sz.-ban állt(A Tomaj nemzetség és a Tomaj nemzetségbeli Losonczv Bánffv család története. I. Bp. 1941. 323.). "

5. Többe nem említik.

130. ILLYÉD, Krassó megye (R: Iladia)

1. A király.

2. 1325 előtt, amikor várnagyát először említik (1. 4. alatt.)

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1325: Szeri Pósa, 1382: Domokos fia Miklós (W 190.).

5. Az egész 14. sz.-ban a királyé (Cs. II. 96.).

131. JENŐ, Nógrád megye

1. Tekus ispán?

2. 1290 előtt, mert Szád várát (Torna megye) IV. László J-ért cserélte cl (Zsk. II. 4789, RA 3645). 1295-ben a király várnagya Egyed fia Sándor parancsol benne (ÁUO XII. 566).

3. Csak egy kis völgyet uralt.

5. A 14. sz. elején elpusztulhatott, mert Anjou-kori királyi várnagyait nem ismerjük, 1389 előtt pedig már csak Jenő birtok (vár nélkül) volt zálogban Mezőlaki Zámbó Miklósnál (Zsk. I. 1071).

6. Összhangban ezzel a Nógrád műeml. top. III. 176. csak 15. sz.-i erősség romjait ismeri, ezt úgy látszik a csehek emelhettek, akiktől Újlaki Miklós váltotta ki (Cs. I. 90.).

132. JESZENŐ, Zemplén megve (Cs: Jasenovsky hrad)

1. ? "

2. 1316, Petenve Péter lázadása előtt, mert 1355. évi - sajnos elveszett - oklevél (Homonnai It. Elenchusa 2.1. Somogy megyei lt. Kaposvár) szerint Péteré volt, bár elkobzott várai között nem sorolják fel. Lehetséges, hogy a Gutkeled nb. Sárvármonostori ág építette, mert 1381-ben a Ráskaiak (Dl. 66 835), 1365-ben és 1393-ban a Butvkaiak (Dl. 41. 638., Zsk. I. 3130.) állítják, hogy a Gyapolv kerület Jeszenő várával együtt őseik birtoka volt. Tévesen állítja Dudás Gy. (A felsőzempléni várakról. Arch. Ért. Üj. f. 28/1908. 352 — 353.), hogy már 1279-ben a Nagymihálviák birtoka volt.

3. Bár a Laboré völgyére néz, mégsem ellenőrzi a túlsó parton futó útvonalat.

5. Petenve lázadása után a Drugethek kapták, 1326-ban említik először (Zichy, I. 287.), az övék maradt az egész 14. sz.-át (Cs I. 334.). ‘ '

6. Periodizált. alaprajzát Menclová közli (Pison, 416.). Legkorábbi (14. sz. eleji) állapotában egy nagyjából háromszög-alakú körfalból és a bejárat mellett álló négyszögletes torony-ból állt. A bejárattal szembeni palota és egy délre néző rondel-la a 15. sz. végi vagy 16. sz. elejei átépítés eredménye.

133. JÓKŐ, Nyitra megye (Cs: Dobrá voda)

1. Aba nb. Aba.

2. 1262 1316 között. A vár Szentvid területén alakult (= Kosztolány) ki, ennek egy részét 1216-ban a Hontpázmány nb. Sebes ispán kapta meg (ÁUO XI. 135, RA 307), de a Bisz-turus patak mentén fekvő felső rész már 1262-ben Aba ispán kezén volt (ÁUO VIII. 22., RA 1304. és ÁUO VIII. 24 26, RA 1305. vö. Smilatjer, i. m. 19.). Ezt a területet Vittenc-nek nevezték, s 1294-ben is Abáé (App. I. 23.), ezért valószínűnek kell tartanunk, hogy ő építette J-t. Első említése 1316 (Kará-csony— Kristó, i. m. 15.).

3. A Morvaországba vezető, kevésbé fontos utat zárta le.

4. 1316 1320: Treutel Miklós mester temesi ispán (W 191.). 1323: Sár Domokos temesi ispán (Dl. 1921).

5. Csák Máté halála után királyi vár 1393-ig, amikor Stibor kapta adományként (Wenzel, Stibor 73.).

6. Menclová periodizált alaprajzot közöl (Pison 418.). A 14. sz. eleji építmény hosszan elnyúló kórítőfal, benne a pa-lota, mindkét oldalán egy-egy négyszögletes toronnyal, az alsó-várban, a falban újabb négyszögletes torony és kápolna volt.

134. JOLSVA, Gömör megye (Cs: Jelsava)

1. *a)* a király; *b)* Rátét nb. Jolsvaiak ^

2. *a)* 1243 előtt. Már áll a vár, amikor az Ákos nb.-iek meg-kapják nagy kiterjedésű gömöri birtokaikat (ÁUO XII. 685., RÁ 744). Á vár mellett (vagy közelében) „ferrieudina” is található, melynek védelmére a királyi vár épülhetett. Ez a vár 1271-ben már nincs meg, mert ekkor *possessio Elsua simulcum castro Murán* adományozta el a király (ÁUO VIII. 334, RA 2085). 1287-ben sem említik (RA 3431)."

b) A Jolsvaiak 1327 után kapták meg J-t (AO II. 318 és IV. 58, Kar. III. 16.), a második vár tehát 1327 után épült,

első említése 1421 (Ila, Gömör II. 456.)- Ila tisztázta azt is, hogy a két vár egymáshoz közel, de nem azonos helyen állt.

3. *b)* A Gömörből Zólyomba és Szepesbe vezető utat zárta le Muránv alatt.

5. A 14. sz.-ban végig a Jolsvaiaké (Cs. I. 125.).

135. KABOLD, Sopron megye (A: Kobersdorf)

1. Szák nb. Pósa.

2. 1222 1229 között. A Weper és Louku nevű birtokokat II. András 1222-ben adományozta Pósának (BU. I. 88., RA 382), 1229-ben említik (név nélkül) castelluniként (BU I. 117., RA 583).

3. A Sárvár Kőszeg—Bécsújhely útvonalat őrző vízivár volt.

5. Nem tudjuk, hogyan került Pósától ismét vissza a király kezére (1278: BU II. 107), aki 1280-ban a Csák nb. (Trencséni ági) Márk fiainak István bakonyi ispánnak és Péternek adta (BU II. 144., RA 3068). Albert osztrák hg. 1289-ben elfoglalta és 1291-ben adta vissza III. Andrásnak (BU II. 252.), aki a Pápa nb. Lampertnek adományozta (BU II. 314.). Ismét az osztrákok foglalták el, 1316 előtt váltották vissza tőlük a Nagymartoniak (Cs. III. 586.).

6. Csórón János és utódai a 16 17. sz.-ban teljesen átépítették (Prickler, 76.).

136. KANIZSA, Zala megye

1. Héder nb. (Kőszegi) Miklós fia Miklós.

2. 1296 1318 között, de még valószínűbben 1312 előtt. A szigeten álló Kanizsa (Szt. Margit templommal) 1245-ben került adományként Princ ispán birtokába (ÁUO VII. 192., RA 804), másik részét 1262-ben vette meg (RA 1342). 1296-ban Kanizsaszegi Einhardról hallunk, aki megvette az elpusztult szomszédos Billyé-t (ZO I. 113). A várat Í321-ben a Kanizsaiak őse az Osl nb. Imre fia Lőrinc mester kapta meg a királytól (AO I. 626). Az adománylevél szerint Lőrinc Kőszegi Kakas Mihályt ól foglalta el, aki 1320-ban zalai ispán volt (Holtjb, Zala 454.). A tartozékok között szerepel Igric is, ezt megvette az Igriciektől annak ellenére, hogy érvényes királyi adománylevele volt rá (ZO I. 161). Ugyanez történt Kehida esetében, ahol az eladók elmondták, hogy a birtokot Miklós nádor foglalta el, majd fia, Kakas Miklós bitorolta, míg a király tőle el nem vette és Lőrincnek nem adta (ZO I. 160.). Megvette Princ unokáitól K-nak azt a szigetét, amit Princ 1262-ben vásárolt (ZO I. 161.) és Billyét is (uo. I. 179.). Lőrinc tehát megkapta a Kakas

Miklós által összeharácsolt Kanizsa környéki birtokokat tartozékként, de^U(jvaj hogy azok bitorolt jószágok, sorra megvette őket. Ezért hiszem, hogy Kakas Miklós (vagy apja Miklós) epitette a várat, aki 1312-ben szintén zalai ispán volt (Holub, Zala ^454.). Lőrinc tájékozottságának forrása hogy 1318 előtt alispán és kanizsai várnagy volt (Holub, Zala 455.). Egy óv nélküli okkV($] alapján. Hoínb ezt a tisztséget 1312 1320 közé teszi. Lőrirlc pályafutását ismerve (Kar. II. 408.) csak 1316 előtt viselh^e a tisztséget, mivel 1313-ban a Kőszegiek hegykői várnagya volt. A valószínű óvszám tehát 1.312 vagy 1314/15.

3* Fontom út csomópontban feküdt, ahol a mocsáron átkelő Muraszombat-Lendva Hidvég-Keszthely, ill. a Pécsről és Zágrábból Zalaegerszeg felé tartó utak keresztezték egvmást (Glaser, 1^3 - 145., 272., 277., 278., 279. o., 67, 133, 158.', 161., 162. sz. útvonalak).

5. Az egé^ i4. sz._ban a Kanizsaiaké (Cs. III. 11.).

6. A várr^k Mária kápolnáját említik 1423-ban (Dl. 11 371). A varat a 1) gZ.-ban ábrázoló metszetek négyszögletes alaprajzú épületre ut^hiak, amely közvetlenül a város mellett állt egy szigeten (G^g^ M. várak 272.). Ez azonban arra mutat, hogy

1. az erede^ (Kőszegiek által emelt) várat a Kanizsaiak a 14/15. sz. fordulóján teljesén átépítették; 2. vagy az eredeti vár nem ezen a, helyen állt. Az utóbbi mellett szól, hogy amikor Kanizsát megveszj]i, akkor a vétel kiterjed egy, a Kanizsa folyón levő ligetre *enni villa seu predio Kenesa vocata ... in qua est eccle^%a in honorcm b. Margarethe fundata vicina et contigua insule brenotate*, a vár tehát nem állt rajta (ZO. I. 162.). Az eladók e>^ a Bikács nemzetségtől vették 1262-ben (RA 1343). Kanizsa te>npiomának védszentje a 15. sz.-ban kétségtelenül Margit volt (Lukcsics, I. 63., 1355., 1361. sz.).

137. KA^i vagy BAGLÓC, Sáros megye (Cs: Kapuáány)

1. ?

2. 1312 (üőtt. Ekkor a király lerombоltatta a (Berzeviczy) Rikolf és Henrik által a király ellenében tartott várat (Wagner, Sáros 53 j 1347-ben azzal adományozta el a *locus castri Bogloch-t* hcjgy az nem építhető újjá. (Cs. I. 281.)

3. Az Eperjesrói a Tapolv völgvebe (Hanusfalvára) vezető utat ellcnő^zt,e> " "

5. Amikor Zsigmond a Kapiaknak adja, várként adományozza el ugyan, d^ várépítési engedólvt is ad (Zsk. II. 7389 és Wagner, Sáros 59 ^ *

138. KASZA, Trencsen megye (Cs: Koseca)
1. ?
2. 1318 előtt, ekkor említik először és Csák Máté várnagya ül benne (CD VIII/2. 180.) ”
3. Hegyek között álló mentsvár volt.
4. 1318: Lóránt (W 192.).
5. Máté halála után az egész 14. sz.-ban a királyé (Cs. IV. 70.).

139. KECSKÉS, Alsó-Eehér megye (R: Craiva)
1. A király.
2. 1313 előtt, amikor várnagyát első alkalommal említik (Z-W I. 306.).
3. Hegyek között álló mentsvár volt.
4. 1313: István, 1319: Erdőd fia Miklós, 1322: Arnold comes és Miklós mester, 1341 előtt: Rimái Miklós, 1341: Sinka (W 192.).
5. 1403-ig királyi vár volt (Iczkovits E: Az erdélyi Fehér megye a középkorban [Település- és népiségtörténeti ért. 2.] Bp. 1939. 57.).
6. Fejlődését bemutató alaprajzát B. Nagy Margit közli (15.) K-t a korai, 1,3. sz. első felében épült várak egyikének tartja. Az első említés és B. Nagy Margit véleménye között mutatkozó ellentétet talán Kecskés tartozékainak, elsősorban Karakó és Igen sorsának tisztázása oldhatná fel.

140. KÉKKŐ, Nógrád megye (Cs: Modrp Kamen)
1. (Balassa) Forró Péter.
2. 1285 előtt. A Balassák ősei 1290-ben vették vissza ostrommal a Hontpázmány[nb. (Bényi ágbeli) Kázmór fiától, aki Forró Péter halála után elfoglalta (MES. II. 260). Péter 1285-ben szerepel utoljára (HO VIII. 240., RA 3374).
3. Hegyek között álló mentsvár volt.
5. Mindvégig a Balassák birtoka (Cs. I. 90.).
6. Romjainak helyszínrajzát Fiala közli, ebből a középkori állapot nem rekonstruálható.

141. KEMEND, Zala megye
1. ?
2. Első említése 1357 (ZO I. 575), amikor a Kőszegieké, ők kapták 1337-ben Lékáert cserébe (Prickler, 90.). Ennek elle-

nére korábbinak tartom. A további kutatást a Geregve nemzetség birtokai körül kell folytatni, mert-a tartozékok közül Pózba és Gyékényes Geregve birtok volt (ÁUO XII. 69., XI. 413., IV. 413.), a vasi Olaszka, Tilaj és Kalocsa pedig Egervár közvetlen szomszédságában fekszenek. Ha ez a gyanú igazolható, akkor a Geregvek építhették a 13. sz. második felében és lázadásukkor vesztették el.

3. A Zala völgyét zárta le Zalabór és Egerszeg között.

ő. A Kőszegieké, majd a Gersei Petőké volt (Cs. III. 12.).

6. 1374-ben felosztják (ZO. II. 119). Ekkor külső és belső várból áll, az utóbbiban öregtorony *(turris magna)*, kápolna, kút *(puteus vulgo chaturna)*, palota és kőház volt. A várkapu a nyugati oldalon állt. — A Gersei Petők osztályáról (1490: Dl. 93 606) csupán annyit tudunk, hogy a várnak kaputornya *(turris supra portás)* volt. — A Nováki Gy. által végzett próba-ásatás csak azt bizonyította, hogy a várrom köveit kitermelték, alaprajzára az ugyancsak Nováki által közölt G. Turco féle 1569. felmérés ad útbaigazítást (A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950 -1960. Zalaegerszeg 1960. 97 — 103.).

142. KÉMÉND, Baranya megye

í. A Győr nb. Óvári Konrád.

2. 1290 előtt, mert Ladomér érsek datálatlan levele 1279 1290 között kelt. A várópítés biztosan 1263 után indult meg, mert Konrád hűtlenségével kapcsolatban még csak Óvárról van szó (ÁUO VIII. 50., RA 1372).

3. Az utaktól távol álló mentsvár volt.

5. Az Óváriaktól a 14. sz. elején a Hóder nb. Henrik fia János foglalta el, Károly király visszaadta az Óváriaknak, de 1330-ban már rom volt. A 14. sz. végén úgv látszik újjáépítették (Cs. II. 534.). ^

143. KERTES, Vas megye (A: Gaas)

1. A Kőszegiek.

2. 1271 előtt. V. István és II. Ottokár békekötésekor a vissza-adandó várak között sorolják fel (BU II. 6., RA 2094). Vélemé-nyem szerint Monyókerék első említése, mert: I. K már 1221-ben a Jákok monyókeréki birtoktestéhez tartozott (1. Monyó-kerék); *2.* Mony ókeréken a vár a helység déli végén áll, K pedig közvetlen szomszédja; *3.* jól beleillik a Kőszegiek várainak láncába; *4.* többé nem említik.

6. Piiickler (161.) egy, a falu határában fekvő, kétségtelenül 13. sz.-i altemplommal rendelkező templomban a vár kápol-náját látja, bár elismeri, hogy a 15. sz.-i adatok plébániaként

mutatják be. Ezzel azért nem érthetek egyet, mert nem találtam egyetlen olyan várkápolnát sem, amely lelkipásztorkodás jogával bírt volna.

KEREKKŐ 1. MAKOVICA
KÉR-SEMJÉN 1. PANYOLA

144. KESSELŐKŐ, Nvitra megve

1. ? * ' *
2. Első említése 1352, és még mindig nem állapítható meg. liogv Csák Máté alapította-e vagv másvalaki (Száz. 72/1938. 489). ‘
3. Hegyek közötti mentsvár.
4. 1352 1363: Giletfi János Fejér és Tolna megye ispánja, bajmóci és k-i várnagy (W 192., Dl. 5265).
5. Csák Máté halála után királyi vár, legalább 1362-ig (Dl. 75 532), a század végén a Jolsvai Lesták kezén volt.
6. Romjainak felvételi rajzát Fiala közli, ebből kiderül, hogy a legmagasabb részén patkó alakú alaprajzú torony és palota állt.

145 KESZŐ, Sopron megye

1. A győri püspök.
2. 1396 előtt, amikor először említik várnagyát (HO I. 292 — 293.).
3. A Csorna—Pápa utat ellenőrizte annak rábai átkelőhelyénél (Glaser, Száz". 63/1929. 163. 1. 48. sz. útvonal.)
5. A győri püspöké volt (Cs. III. 586.).
6. Rég. Top. IV. 252.

146. KIGYÓKŐ, Vas megye

1. Az Osl. nb. Asszonyfalvi Ostfiak.
2. 1320 — 1357 között?. Első említése 1399 (Zsk. I. 6044), amikor az Ostfiak II. Osl-tól származó ágának tagjai az I. Jakab dédunokájának Lökös fiának Jánosnak magtalan halála után örökölték (+ 1393) (Zsk. I. 3228 és 1396 = Sopron vm I. 523 között). Asszonyfalva (amelynek területén K állt) már régóta a nemzetség kezén volt. Miután azonban I. vár nem volt II. Osl utódainak közös birtoka, hanem I. Jakab birtokrészén épült fel; 2. II. Osl fiai (I. Jakab és III. Osl) 1284-ben még nem osztották fel a vagyonukat, hanem közösen gazdálkodtak (ÁUO IV. 275.); 3. 1297: amikor elpártoltak a Kőszegiektől, káruk felsorolásánál a várat még nem említették (Sopron vm I. 61.); 4. és mert 1316-ban ismét menekülniük kellett a Kőszegi-

ek elől - a várat csak a Kőszegiek zalafői bukása után (1319) építhettek.
3. Űttól távol fekszik, stratégiai jelentősége nincs.
5. 1. 2. alatt.
6. 1399-ben felosztották, ekkor egy nagy és egv kis torony, egy alápincézett épület és palota állt benne (Zsk. I. 6044).

147. KISMARTON, Sopron megye (A: Eisenstadt)
1. A Kanizsaiak.
2. 1371 1392 között. A Kanizsaiak 1365-ben kapták meg Szarvkő várát, amelyhez K tartozott, 1371-ben engedélyt kaptak K. fallal övczésére (Sopron vm I. 394). A várat 1371 -1373 között, legkésőbb 1392-re építették fel (Dümmerling Ü. Soproni Sz. 14/1960. 80 87.).
3. A várat úgy tervezték, hogy a város énv-i sarkán állt és a bevezető utat is ellenőrizte.
5. 1. 2. alatt.
6. Négv-saroktornyos, 23 m-es belső udvaros vár volt (DümmerTjING, i. h.) alaprajzát Dümmerling (i. h. 86.) és Prickler (40.) közli.

148. KORLÁTKŐ, Nvitra megve (Cs: Korlatsky hrad)
1. ?
2. 1323-ban kelt oklevélben értesülünk róla, hogy Csák Máté ellenében Harsendorfer Ulving tartotta (AO II. 116.). Az eseményt általában 1317-re teszik (Kar. I. 326.).
3. *A* Morvaországba vezető utat ellenőrizte.
4. 1336: Treutel Miklós pozsonyi ispán (W 193.). Megjegyzem hogy az itt feltüntetett liedrichi várnagyság téves olvasás Detrich (Detrekő) helyett.
5. 1394-ig királvi vár, akkor Stibor kapta (Wenzel, Stibor 77.).
6. Periodizált alaprajzát Menclová közli (Pison, 408.). Eszerint a 13. sz. második felében épült mag körfalból, annak északi részén lekerekített, négyszögletes alaprajzú toronyból és palotából áll.

149. KÓRŐGY, Valkó megye (J: Korod)
1. *A* Keled nb. Kórógyiak.
2. 1290 előtt, amikor K. Gergely végrendeletileg testvéreire hagyja (HO VI. 370.).
3. Az Eszék - Diakovár úton állt.
4. 1334: Osl. nb. Miklós (W 193.).

5. 1321-ben I. Károly ismeretlen ok miatt elvette a Kórógyi-aktól a várat és azt királyi várnagyok, illetve a macsói bán és a verőcei ispán igazgatására bízta. A család azonban —elvben — 1325-ben felosztotta (Dl. 2895). 1343-ban kapták vissza a Kórógyiak (AO IV. 328.), akik a 15. sz. derekáig birtokolták (Cs. II. 271.).

ő. Eszéktől délre álló mocsárvár volt (Szabó, 141.).

150. KOSVÁR, Baranya megye

1. A Keled nb. Szeglakiak.

2. 1343 1384 között. Kos birtokot a Keled nb. Kórógyiak (a Szeglakiak ezeknek egyik ágát alkotják) 1258-ban kapták (ÁUO VII. 481., RA 1190). Kórógvi Gergely 1290-ben végrendeletével juthatott testvére László és ennek utódai birtokába (HO VI. 370). László unokáit meg csak *nobiles de Kos* nevezik (AO I. 598.), s miután ekkor a király ellenük döntött és Kost is elvesztették, a várat csak 1343 után építhették (AO IV. 328), amikor úgy látszik ők is visszakapták birtokaikat.

5. Szeglaki László 1384-ben Horvátiékhoz csatlakozott, ezért a várat a király elkobozta és 1392-ben a Garaiaknak adta (Cs. II. 455.). '

151. KOSZTEL, Zagorjc megye (J: Kostel)

1. Zagorjei Farkas.

2. 1247 1270 között. A Kőszegiek zagorjei váraihoz tartozott (1. Krapina), utolsó lázadásuk után a király elcserélte a tolnai Szekcsőre (HO V. 125.).

3. Közvetlenül az országhatáron állt.

5. Királyi vár maradt 1399-ig, amikor Ciliéi Hermann kapta meg (CD X/2. 634).

152. KÖPCSÉNY, Moson megye (A: Kittsee)

1. ? "

2. 1270 előtt, amikor II. Ottokár elfoglalta és leromboltatta (Pauler, II. 432.) Téves Kópháza=Visz azonosítás Prickler, 72.

3. A Pozsonyból Sopronba, Győrből Bécsbe vezető út kereszteződésében állt (Glaser, 36. sz. útvonal 146., 160.).

5. 1363-ig úgy látszik királyi vár volt, ekkor a Vöröskői Wolfártok vették zálogba (HO VII. 410.). Nem tudjuk, hogyan került a Scharfeneckiek kezére, akik 1390 után birtokolták (Zsk. I. 1463, Házi 1/1 248., Cs. III. 671 672).

ő. Prickler közölte metszet (73.) szerint a Duna holtágában elhelyezkedő négyszögletes alaprajzú vízivár volt.

153. KŐKAPRONCA vagy KAPRONCA, KŐVÁR, Körös megye (J: Koprivnica)

J. A király.

2. 1272 előtt, amikor az elrabolt IV. Lászlót Gutkeled Joákim itt tartotta (Smiö. VII. 415, RA 2322. HO VI. 194, RA 2431, ÁUO XII. 90. RA 2555, Patjler, II. 302.).

3. Igen fontos út csomópontban feküdt, a Zábráb—Fehérvár út itt keresztezte a Körös Zágráb útvonalat (Glaser, 144 - 145.).

4. 1327 1331: Pál fia János (W 191., Smiö. IX. 567.), 1354: László fia Tamás, 1355: Péter fia László (W 191.).

5. Mint báni vár kerülhetett a Kőszegiek birtokába (1315: AO I. 386.), tőlük Micskbán vette el ostrommal (Sopron vm. I. 111 112.). Ettől kezdve az egész 14. sz.-ban királyi vár (Cs. Körös 13.).

6. 17. sz.-i alaprajzát Szabó (104.) közli, ezen azonban a középkori állapotok nem ismerhetők fel.

154. KŐPORDÁNY, Sopron vármegye (A: Wulkaprodersdorf)

1. Petőfalvi (Pathli) Tamás vagy fia.

2. 1360 — 1410 között. A birtok eredeti tulajdonosa, a Gutkeled nem Egyedmonostori ága (1307 -1342 Sopron vm I. 67, 117, 119, 169) perrel vesztette el azt, aminek következtében egyharmada Petőfalvi Pál fiainak, kétharmada Kont Miklós nádornak jutott. A nádor a maga részét úgy látszik Fegyveres Csépánnak és Péternek adta, ezek zálogosították el a Pathliaknak, majd amikor kihaltak, a király 1360-ban részüket is a Pathliaknak adta és megengedte rajta vár építését (uo. 322 324.). A falu egy részének birtokába a Nagymartoniak jutottak, 1435-ben azt állították, hogy még Pál országbíró életében, (uo. II. 230.), tehát még 1350 előtt, valószínűleg 1342-ben, amikor a Gutkeled nb. Ivánka fiai tiltakoztak a birtok elidegenítése ellen (uo. I. 169.). Más részeket a Nagymartoniak 1391-ben szereztek meg (CD X/l. 722). A vár Pathli Lénárd magtalan halálakor már állt (Zsk. II. 7520, 7725).

3. A Sopron......Bécsújhely úton állt a Vulka átkelőhelyénél.

5. 1. 2. alatt.

155. KÖRÖSSZEG, Bihar megye (R: Cheresig)
2. A Borsa nemzetség.
2. 1289 előtt. Valószínűleg a Geregyék leverése (1277) után (Györffy, I. 637 638.).
3. A Szegedről Békésen át Váradra vivő utat zárta le.
4. 1321-23: Nekcsei Sándor (W 193-194.), 1327 29: Nekcsei Demeter, aki 1327 28-ban egyben tárnokmester, bácsi éstrencséni ispán (W 194. Dl. 60963), 1344 47:Cikó, 1347-ben egyben tapolcsányi várnagy is (W 194).
5. A Borsákat a király 1316-ban ostromolta ki belőle, ettől kezdve királyi vár egészen 1390-ig, amikor Losonci István macsói bán kapta (Györffy, I. 637 638.; Jakó, 286.).

156. KŐSZEG, Baranva megve
2. ? " *
2. 1316-ban a Héder nb. Henrik fiáé, Jánosé, akitől a király foglalta el. 1327 után adta vissza János fiának (Szekcsői) Herceg Péternek (Györffy, I. 332.).
3. A Siklósról Dánócon át a Bodrog Kalocsa útvonalhoz vezető utat zárta le, annak dunai átkelőhelyénél (Glaser, 97. sz. útvonal 264.).
4. 1319 körül: Pál bodrogi ispán (Zichy, I. 174.), 1320: Garai Pál macsói bán, valkói és bodrogi ispán (W 194.).
5. Az egész 14. sz.-ban a Szekcsői Hercegeké volt (Cs. II. 456.). ' ■

157. KŐSZEG vagy NVESTKŐ, Sáros megye (Cs: Kysak)
2. Az Aba nb. Somosiak.
2. 1378 1423 között. 1378-ban meg csak k-i házukat említik, de 1423-ban már áll a vár (Varsik, I. 458). 1439-ben említik másik nevét, amelvnek helyes olvasása *Nesthkeu* (uo. I. 460., Dl. 13 339) * *
3. A Kassáról a Hernád völgyében a Szepességre vezető úton állt.
5. A Somosi ágból származó családok birtoka volt (Cs. I. 281.).
6. 1439-ben felosztották (Dl. 13 339), ekkor külső és belső várból állt a belső várban alápincézett palota *(Palatium, cellarium)*, torony benne *stuba ab extra calefactiva*. A vár építése 1065 fl-ba és 70 márkába (= 1285 fi) kerülhetett.

158. KŐSZEG, Vas megye

1. A Héder nb. Kőszegiek vagy a király.

2. 1246 előtt, mert az ez'évi harcokban már szerepelt (ÁUO VII. 263). 1270-ben Kőszegi Henriké, aki átadta Ottokárnak (ÁUO III. 247). Ez a két adat az ún. Felsővárra vonatkozik, amelyet Chernél szerint (Száz. 3/1869. 98-105.) az 1291. évi osztrák béke alapján leromboltak és a mai óház helyen állt. Megyjegvzem hogy, Chernél az 1263-i adatot is K-re vonatkoztatja, holott ez Német-újvár (PRT II. 324, RA 1339., ÁUO III. 42., PRT II. 321., RA 1340). Biztos, hogy a Kőszegiek 1279-i osztályában még nincs szó a két várról (BŰ II. 94). A két várra vonatkozó első adat 1360, amikor Lengyel Péter *purgraf auf den Obern Guns von des Naterspans wegen* címet visel (Sopron vm. I. 332.), 1392-ben is két várról beszélnek (HO VII. 429., Sopron vm. I. 508- 510.). A ma is meglevő belső- és külsővárra gondolhatnánk, ennek biztosan ellentmond a *Kewzeg superius et inferius* kifejezés (1432: HO VII. 452) és az, hogy 1392-ben az egyik várról mondják, hogy az a várossal szomszédos. E-szerint a Chernél értelmében vett felsővár=Óház 1246 előtt, a város melletti (= mai vár) 1360 előtt épült.

3. Igen fontos útkereszteződésben volt, ott ahol a Kirschlag Veszprém és a Sopron —Szombathely útvonal találkozott (Glaser, 160. 1. térkép).

4. 1328: Dezső mester (Dl. 40 538), 1342: Besenyő Mihály, 1348: Ugali Miklós, 1360: Lengyel Péter, 1374 85: Szécsénvi Frank egyben vasi és soproni ispán (W 194., Kőszeg vs. titk. lt. 6. és 22. sz.), 1387: Raczovai Henrik (W 194.).

5. A Kőszegiektől 1335 előtt vette vissza a király, az övé maradt a század végéig (Cs. II. 715.).

6. Gergelyfey András szerint (Gerő II. 194 195.) a város mellett ma is álló vár első, legkésőbb I. Károly uralkodása alatt kialakult periódusában öt toronnyal ellátott falból állt.

KŐVÁR 1. KŐKAPRONCA 1. KAPRONCA

159. KŐVÁR, Közép-Szolnok megye

1. A király.

2. Szentgyörgyi M. szerint (Kővár vidékének társadalma [Ért. a törttud. köréből, Üj sor. 56] Bp. 1972. 17.) K. a 13. sz. második felében épült, bár helyén már korábban, 1246-ban is állt vár (uo. 16 — 17.). K első említése 1378, amikor a király elmondja, hogy azelőtt néhai Imre nádor és István vajda kapta meg *pro honore* (Doc. Valach 279.). Lackfi Imre 1372 75-ben

viselte a nádori, István 1372- 76 között a vajdai tisztet (Kar. II. 176.), de itt nyilván az 1378 előtti utolsó tisztségüket említik, s a vár birtoklása korábbi időre kellett essen, mert egy 1368. évi oklevél Laekfi András fiát „filius vajdae de Kővary” nevezi (Szentgyörgyi, i. m. 19.). A két adat egyeztetése akkor sem sikerül teljesen, ha feltételezzük, hogy Laekfi Imre vajdaként kapta meg K-t, mert csak 1369-ben (tehát egy évvel az említett adat után) lett vajda. Ezért csak az a megoldás kínálkozik, hogy a vár már Laekfi András kezén volt 1356 59 között, amikor a vajdai tisztséget viselte (Kar. I. 173.), s így K ugyanúgy az erdélyi vajda alá tartozott, mint más királyi várak a 14. sz.-ban. Ez valószínűsítheti Szentgyörgyi idézett nézetet, bár nincs kizárva, hogy a 14. sz. elején épült, amikor Aranyos uradalmával együtt királyi kézre került.

3. A Lápos völgyét ellenőrizte.

6. 1378-ban a Drágffvak kapták királyi adományként (Szentgyörgyi, i. m. 17 -20.).

160. KÖVESD, Krassó megye (R: Ctavosdia)

1. A király.

2. 1364 1376 között. 1364-ben még K. *possessio* szerepel, s nincs nyoma az oklevélben várnak (Doc. Valach. 175.), 1376-ban említik először a várat (Pesty, Krassó 129.). Valószínű, hogy felépítése annak a folyamatnak a befejező aktusa, amelynek során (a később) hozzá tartozó román kerület betelepült és kialakult, erre utal az 1370-ben szereplő Rodul vajda *comes de K.* címe (uo. 100.).

4. 1381: Szörcsöki Pál (W 194.).

5. 1390-ben még a királyé (Zsk. I. 1312), nem sokkal utóbb kerülhetett a Csákyak birtokába, akiktől Zsigmond 1395-ben váltotta vissza (Csákv, I. 172.).

161. KÖVESD, Zemplén megye (Cs: Kamenec)

1. *A* Baksa nemzetség.

2. 1288 1323 között. K-t 1288 előtt vették meg a Rátét nb. Lóránt bán fiától, Mátyástól, de ekkor még csak falu volt (Zichy I. 64 65.). 1323-ban már megosztoztak a váron (uo. I. 225.). A rendelkezésemre álló adatok alapján az időhatár nem szorítható szűkebbre. Megjegyzem, hogy az 1280-i adat (Valter I. Agrártört. Sz. 16/1974. 50.) biztosan helytelen, az 1283-i pedig hamis (RA 3471).

3. *A* Bodrogközön átvezető , szöllöskei és leány vári rév közötti utat zárta le (Valter I., i. h. 16/1974. 27.).

5. A Sóvári Soósoké és a Szerdahelyieké volt (Cs. I. 334.).

162. KÖVI vagy RÁKOS, Gömör megye (Cs: Kamenany)

1. Az Ákos nb. Detre és fiai.

2. 1273 1318 között (Ila, II- 540-541.).

3. A Balog patak völgyéből a Jolsva felé vezető utat ellenőrizte.

ő. 1367-ben már csak *locus castri in possessione Kwy* (Cs. I. 126.), s csak a 15. sz. elején építették újjá. Ekkor még Kövinek, majd 1461 65 között Rákosnak, ill. *castrum Kewy alio nomine Rákos*-nak nevezik (1470). Az oklevelekből sajnos nem derül ki, hogy a név változása egyben helyváltoztatással is járt vagy sem.

163. KRAP1NA vagy KORPONA, Yarasd ¡negye (J: Krapina)

1. A király ?

2. 1327 előtt ? 1399-ben Zsigmond Zagorjet a következő várakkal adományozta Ciliéi Hermaiinak: K., Lobor, Oszterc, Belec, Trakostánv, Lepoglava, Kosztéi, Császárvár (CD X/2. 634.), az ugyancsak zagorjei Vinnica várát pedig már korábban, 1397-ben adta oda (CD X/2. 428)- A zagorjei várak nyilván határvédő szerepük miatt — a 14- sz. derekán a varasdi megyésispánnak mint *castrorum in distHctu de Zagoria existentium caslellanus* szerepel (1359: Zichy, 111- 109, Smiö. XII. 545.), ezek tehát egy katonai egységet alkottak. Ezek közül 1327-ben vette el a király a Kőszegiektől K-t, Osztercet és Kosztolt (HOV. 125.), eza többi említett vár felépítését eleve 1327 utáni időkre helyezi, Lobort kivéve (1. ott). Visszafelé haladva 1271-ben arról értesülünk, hogy Kőszegi Henrik elfoglalva tartotta Zagorjei Farkas várait *(ac castm Farcasii de Zaguria*, BU II. 8., RA 2094). Ez a Zagorjei Tamás fia Farkas a tatárjárás után *in terra sua* várat kezdett építeni (ÁUOVII. 224., RA 851) és 1242-1267 többször szerepel (Smic. IV. 170., RA 877., HO VI. 81, RA 1006., ÁUO XI. 510- 511, uo. XI. 543., RA 1461., Smic, V. 428.) Zagorjeval kapcsolatban, és mint Zagorjei, ezért a fenti latin idézet helyes fordítása „Farkas várai”, és nem Farkasvár (Kar. II. 157.)! Sajnos Farkas családi viszonyairól csak annyit tudunk, hogy Gergely nevű fia volt (1265).~Az 1247. évi, meg nem nevezett várról szóló oklevelet 1342-ben a Gárdony nb-iek Íratták át (ÁUO VII. 225.), ami azonban nem ad további útbaigazítást.

A Kőszegiek kezén lévő 3 vár közül K. egv zsupa központja volt Szabó szerint (76.), ispánját egy 1220. évi gyanús oklevélben említik (Smic. III. 186., RA 567). Ezért Farkas várainak Kosztéit és Osztercet tartjuk. Kérdéses marad, hogy K. várát,

amelyet először 1327-ben említenek valóban egy zsupa korai központjának kell-e tekintenünk vagy sem ?

3. A hasonló nevű város felett állt.

5. 1. 2.

6. Greben és Varasd után Szlavónia harmadik legnagyobb vára volt (Szabó, 76.).

164. KRASZNAHORKA, Gömör megye (Cs: Krasná Huorka) ^

1. Az Ákos nb. Bebekek vagy a Máriássyak.

2. 1243- 1318 között. Az Ákos nemzetség 1243-ban kapta meg a Rozsnyót körülölelő hatalmas területet, amelynek csak déli (Csetnek vonalától délre eső) részén voltak falvak (CD IV/1. 287., RA 744). Az ék-i részen 1318 előtt épült K vára, amelyet 1320-ban (AO I. 544) említenek először a Bebekek osztályánál névtelenül, tekintetbe kell azonban venni, hogy az osztály már 1318-ban megtörtént (AO I. 456). Az 1243-ban eladományozott terület keleti felén nemcsak Berzéte, hanem K. is per tárgyát képezte a Máriássyak és Bebekek között. Nincs kizárva — és D. Menclová is ezt vallja (Krasná Huorka [Malá Knižnica Tvaru] h. n. 1955. 8 10.) , hogy K-t is a Máriássyak építették, s akkor a 14. sz. elején keletkezhetett.

3. A Rozsnyó Szomolnok utat zárja le.

5. A 14. sz.-ban a Bebek és Csetneki családé (Cs. I. 127.).

ö. A Vár a 14. sz. elején körítőfalból, benne toronyból és szabálytalan alaprajzú palotából állt (Menclová, i. m.).

165. KRUPA, Zágráb megye (J.: Bosanska Krupa)

1. A Babonicok.

2. 1283 előtt. Első említésekor Krupai Pál (a Blagayak egyik ága) 1370-ben kötelezi magát, hogy magtalan halála esetén a várban bírt egy részét Babonic Duim fiainak adja át (Blagav 156). Ha a várat Pál és Dium közös őse emelte, akkor ez II. Baboneg volt, aki 1283 előtt halt meg (uo. bev.).

3. Az Una völgyében futó utat ellenőrizte.

5. Pál halála után 1396-ban a Blagayak tiltakoztak az ellen, hogv Zsigmond a várat magszakadás címén eladománvozza (uo/ 187.). ~

166. KÜKÜLLŐVÁR, Küküllő megye (R: Cetatea de Balta)

1. A király.

2. Amint már Kővárv rámutatott, ez az első alkalommal 1335-ben említett vár (Cs. V. 857.) nem azonos a megye központját alkotó régebbi várral (KŐváky, 83 — 85.).

3. A Kis-Küküllő völgyét zárta le.

A 1349: Domokos, 1369: Vörös Péter (W 194.), Kőváry szerint 1352-ben is Vörös Péter volt a várnagy (Kőváry, 85.).

5. Királyi vár maradt 1462-ig (Cs. V. 859.).

6. Vízivár volt (Kőváry, 84.), román neve is erre utal.

167. LÁNZSÉR, Sopron megye (A: Landsec)

Z. Aba nb. (Atyinai ág) Lőrinc.

2. 1263 —1289 között. 1263-ban IV. Béla a régi ispánsági várat, amely már a 13. sz.-tól kezdve többször szerepelt az osztrák határvillongásokban, az Aba nb. Lőrincnek adta a várhoz tartozó Locsmánd ispánság egy részével (ÁUO VIII. 49., RA 1327., ÁUO VIII. 50., RA 1372). Ez a vár azonban vagy már az adományozáskor rom volt, vagy nem sokkal később elhagyták, mert Lőrinc a várhoz tartozó Nyéken lakott és Nyékinek nevezték (Kar. I. 47., vö. 1279: BU ÍI. 127.). A ma is meglevő várat ezután építette és első említésének azt az 1289. évi adatot tekintem, amely szerint Albert osztrák herceg elfoglalta és 1291-ben adta vissza (Prickler, 86.).

3. A hegyek között közvetlenül a határon állt.

5. A 14. sz.-ban az Atyinaiakó volt (Cs. III. 587 588.).

6. Alaprajzát Prickler közli (87.), kisméretű, nagyjából kerek vár volt, amelyben dinamikus négyszögletes öregtorony, palota és kápolna állt. Ezt az állapotot azonban 15. sz.-inak minősítik (Prickler 85.).

168. LEDNICE, Trencsón meg ve (Cs: Lednica)

1. ? *

2. 1321 előtt. Csák Máté birtokában volt (Cs. IV. 71.). Korábbi egyik tulajdonosának *de Lednyche* néven történő említése 1259-ben és 1262-ben (uo.) sajnos nem ad támpontot a vár építési korának meghatározására. Az 1259. évi adat biztosan nem a várra vonatkozik (Súpis, II. 175, Pison, 206.).

3. A hegyek között álló mentsvár volt.

4. Fekete Nagy A. az 1341-ben *castellanus de Légmellé-ként* említett Orros Miklóst (AO IV. 143.) ledniceinek tartja (Cs. IV. 71.), ami azért valószínűtlen, mert Kraszna megyei iktatásnál működik közre.

5. Máté halála után királyi vár volt, 1392 előtt Paksi Olivér fiának birtoka, de ez egy Henk nevű csehnek zálogosította el, amire Zsigmond 1392-ben megengedte Kaplai Dezsőnek, hogy Henktől kiváltsa (Cs. IV. 71., Zsk. I. 2376).

6. Alaprajzát a szlovák műemlékjegyzék közli (Súpis II. 176.). Különös alakú vár, amely a meredek sziklának csak egy részére kiterjedő falból, ezen belül toronyból állt. A legmagasabban fekvő sziklához, ill. az azon levő megfigyelőhelyhez a sziklába vágott keskeny lépcső vezetett fel (Súpis II. 175 — 176., Fison, 206—207.).

169. LÉKA, Vas megye (A: Lockenhaus)

1. A király.

2. 1241 előtt. Első alkalommal a dunántúli egyháziaknak a pápához írott levelében említik (BU I. 205.). Belitzky J. (Sopron vármegye története 330) és Polányi (Vasi Sz. 4/1937. 336.) már az 1235. évi harcokban szerepeltetik, de H. Wagner álláspontja a valószínűbb (BU I. 268.), hogy a túl nagy időbeli távolság miatt inkább 1241-re kell gondolni.

3. A Kirchschlagból Lókán át Kőszegre vezető utat védte (BU II. 127., vö. Glaser, 27. sz. útvonal 158.).

4. 1353: Miklós nádor fia János, 1392: Hagenauer Gvörgy (W 195.). "

5. 1256-ban még látszólag a királyé (BU I. 255.), de 1260-ban Csák nb. Demeter tárnokmester kezén van, nem tudjuk milyen címen (IIO VI. 105). Ö adta át a Kőszegieknek (CD V/2. 593.), akiktől I. Károly Lackfi Istvánnal vetette vissza (Sopron vm. I. 199.), Prickler szerint 1337-ben (90.).

6. Alaprajzát Prickler (91.) közli. Eszerint a későbbi felsővár a 13. század első felében szabályos mentsvár volt, melyhez a 13. sz. második felében két tornyot építettek.

170. LEPOGLAVA, Varasd megye (J: Lepoglava)

1. A király.

2. 1327 -Í399 között (1. Krapina).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1399-ben a Cilleiek kapták (1. Krapina).

171. LÉTA, Torda megye (R: Literiu de Sus)

1. A király.

2. 1324 előtt, amikor várnagvát első alkalommal említik (C-s. V. 672). *

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

4. 1331: Rimái Miklós kolozsi ispán, 1395: Jakab (W 195).

5. 1441-ig királvi vár volt és az erdélyi vajda alá tartozott (Cs. V. 673). “ "

172. LÉVA, Bars megye (C.s: Levice)

7. A király.

2. 1273 előtt. IV. László 1274-beii azt állítja, hogy *castrum Leira, inquo Otlwcarus Boemorum rex . . . contra potentiam hominum nostrorum se receperat* védelménél harcolt az adományos (ÁUO IX. 52., RA 2455). Eddig ismert első említése 1318 volt (Györfey, I. 457.).

3. A Barsról (és általában a Garam menti nagy útról) Hontba (Báth és az Ipoly felé) vezető utat zárta le.

4. 1321 1332: Becsei Imre barsi ispán (Zichy, I. 216, 244, 274, 280, MES. III. 41, Dl. 86 988), 1334 35: Becsei Tottös és Veszszős barsi ispánok (W 195.), 1335- 53: Becsei Tottös mester barsi ispán, 1343-ban egyben óbudai várnagy, barsi ispán és ajtónállómester, 1362: Kanizsai Lőrinc fia János (Dl. 103. 313), 1378: János mester barsi ispán (Dl. 6546), 1381 82: Mester István (DL 47 204, 71. 362).

5. Csák Máté kezén volt, halála után pedig királyi vár volt 1388-ig, amikor Zsigmond Sárói Péter fiának László csókakői várnagynak adta cserébe a barsi Hrussó váráért (Zsk. I. 502, Klebelsberg Emik, 289 — 290.).

6. Romjaiból ma már csak a felsővárban levő 13. sz. végi palota ismerhető fel. .

173. LIETAVA, Trencsén megye (Cs: Lietava)

1. A Balassák.

2. 1254 -1318 között (Rristó, 67.).

3. Hegyek között álló mentsvár.

5. Csák Máté foglalta el, halála után királyi vár. 1392 előtt Kaplai (Serkei) Dezső vette zálogba (Zsk. I. 2442, 2482.), 1398-ban Szanclszilvogus tartotta kezében *(pro honore ?)* és javíttatta ki (Zsk. I. 5313).

6. Periodizált alaprajzát Menclová közli (Pison, 414.). A szabálytalan, nagyjából háromszög alakú vár formája szorosan alkalmazkodott a szikla alakjához. 14. sz. eleji magja a bejáratot is védő négvszögletes toronvból és a mögötte álló épületekből állt, ‘ "

174. LIKAVA, Liptó megye (Cs: Likava) •

7. (Balassa) Dancs mester.

2. 1335 körül (AO III. 202—203).

3. A Liptóból Árvába vezető utat ellenőrizte.

5. Királyi vár volt az egész 14. században (Zsk. II. 5510).

6. Periodizált alaprajzát Menclová közli (Pison, 419.). Magja

kis vár, amely nyugati oldalán kis toronnyal, vele szemben palotával és kápolnával egészül ki. 1431-ben leégett, 1440-ben újjáépítették és átalakították.

175. LIPCSE, Zólyom megye (Cs: Slovenská Lupöa)

J. A Balassák, mint zólyomi ispánok?

2. 1305 előtt (1. Palojta), Menclová szerint 1258 —1306 között háromszor említik, de az idézett oklevélben (HO I. 101.) ennek nem találtam nyomát.

3. A Garam völgyében a Besztercebányáról Lőcsére vezető utat ellenőrizte.

5. Királyi vár volt az egész 14. században.

6. Menclová periodizált alaprajza (Pison, 407.) szerint a 13. sz. második feléből származó része a körítőfal nyugati végen kerek öregtornyot, vele szemben három helyiségből álló palotát (esetleg kápolnát) mutat.

LIPŐC, 1. ÉLESKŐ

176. LIPOVEC, Zágráb megye (J: Lipovac)

1. Iroszló fia Iván ispán.

2. 1242 — 1251 között . A L hegyet IV. Béla adta át *pro castro construendo*, s Iván az építkezést 1251-re befejezte (HÓ VI. 59., RA 943).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1283-ban Iván eladta Babonic Istvánnak (KuKULJEVié, Reg. 176.), az övék maradt 1326-ig leveretésük után (Smic. IX. 358.) és az egész 14. sz.-ban (Blagay, 240.).

6. Kis méretű, magas hegyen álló vár, amely részben a sziklába van vájva. Külső és belső várra oszlik, a külsőben épületekkel (Szabó, 48.).

177. LIPPA, Arad megye (R: Lipova)

1. ?

2. 1324 előtt. Első említése ez, amikor várnagya szerepel (Györffy, I. 180 181.).

3. A Maros völgyében Erdélybe vezető nagy útvonalat ellenőrizte annak átkelőhelyénél.

4. 1324 e.: Szócsényi Tamás (Györffy, I. 180.).

5. Királyi vár volt az egész 14. században (Cs. I. 760., 764.).

178. LITVA vagy HARADNOK, Hont megye (Cs: Cabrady)

1. A Hontpázmány nem Bozóki ága.

2. 1276 előtt, amikor a nemzetség tagjai egymástól elfoglalták (Ktjbinyi, I. 18., RA 2725).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. Csák Máté elfoglalta (Kristó, 51- 52.), és vagy az ostrom során, vagy utána elpusztult, mert 1342-ben már *ácsolatúm castrum Lytua,* amelyet a 15. sz. derekán építettek újjá Csábrág néven (Bakács, Hont 47—48.).

6. Pison, (104.) szerint az első várból csak az öregtorony maradt meg.

179. LOBOR, Varad megye (J: Lobor)

1. Orbán fia Pocina?

2. 1244 előtt. 1244-ben L-t a király Orbán fia Pocina hatalmaskodása miatt tőle elvette és a Hahót nb. (Hahót ágbeli) Mihály ispánnak adta (ÁUO VII. 157, RA 779). Az oklevélben várról nincs szó, de Mária királyné 1259-ben azt állítja, hogy *possessionem L. vocatam cum castro in eadem constructo* vette el IV. Béla (Smic, V. 148.), s helyette más birtokot adott (CD V/3. 22., RA 3053). Nincs kizárva, hogy már a tatár betörés előtt állt.

3. Hegyek közötti mentsvár volt

5. Ügy látszik, nem került a Kőszegiek kezére, de a király birtokában volt, s 1399-bcn a Cilleiek kapták (1. Krapina).

180. LUBLÓ, Szepes megye (Cs: Lubovna)

1. A szepesi ispán?

2. 1299- 1311 között. L városa 1292-ben még lengyel uralom alatt állt, 1299-ben került át (Fekete Nagy, Szepesség 247 — 248.), a várat első alkalommal 1311-ben említik, mint amelyet Amadé nádor foglalt el jogtalanul (CD XI. 427).

3. A Poprád völgyében vezető utat ellenőrizte.

4. 1313: Szécsényi Farkas fia Tamás (W 196.).

5. 1323-ban Drugeth Fülöp kapta adományként, s bár 1330-ban testvérére Vilmosra hagyta, mégis királyi vár az egész 14. században (Cs. I. 249.). Nincs alapja annak az állításnak, hogy Csák Máté birtokában lett volna (Weber S., Száz. 20/1886.143. és utána Fiala, vö. Kristó, 105.).

6. Alaprajzát Fiala közli. A későbbi felsővára 14. sz. elején palotához kapcsolódó öregtoronyból állt.

181. LUDBREG, Körös megye (J: Ludbreg)

1. A Péc no. Ludbregi család.

2. 1339 előtt, amikor várnagyát első alkalommal említik (Dl. 101.666). A Péc nb-iek L-t már 1248 előtt megszereztek, ekkor

Raszina határjárásában szerepel Lukács fia György ispán névtelen birtoka, amit Karácsonyi (II. 428.) L-gel azonosít (ÁUO VII. 265., RA 882).

3. A Bednya folyó völgyében vezető utat ellenőrizte.

5. Az egész 14. sz.-ban a Ludbregiek birtokában volt (Cs,Körös 11.).

6. A középkori várból semmi sem maradt fenn (Szabó, 91.).

182. MAKOVICA vagy BODONVÁRA, KEREKKŐ, Sáros megye (Cs: Makovica)

1. A 13. sz. második felében élő Bodont Karácsonyi (I. 10.) az Aba nb. Györkey ágbeli Bodonnval azonosította, amit Varsik (II. 427.) cáfolt meg. Varsik véleményét annak ellenére el kell fogadni, hogy az Abaúj megyei kongregáción (1406) azt vallották, hogy (Bodon fiának Dezsőnek utódai) a Lapispatakiak az Aba nb-ből származnak (Zsk. II. 5100., CD X/4.575).

2. 1298 előtt, amikor az Aba nb. Somosi ág tagjai elfoglalták (Varsik, II. 425.). A vár ekkor elpusztult és többé fel sem építették.

183. MAKOVICA, Sáros megye (Cs: Makovice)

J. ? ~

2. 1325 előtt, amikor Drugeth Eülöp nádor itteni várnagyát említik (Dl. 43 347).

3. A Lengyelországba vezető utat ellenőrizte.

4. 1347: Bebek István és György hevesi ispánok, egyben siroki várnagyok (Iványi, Bártfa 9.), 1355: Baracskai Jakab fia Miklós (W 196.).

5. Királyi vár volt 1364-ig, amikor a Cudarok kapták adományba (Cs. I. 282.).

6. Alaprajzát Eiala közli, legrégibb része, a későbbi fellegvár a korítőfal nyugati oldalán elhelyezkedő, négyszögletes toronyból és palotából állt.

184. MÁRÉ, Tolna megye

1. ?

2. 1316 előtt, amikor a király Bogár Istvánnak adta (Zichy, I. 160.). Az adománylevél nem oldja meg az építő rejtélyét. Egyrészt biztos, hogy a várat magánszemély építette, mert közvetlen közelében Szűz Mária tiszteletére szentelt monostor állt (Zichy II. 505.). Bogár István és testvére Gúnya azonban úgy látszik Somogy ból származott, mert (Szentgálos-)Kér és Merse volt örökölt birtokuk (Zichy, I. 303., 331 — 332). Nincs kizárva az sem,

hogy M-t ők építették, talán a trónharcok alatt királyi engedély nélkül és az 1316. évi adománylevél amely nem állítja, hogy a vár királyi volt - az utólagos legalizálást szolgálta. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a Kőszegi János által 1313-ban Bogár István név nélkül említett vára, amelyet János le akart rombolni (Zichy, I. 146.) azonos M-val, s a lerombolásra a Kőszegiek bukása miatt már nem került sor.

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

5. A 14. sz. folyamán Gunva fiai a vár felét a Becseieknek adták el (Zichy, IL 267., 275.,' 505., III. 117).

6. 1358-ban a várat két részre osztották (Zichy, III. 117 119.), ekkor azonban csak annyit tudunk meg, hogy északi oldalánál állt a monostor, a várban palota és ciszterna volt. A várat feltáró G. Sándor Mária (Műemlékvédelem 10/1966. 87 92.) szerint a korai állapotban ötszögű várfalon belül torony és ciszterna volt található, ami a 14. sz. elején történt építésére utal (alaprajza uo. 89., és Gerő, M. várak 141.).

185. MATUCSINA, Baranya megye (J: Motiéina)

1. A Matucsinaiak.

2. 1347 — 1395 között. A vár legkorábbi említése 1395, amikor Zsigmond elvette a Matucsinaiaktól hűtlenség miatt (Zsk. 1.3911.). 1347 egy hatalmaskodással kapcsolatban mondják el, hogy egy jobbágyot M birtokon tartottak vasban, amiből arra következtetek, hogy a vár akkor még néni állt. (Zichy, II. 290.)

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

ő. L. 2. alatt.

186. MEDVEVÁR, Zágráb megye (J: Medvedgrad)

1. Tűrje nb. Eülöp zágrábi püspök.

2. 1248 1252 között. 1252-re a vár építése befejeződött, mert a pápai megerősítés szerint a király *quandam possessionem prope Zágrábiam, que nunc castrum episcopi appellatur* adott (Tkalció I. 24.). Eíilöpöt 1248-ban választották meg püspökké (MES I. 467 468.). M felépítésében a káptalan is résztvett (Tkalció I. 128.).

3. A Száva völgyét ellenőrizte Zágrábtól keletre.

4. 1377 1380: Vértesi Miklós (Tkalció I. CXXXIX. lap).

5. M-t IV. Béla vette át ideiglenesen kincsei őrzésére, s az egyház csak 1273-ban kapta vissza (Tkalöió I. 50., RA 2426.), majd a püspöki várnagy átmeneti elszakadási törekvései után (uo. I. 128.) III. Andrásig ismét az egyház birtokában volt. Ekkor Morosini Albert bán kezére került, s királyi maradt 1398-

ig, amikor Eberhard zágrábi püspök és unokaöccsei kapták meg, utóbbiak Medvéinek nevezték magukat (uo. I. 397., 401.).

6. Alaprajzát (Szabó 41.) közli. Hatalmas vár volt, a belső várban nagyméretű (7,45 X 6,25 m belső méretű) négyszögletes alaprajzú lakótoronnyal, a külső várban Fülöp és Jakab apostol tiszteletére szentelt kápolnával és egy második, a belső vár bejáratát védő toronnyal (uo. 45 48.).

187. MENTŐ, Torda megye

1. Tomaj nb. Dénes fia Tamás, a Losonciak őse.

2. 1302 1319 között. 1319-ben várnagyát említik (Bánffy, I. 47.), 1333-ban pedig Tamás elmondja, hogy 2000 márka költségen *in quadam terra deserta et inter alpes constituta . . . nóvum castmm et aedificium Menthev vocaium iám satis magnó tempore edificasset* (uo. I. 79.). Tamás apja utoljára 1297-ben szerepel (HO VII. 266.), Tamás 1302-ben lép fel először önállóan (Bánffy, I. 39.), így a terminus post quem 1302 lehet. Nem tisztázott M viszonya Idécs várához. Lehetséges, hogy M a felégetett Idécs helyére lépett (1. ott), mert az is egyedül Tamást illette és mert mindkettő Régentől ék-re állt. Ebben az esetben Idecs keletkezését és felégetését korábbra kell tennünk.

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. Az egész 14. sz.-ban a Losonciak és Losonci Bánffyak birtoka (Cs. V. 675.).

188. MONOSZLÓ, Körös megye (J: Moslavina)

1. A Monoszló nemzetség.

2. 1294 előtt. M területét a nemzetség még a 12. sz. végén szerezte meg, de a várra első adatunk 1299-ből való, amely elmondja, hogy a Hontpázmánv nb. (Bényi ágbeli) Kázmér fia László M ostrománál esett el (Csáky, I. 30.). M-t az oklevél II. Gergely várának nevezi, aki 1294 előtt halt meg (Kar. II. 378 380.).

3. A Lónya egyik mellékpatakjának völgyét ellenőrizte.

5. Gergely halála után M III. Péter kezébe került (1316: Blagay 82, Kar. II. 378., 382.), őt a király hűtlensége miatt ostromoltatta ki és M-t a Babonicoknak adta (Zichy, I. 160.; Blagay, 83.). Amikor Micskbán a Babonicokat leverte 1327-ben, M-t meghagyta kezükön, s ekkor *castrum M. inferius-n*ak nevezik. Nem tudjuk hogyan került vissza a M nemzetség másik ágából származó M-i Csuporokhoz, akik a 14. sz. végén bírták (Cs, Körös 27.).

189. MONYORÓKERÉK, Vas megye (A: Eberau)

1. ? "

2. 1292 előtt. M a Jak nemzetség egyik uradalmának központja volt, amelyet a nemzetség egyik szerzetessé lett tagja 1221-ben a szentgotthárdi monostorra hagyott (HO VI. 12., RA 364.). 1292-ben várnagyát említik, de tulajdonosát nem ismerjük (HO VI. 387). 1297-ben királyi vár volt, anert ekkor III. András a Héder nb. Jakabnak adta cserébe Oroszvárért, amiből arra következtetek, hogy már 1292-ben is a királyé. Alátámasztja ezt az a különös tény. hogy a várhoz tartozó uradalom 1221 1297 között nem változott (ÁUO XII. 604.).

3. A Pinka völgyét zárta le és az itt futó Fürstenfeld Sárvár útvonalat (Glaser, 167., 66. sz. útvonal).

5. 1297 1369 között a királyé, I. Lajos adományozta el Ellerbach Vilmosnak, utódaié maradt a család kihalásáig (Cs. II. 725 — 726.).

6. Alaprajzát Prickler (33., 34.) közli. Vízivár volt, egyszerű téglalap alakii tornya a kapu felett állt, de a vázlat szerint ez a torony a 14. sz. második harmadában (tehát az Ellerbachok birtoklásának kezdetén) épült. A korábbi állapot ismeretlen.

190. MUNKÁCS, Bereg megye (Szu: Mukacsevo)

1. A király.

2. 1242 1311 között. Először 1311-ben említik, amikor Aba Amadé családja jogtalanul elfoglalt királyi várként átadja a királynak. Mivel Borsova várának szerepét vette át, s az 1241-ben pusztult el, 1264-ben pedig már nem említik az ottani várat, biztos, hogy 1242 (Györffy, I. 545., 534 535.) és valószínűleg 1263 után épült, mert amikor tájékozódási pontként említik (ÁUO Vili. 68, RA 1809), csak M szerepel, vár nélkül.

3. Az Orosz kapu felé vezető úton, annak csomópontjában, a M-Beregszász és M-Baranka útvonalak találkozásánál épült fel.

4. 1310 körül: Tamás beregi ésugocsai ispán (Dl. 56 547.), 1332: Dezső, 1364: Dagonya fia Miklós fia János beregi alispán (W 197.).

5. A 14. sz. derekán I. Lajos Koriatovics Tódor litván hercegnek adta (Cs. I. 411.).

191. MURÁNY, Gömör megye (Cs: Murán)

1. A király.

2. 1271 előtt, amikor V. István Jolsva tartozékaként adományozta el (ÁUO VIII. 334., RA 2085.) Miklós országbírónak.

3. A Zólyom és Szepes felé vezető, de később (a 15. sz.-ban) forgalmasabbá váló utat ellenőrizte (Ila, Gömör III. 56.).

5. 1321-ben rom volt (AO I. 643.), valószínűleg Csák Máté harcaiban pusztult el.

6. Alaprajzát Fiala közli, ez azonban már a 15. sz.-ban kiépített vár romjait mutatja.

192. NAGYMARTON, Sopron megye (A: Mattersburg)

1. Nagymartom II. Simon és Bertrand.

2. 1265 1289. 1289-ben Albert osztrák hg. foglalta el, az ostromról a stájer rímes krónika részletesen beszámol (Gombos 1842 1843). 1265-ben Bertrandot a győri káptalan még de *villa Morlun* nevezi (BU I. 316.), amit nyilván nem tett volna, lia a vár már állt volna.

3. A Sopronból Béesújhelvre vezető utat ellenőrizte (Glaser, 148.). ”

5. Az egész 14. sz.-ban a Nagymartom (Fraknói Gróf) család birtokában volt (PÓR, T. 7/1889. 60 65.).

6. 1289-ben lerombolták. Helyét a nagymartom középkori gettó és földesúri major helyén keresik (Prickler, 100.).

193. NAGYMIHÁLY, Ung megye (Cs: Michalovce)

1. *A* Kaplony nb. Nagvmihályiak.

2. 1275 1312 között. Első említése ugyan 1335 (Sztáray, I. 87.), de biztosan 1312 előtt kellett keletkeznie, mert Amadé feldúlta (a Sárospatak elleni támadáskor ?). Jól összevág ezzel, hogy a nemzetségnek ez az ága IV. László és III. András uralkodása idején állt politikai pályafutásának delelőjén, amire még 1345-ben is emlékeztek a környékbeli nemesek és papok (Sztárav, I. 184.). ‘ "

3. Vinna felett a hegyek között álló mentsvár volt.

5. Az egész 14. sz.-ban a nemzetségből származó családoké.

6. Amikor 1335-ben felosztják (Sztáray, I. 89.) két (?) torony, egy palota, egy *antiqua porta,* egy Szt. Margit tiszteletére szentelt kápolna és egy ház volt benne. 1449-es (uo. II. 439.) felosztásakor egy palota, tömlőé *(carcer),* két torony (az egyik *magna turris*, amelynek pincéje és négy szintje volt) és két ház állt benne.

194. NAGYVÁR, Liptó megye (Cs: Liptovsky Hrad)

1. A király, ill. zólyomi ispánja.

2. A vár építését 1262 előtt kezdték el, de 1279-ben még folyt (A. Huscava: Kolonizacia Liptova de konca XIV stor. Bratislava 1930, 62 70., Mályusz E.: Turóc megye kialakulása Bp. 1922. 102 103.). "

3. A hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1302-ben meg királyi vár volt (Mályusz, i. m. 173.), az is maradt és csak a 14. sz. végén foglalta el Prokop morva őrgróf, akitől ostrommal vették vissza (uo., Zsk. I. 6011, II. 4095, 6209.).

6. A 15. sz. végén teljesen elpusztult.

195. NEKCSE, Baranya megye (J: Nasice)

1. Aba nb. Nekcsei Sándor.

2. 1312-ben kapott várépítésre engedélyt, de a felépített várra első adatom 1396-ból való (Zsk. I. 4284)!

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1403-ig a Nekcseiek birtoka volt (Cs. II. 457.).

196. NÉMETÚJVÁR, Vas megye (A: Güssing)

1. A király.

2. 1225 előtt. A Héder nemzetség őse Küszin hegyén favárat épített és bencés monostort alapított, amelyet III. Béla vett el utódaitól és a régi vár helyen újat emelt kőből. 1225-ben a Csák nb. Demeteré volt, akitől IV. Béla 1242 előtt visszavette (ÁUO VI. 353., Theiner, I. 53., Prickler, 58 59.).

3. A Graz Körmend útvonal ellenőrzésével a stájer Riegersburg ellenpárja (Prickler, 61., Glaser, 179. sz. útvonal, 281.).

5. 1263-ban Pók nb. Móric tárnokmester kapta királyi adományként, később a Kőszegiek kezére került, tőlük I. Albert osztrák hg. ostrommal vette el és adta vissza a királynak. III. András uralmának végén a Kőszegiek ismét N birtokába jutottak, tőlük 1326-ban vette el I. Károly. Ettől kezdve a 14. sz. végéig királyi vár volt (Prickler, 58., Cs. I. 721.).

6. A 14 — 15. században a várat teljesen átépítették, csupán a Móric tárnokmester által épített torony maradt meg, amely a mai öregtorony alapja (Prickler, 61., alaprajza uo. 59.).

197. NEMTI, Zala meeve

1. ?

2. 1275 1325 között, amikor a Kőszegi Henrik fia János fia János kezén volt (ZO I. 184.). 1275-ben N még a királvi vadászok falva (CD V/2 252. RA 2617). ~

3. A Lendva Egerszeg utat zárta le (Glaser, 185. sz. útvonal, 288.).

5. Valószínűleg 1337-ben került a király kezére, áld 1343-ban Lendvai Miklósnak adta (ZO I. 409), utódainak, az Alsólendvai Bánfiaknak birtokában volt a 14 — 15. sz.-ban (Holub, Tört. földr., II. 538 539.).

198. NÉVNA, Yalkó megye (J: Ljevanska Varos)

1. A Péc nb. (Nóvnai ágbeli) László.

2. 1310 1324 között. 1310-ben a Ják nb. (Terestvénfalvi ágbeli) Imre állította, hogy *possessio N.* öröklött birtoka volt (AO I. 209). 1324-ben a Péc nb. László átadta vejének, Treutel Miklósnak N vár kétharmadát (AO II. 15G.).

3. A (mai) Hreznica völgyét ellenőrizte.

5. Az egész 14. sz.-ban a N-i Treutel családé (Cs. II. 285.).

199. NYALÁB, Ugocsa megye

1. A király.

2. 1272 Í315 között. Komaromy A. szerint (Száz. 28/1894. 493 - 494.) az ugocsai erdőispánság központját alkotó Királyháza *(domus regalis*, Felszász) helyére lépett. Utóbbit 1272-ben említik utoljára, Ny-t 1315-ben először (HOklt. 193. Megjegyzem, ezt az év nélküli oklevelet a kiadó 1320-ra [uo.], Czobor Á. 1321 — 23 közöttre [Kállay 142.], Komaromy pedig 1315-re [id. h. 499.] keltezi).

3. A Tisza völgyében futó nagy utat zárta le.

4. 1310 körül: László, 1353: Zólyomi Macska Domokos egyben liuszti várnagy (W 197.).

5. 1326-ban a király elmondja, hogy Ny-t Borsa nb. Tamás fiától Bekétől ostrommal kellett visszavenni (AO II. 264.). Bunyitay ezt Debreceni Dózsának tulajdonítja és 1316-ra teszi, Komáromy meggyőzőbb érvelése szerint 1312-ben történt és az ostromló Jánki Dénes fia Tamás volt (i. h. 497 498.). Beke kiostromlása után királvi vár maradt 1378-ig, amikor a Drágfiak kapták (Cs. I. 430.). ‘

200. NYÉK, Pozsony megye

1. Csukárdi Péter fia János pozsonvi ispán (vő. Wertner M., Száz. 27/1893. 211 216.). ”

2. 1286 előtt, amikor a Kőszegiek elfoglalták és felégettek (ÁUO XII. 450., RA 3420.). Többé nem említik.

201. NYÉK, Tolna megve

1. ? ‘

2. 1322 előtt, amikor a király elmondja, hogy Becsei Imre a hűtlenek által tartott Nyék várának ostrománál szerzett érdemeket (Dl. 86 947.). Az oklevél sajnos nem nevezi néven a hűtleneket, valószínűleg a Kőszegiekről van szó, mert Kőszeg említése erre utal.

3. Mocsárvár lehetett.

5. 1326-ban a király a Csák nb. (Trencséni ágbeli) Márk fia István fiainak adta bakonyi és vértesi váraikért (Veszpr, reg. 172.). Utódaik, a Dombaiak birtokában maradt az egész 14. sz.-ban (Cs. III. 444.).

NYESTKŐ 1. KŐSZEG

202. NYEVICKE, Ung megye (SzU: Yy évieké)
1. Aba Amadé.
2. 1312 előtt. Aba Amadé fiától, Lászlótól Mikes bán foglalta el (AO II. 36.).
3. A Vereckei hágóhoz vezető utat zárta le.
5. Nem tudjuk, hogy mikor kapta Drugeth Vilmos, 1330. végrendeletében még nem említi (CDVIII/3. 507), 1342-ben azonban már az övé kellett legyen, mert a király Vilmos halála után Drugeth János fiainak adta (TT 1907. 85.). A 14 15. sz.-ban a Homonnai Drugetheké volt (Cs. I. 386.). ^
6. Alaprajzát P. A. Rappaport közli (Arch. Ért. 92/1965. 63.). Első periódusában kerítőfalból, a fal mögött álló négyszögletes, négyemeletes torony állt, amely a bejáratot is védte. A kerítőfal belső oldalán, mindkét oldalon lakóépületet emeltek.

203. ÓNOD, Borsod megye
1. Ónodi Cudar Péter özvegye és fiai.
2. 1396 előtt. Az 1409. évi oklevél szerint a várat Péter emelte (Zsk. II. 6808., vö. 6805.). Péter 1394- 96 között halt meg (Zsk. I. 3468 és 4472).
3. A Sajó völgyéből a tiszaluci révhez vezető utat védte. (Détshy M.: Az Ónodi vár korai építkezései. Hermann O. Múzeum Évk.-e XIII. sajtó alatt.)

204. ORBÓC, Varasd megye (J: Vrbovec)
1. A király.
2. 1270 1397 között, amikor Ciliéi Hermann kapta királyi adományként (vö. Krapina).
3. Közvetlenül a határon állt.

205. ORBOVA, Pozsega megye (J: Vrbova)
1. ? *
2. 1282 1339 között. O 1282-ben már a Dobóczy ág birtokában volt (Smic. IV. 421., vö. ÁUO IX. 358., RA 3263.), de a várat ekkor még nem említik, sőt a királyné ekkor a Zsadány nb. Ivánka fiának, Benedeknek adta. Az adományt valószínűleg

Benedek nem tudta érvényesíteni, erre mutat az 1283. királyi megerősítés, és az, hogjy az oklevelet 1370-ben Benedek utódai, a Velikeiek Íratták át (AUO IX. 358.). 1339-ben egy határjárásában már a várat említik (Smic, X. 453—454., 460 461.).

3. Egy kis patak völgyét ellenőrizte.

5. A Csák nb. Dobóczy ágbeli Cimba II. István (Kar. I. 293.) birtokában volt, magtalan halála után 1356-ben a Garaiak kapták, az ő birtokukban maradt az egész 14. sz.-ban (Cs. II. 391.).

206. ORJAVA, Pozsega megye (J: Orljavac)

1. A Keled nb-iek.

2. 1290 előtt, amikor Keled nb. Gergely lányára, a Péc nb. László feleségére hagyta (SmiÖ. VII. 7—9.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. A Péc nb. Névnaiak, ill. a Névnai Treutel család birtokában volt az egész 14. sz.-ban (Cs. II. 391.).

207. OROSZLANKŐ, Heves megye

1. Az Aba nb. Kompolti Péter.

2. 1325 előtt, amikor Péter fiai birtokaikon megosztoztak (AO II. 233.), s O-t közös birtoknak hagyták meg.

5. A 14. században a Kompoltiaké volt (Cs. I. 53.).

6. Nyomtalanul eltűnt.

208. OROSZLÁNKŐ, Trencsón megve (Cs: Vrsatec)

1. ? ‘

2. 1321 előtt. Csák Máté birtokaként szerepel először (Cs. IV. 74 75.).

3. A Morvaországba vezető út mellett állt.

5. Máté halála után királyi vár volt a 14. sz. vegéig (Cs. IV. 74 -75.). *

6. Könyöki felvételi rajzát Ernyey J. (Oroszlánkő vára és urai. Eejérpataky Emlkv. 137.) közli. A sziklán álló felsővár magja — és Pison (362.) szerint legrégibb része — a négyszögletes alaprajzú öregtorony, amelyhez palota csatlakozik. Fiala ugyancsak közli a romok 1960-as évek első feléből származó alaprajzát, s úgy véli, hogy a palotát csak a 16. sz. elején építették fel. Fiala állítja, hogy eredetileg őrtorony volt a magyar határon, amelyet már 1244-ben említenek. Ezt az adatot nem találtam.

209. OSZTERC, Varasd megye (J: Ostrc)

1. Zagorjei Farkas.

2. 1270 előtt (1. Krapina).

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

5. 1339-ben Ciliéi Hermann kapta királyi adományba (L Krapina).

6. Alaprajzát Szabó (84.) közli. Az ovális kórítőíálon belül egy kerek (a bejáratot is védő?) és egy falhoz csatlakozó négyszögletes torony állt.

210. OSZTROZSÁC, Zágráb megye (J: Ostrozac)

1. A Baboniéok.

2. 1346 előtt, amikor várnagya szerepel (W 198.).

3. Az Una völgyében futó utat ellenőrizte.

5. Az egész 14. sz.-ban a Blagayakó, akik 1396-ban tiltakoztak eladományozása ellen (Blagay, 187.), 1437-ben Zsigmond is elismerte, hogy O öröklött birtokuk (uo. 321.).

211. OTOK, Zágráb megye

1. A Baboniéok.

2. 1283 előtt, keletkezése és sorsa Krupa-éval azonos (1. ott).

ÓVÁR 1. VAR1N

212. ÓVÁR, Vas megye (A: Burg)

1. a) A király népei?; *b)* A Sibrik család.

2. a) 1244 előtt, ekkor IV. Béla azzal a kötelezettséggel adta a Csém nemzetségnek, hogy a rom helyén új várat építsenek és azt öt emberrel őriztessék (BU I. 209 210., RA 783.).

b) Az újabb várat úgy látszik nem a régi helyén, hanem a 14. sz. végén említett Hollókő helyén építették fel (vö. Prickler, 25. közölt vázlattal).

3. A Pinka völgyében Vasvárra vezető utat ellenőrizte.

5. A 15. sz.-ban tönkrement, s ekkor Szalónakhoz kapcsolták, addig a Sibrikekó volt (Cs. II. 717- 718.).

6. Lakótorony volt ? (Pbickler, 25.).

213. OZAL, Zágráb megye (J: Ozalj)

1. A Baboniéok.

2. 1278 előtt, amikor először említik (Blagay, 24 27.).

3. A Kupa völgyébe vezető utat ellenőrizte.

3. A 13. sz. végén, a 14. sz. elején még a Baboniéoké (Smiö VII. 345.), tőlük Micsk bán vehette el 1326-ban, mert 1329-ben Micsk kezén volt (Smiö. IX. 478.) és a 14. sz. végéig királyi vár maradt (Zsk. I. 5551.).

214. PALOCSA, Sáros megye (Cs: Plavec)

7. Detre ispán, a Svábyak őse.

2. 1294 előtt, mert ekkor a király magához váltotta (Szepesmegyei Tört. Társ. Évkönyve III. 41., 47.) és 1269 után (RA 1611, 1640), amikor P. földje királyi birtokká lett.

3. A Kassáról Eperjesen, Kisszebenen át Lublóra, ill. Lengyelországba vezető utat zárta le a Poprád völgyében.

4. 1344: Berzéte Miklós egyben dunajeci várnagy (W 325.), 1347: uő. királynéi tárnokmester, dunajeci és adorjáni várnagy, szabolcsi ispán (Kállav, 883. sz.), 1366 — 67: Detre ispán fia Jakab mester egyben nádori ítélőmester (Dl. 83 304, 83 307.).

5. 1323-ban a király Drugeth Eülöpnek adta (Wagner, Sáros 52.), de 1366-ban ismét a királyé Csánki szerint (Cs. I. 283.). Ügy hiszem, hogy már 1344-ben is királyi tulajdon, amint azt a várnagy említése bizonyítja.

6. Alaprajzát Eiala közli, a 13. sz. végi vár négyszögletes toronyból és palotából állt.

215. PALOJTA, Hont megve (Cs: Plachtince)

7. ? ‘

2. 1305 előtt, P területét 1243-ban a Dacsó család ősei kapták cserébe a királytól (CD IV/1 284., RA 749), de 1306-ban a várat Bogár fia Márton elfoglalta az akkor hűtlen Balassáktól (HO I. 101.). Kristó ezt az eseményt 1305 1306 első felére teszi (Kristó, 70.).

5. Többé nem szerepel.

3. Jelentéktelen patakvölgyet zárt le.

216. PALOTA, Bihar megye (R: Palota)

7. Hontpázmány nb. Derzs.

2. 1277 előtt. 1279-ben Derzspalotája néven és *castrum* megjelöléssel fordul elő (ÁUO XII. 251.). 1277 előtt Geregve nb. Pál fiai foglalták el. A várat többé nem említik (Györffy, I. 650.; Száz. 27/1893. 875 876.).

217. PANKOTA, Zaránd megve (R: Pancota)

7. A király.

2. 1318 előtt. Ez várnagyának első említése, de a várnak már régebb idő óta meg kellett lennie, mert a várnagy hosszabb ideje tartott bizonyos földeket elfoglalva (Zichy, II. 132.). Sokkal korábbra mégsem helyezhetjük felépülését, mert a terület szervezésével függ össze, hogy 1332-ben a főcsperességet P-ról kezdik nevezni (Kanéra K. Száz. 1,7/1883. 582 592., Márki S. Arad

vármegye és Arad sz. kir. város monographiája, Arad 1892. I. 378.). Talán a Kun László itineráriumában szereplő „P. mellett" 1284-ben szintén ezzel függ össze (RA 3304).

3. A Lippáról Váradra vezető utat ellenőrizte egy patak átkelőhelyén.

4. 1318: Ivánka mester egyben desznei várnagy. 1331: Nagymartom Lőrinc (W 325.).

5. 1387-ig királyi vár, akkor Zsigmond a Losonciaknak adományozta (Cs. I. 722.).

218. PANYOLA, Szatmár megve

1. A Kállayak. *

2. 1285 —1290 között Könvöki (A középkori várak. Bp. 1905. 38.) egy, a Kállayaknak 1285-ben adott várépítési engedélyéről tud, ez azonban valószínűleg nem külön oklevelet jelent, hanem az alábbiakból levont következtetést. Az ismert év nélküli oklevelek közül az egyik Szabolcs és Szatmár nemeseit szólítja fel, segítsenek a várépítésben (ÁUO IX. 562., RA 3572.), a másik — 1290-re datált - - a Szamoson levő vámok alól mentességet ad a várépítósnól szükséges kő szállításához (CD V/3. 280., RA 3559). Magyar K. (A nagykállói járás múltja és jelene. Nagykálló 1970. 17.) szerint a meg nem nevezett vár Panvolán állt, Karácsonyi Kérsemjénbe helyezte (Kar. I. 182.).

3. A Szamos menti utat zárta le.

5. IV. László halála után a várat szétrombolták.

219. PARICS, Zemplén megye (Cs: Trebisov)

2. Terebesi János vagy fiai.

2. 1300 előtt. T. 1300 előtt Terebesi-i János fia Andornokó, akinek fia László és rokonai azt 3,319 előtt vesztették el, mert Ormos Lőrinc kezét levágták (Somogy m. levéltára, Homonnai Elenchus 81.). Ekkor Drugeth Fülöp kapta a királytól. A Homonnai Elenchus szerint a várat 1,319-ben Torebesnek, Molnár István uo. található regesztája szerint 1327-ben Paris-nak nevezték, így fordul elő Drugeth Vilmos végrendeletében is (CD VIII/3. 507.), Csánki is úgy tudta, hogy Terebes vára „mai Parics nevű részében állt" (Cs. I. 336.). A szlovák műemlékjegyzék szerint a várat már 1254-ben említik (Súpis, III. 297.), ez az adat azonban a szatmári Turterebesre vonatkozik (CD IV./2. 92., RA 928.).

3. A Patakról az Ondava és Laboré völgyébe, ill. Kassára vezető utat ellenőrizte.

4. 1358: Demeter (W 325.).

5. Nem tudjuk, hogy mikor, de talán 1358 előtt került vissza a király birtokába, 1387-ben a Perényiek kapták (Zsk. I. 162.).

220. PATAK vagy SÁROSPATAK, ŰJHELYVÁRA, SÁTORHEGY, Zemplén megye

1. A király.

2. 1242 -1261 között. Korábbi nézetekkel szemben Détshy M. állapította meg, hogy a 13. sz. második felében c. *Potok, c. de Saturhigy*, a 14. sz. végén *Wyhelwara* néven nevezett vár a mai Sátoraljaújhely közelében fekvő vár volt (Hermán 0. Múzeum Évkv. 6/1966. 177 — 186.). Megállapítása a p-i uradalom, ill. erdőispánság fejlődésével is alátámasztható. Anonymus (SRH I. 55.) P-t még nem ismeri, csak Ketelpataka földjét, amelyet I. András szerzett meg. És mert a környéket jól ismeri (Zemplén, Tárcái, Tolcsva stb.) és a várhegyet (vagy a hegységet?) *Sátorhalom* néven említi is, a 12. sz. végén itt nem állhatott vár. A nagy kiterjedésű erdőuradalom (Gyökffy, I. 47.) déli részének betelepítése a 12. sz.-ban Bodrog-Olaszi és P vendegeinek megérkeztével indulhatott meg (Pleidell A., Száz. 68/1934. 7 10.), amivel összhangban állhat egy p-i (a mai sárospataki területen levő) kir. kúria létezése és Szt. Erzsébet ottani születése (1207), a pataki ispán és *curialis comes-e* 1219 1221 feltűnése (VR 233, 259, 274.). Az erdőispánság központja ugyanúgy a királyi kúria volt, mint Torna és Sáros esetében. A vár akárcsak Szárd és Sáros a tatárjárás után épült fel a központtól északra, tehát P-tól a várható támadás irányában. (V. ö. fentebb, 68. jegyzett.) A vár első említése 1261, az iijhelyi városprivilégium (ÁUO VIII. 5., RA 1780.), ez az oklevél azonban azt is bizonyítja, hogy az ispánságnak nem a vár volt a központ ja, mert a p-i ispán és várnagy két külön személy, joghatóságuk is eltérő. Az építkezés 1262-ben is folyamatban volt, István ifjú király ekkor egv általa megkezdett, de befejezetlen tornyot adományozott el (AÜO III. 24., RA 1785.).

3. Az Oroszországba vezető nagy utat ellenőrizte.

4. 1300: Baksa nb. Simon fia György mester, szabolcsi ispán (HO VIII. 403.), 1314: Tamás fia László mester (Dl. 57 241.), 1327: Babonics János királynéi tárnokmester (AO II. 311., Détshy, i. h. 192.), 1354 67: Hermány nb. Lackfi Miklós és Pál (AO VII. 524, 645, Détshy, i. h. 192.), 1373: Bcbek Miklós mester (Zichy, III. 504., 512), 1376: Kozdra (Zichy, III. 650.), 1385: Kaszai Kakas László mester (CD X/3. 31 = Dl. 89. 523.).

5. Királyi várnagya György mester (1300-ban), 1312-ben ő védte meg P városát a támadó Amadéfiakkal szemben, s a vár tényleges birtokában maradt. I. Károly 1316-ban a zempléni Borostyánért cserélte el (CD VII1/2. 293. vö. Kar. I. 162.). 1390-ig királyi, ill. királynéi vár maradt.

221. PEDALJ, Zágráb megye (J: Pedalj)

1. ? ‘

2. 1347 előtt, amikor a Zrínyieké volt (Blagay, 87.). Karácsonyi (Kar. III. 17.) már a 13. század végén várként említi Ped várként, de ebben az időben az említett Pedvar még csak *possessio,* másrészt a nevet nem tartom magyar képzésnek, s így nem jelenthet várat.

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

222. PEPARD vagy HRADNA, Trencsén megye

1. A Hontpázmány nb. (Garadnai-Pogány ági) Beesend bán vagy fiai.

2. 1269 előtt. A vár neve kétséges, mert az oklevél csak 18. századi másolatban ismeretes (Cs. IV. 76.), de azonosnak tartom Becsendnek azzal a névtelen várával, amelyben a Divék nemzetség birtokain hatalmaskodók laktak *(qui in castro eorum commorantur*, Hü VI. 213.) és Gradnával (Cs. IV. 67.). A Becsend apja által a Báni medence nyugati részén kialakított és Nvitrába is átnyúló uradalom központja volt, s a vár Nagyhradna (Velká Hradná) határában, Nagyhradna, Mitta és Szoblahó között állt.

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

5. A Csák Mátéval vívott harcokban elpusztult,-1329-ben már csak a helye volt meg (AO II. 394.). ,

223. PETNYE, Pozsega megye (J: Petnja)

1. A Rátót nb. (Paksy ági) I. Lóránt.

2. 1248 (1258?) és 1282 között. P-t Lóránt 1248-ban (Kar. szerint 1258 ! ÁUO VII. 260., RA 893) a Borics nemzetségtől vette meg, ekkor még birtok volt. 1282-ben Lóránd fiai *cmn turri sive castro* adták el a Zsadány nem Velikei ágának (ÁUO XII. 374.).

3. Helyét Csánki határozta meg (II. 421.). Hegyek közötti mentsvár volt.

5. Az egész 14. sz.-ban a Velikei, i 11. Bekefi családé (Cs.ll. 392.).

6. Romjaiból alaprajza nem állapítható meg (Szabó, 126.).

224. POLOSN1CA, Körös megye (J: Ploscica Stara)

1. Roh ispán.

2. 1270 1288 között. IV. László 1273-ban engedte meg Roh ispánnak, hogy részben IV. Béla által adományozott, részben várjobbágyoktól vásárolt P földjét nemesi jogon bírhassa (HO VII. 139., RA 2375.). A felépített várat a Kőszegiek elfoglalták és 1288-ban minden Garig ispánságban fekvő „vásárolt birtokukkal” együtt elcserélték Egervárra (HO VI. 333).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1316-ban említik utoljára, mint a hűtlen Monoszló nb. Péter várát, amelyet a király a Baboniéoknak adott (Blagay, 82.). A harcok során elpusztulhatott, mert többé nem említik, bár P birtok az egész 14. sz.-ban a Rohfiake (Cs. Körös 129 — 130.).

225. PÖLÖSKE, Zala megye

1. A Hahót nemzetség.

2. 1270 előtt, amikor a király a várat elkobozta és a Miskolc nb. Panyit bánnak adta (ÁUO XII. 9., RA 1994.).

3. A Kanizsa Körmend útvonalat zárta le (Glaser, 135. sz. útvonal, 272.).

5. Panyit bán 1272-ben visszaadta a Hahót nb. Arnót fiának, Miklósnak (ÁUO IX. 7.), tőle viszont 1292 előtt foglalta el (ÁUO X. 87.), valószínűleg Kőszegi Kakas Miklós (HO I. 140.). Arnold magtalan halála után került a király kezére, aki 1330-ban az Ákos nb. Mikes bánnak adta (Cs. III. 313.).

226. PÖSTYÉN, Nyitra megye (Cs: Piesfany)

1. A Hontpázmány nb. (Bényi ágbeli) Kázmér fiai.

2. 1263 1299 között . 1299-ben van egyetlen említése, amikor Kázmér fiai panaszolják, hogy Csák Máté elfoglalta tőlük (Csáky, I. 29 31.). Nem tudjuk, mikor került Kázmér birtokába, 1263. Vágújhely határjárásánál még *terra castri de Bana* (ÁUO VIII. 81 82.), de 1309-ben még tudták, hogy a Kázmérfiak csejtei birtoktestéhez tartozott *(Villa Pechen circa fluvium Wag, que olim ad castrum Chechte pertinere*, App. I. 43.).

3. A Vág völgyében futó úton állt ?

5. A harcok során elpusztulhatott, mert többé nem említik.

227. PRIVIGYE, Nyitra megye (Cs: Prievidza)

1. A Hontpázmány nb. Bényi ági Kázmérfiak.

2. 1289 előtt. Ekkor Miklós zólyomi ispán egy liptói föld adományozása kapcsán mondja el, hogy az adományos *sub castro comitis Petri filii Kazmerii in Preuge existente, qui ipsum castrum contra regiam maiestatem detinebat et servabat in aquirendo ipso castro* szerzett érdemeket (RA I. 3540.). P tehát a Kázmérfiak rajeci és bajmóci (1. ott) birtoktestéhez tartozott. Feltűnő azonban, hogy 1299-ben, amikor a Kázmérfiak a Csák Máté által elfoglalt váraikat felsorolják (Csákv, I. 29 31.), P-t nem említik, holott 1308-tól biztosan Máté kezén volt (App. I. 42.), 1323-ban pedig a király elmondja, hogy Máté halála (1.321) után a Gutkeled nb. Amadé fia Miklós P-t elfoglalta (AO II. 69.). Két megoldás kínálkozik: 1. a vár 1289-ben elpusztult és Máté újjáépítette;

2. IV. László jog szerint is elkobozta. (Vö. Kar. II. 195.), s ezért nem sorolták fel 1299-ben a Kázmórfiak várai között.

3. A Nyitrából Túróéba vivő útvonalon feküdt.

4. 1341: Miklós és János, egvben bajmóci várnagyok (Dl. 91 318.). * ‘

5. 1341-ben még említik várnagyát (Dl. 91 318.).

6. A Súpis (II. 571.) szerint P-n a későbbi karmelita templom helyén állhatott.

228. PURBACH, Sopron megye

1. Hahót nb. Arnold ág tagjai?

2. 1270 előtt, amikor V. István P-t elkobozta és a Miskolc nb. Panyitnak adta (ÁUO XII. 9., RA 1994.).

3. A Sopron Pozsony út mellett állt.

5. 1271 elején Ottokárral szemben várnagya megvédte (ZO I. 57, RA 2099. és ÁUO VIII. 339, RA 2103!). Panyit 1272-ben Pölöskével együtt adta vissza Arnold fiának Miklósnak (ÁUO XII. 7.), aki azonban a Panyitnak fizetendő kárpótlás miatt kénytelen volt P-t előbb egy osztrák miniszteriálisnak zálogba adni, majd 1292-ben eladni (ÁUO. X. 87.), ekkor már nem említik a várat.

6. Feketeváros határában ténylegesen áll egy sáncokkal megerősített, mentsvárnak tekinthető hegy (Prickler, 122.).

229. RAHOLCA, Baranya megye (J: Orahovica)

1. A Csák nb. Üjlaky ága.

2. 1310 előtt. A vár első említése 1321, amikor már a király kezén található. A király a Kőszegiek elleni hadjárat (1316) során foglalhatta vissza (Györffy, I. 372.). A Kőszegiek a baranyai várakat 1301 után foglalták el (Kéménd 1296 után, Siklós sikertelen ostroma 1297 után, Pécs elfoglalása 1301, Györffy, I. 323., 378., 360.). Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a foglaló Henrik fia III. János (Kar. II. 156.) volt, akkor 1310 15 közötti időszak a valószínű, amivel összhangban áll, hogy az Űjlakiak 1311 előtt jutalmazták meg familiáriusukat, áld a R-ra vonatkozó privilégiumot visszaszerezte (Györffy, I. 372.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1321: János mester, 1323: Benedek fia János, egyben verőcei ispán, 1329: Kartali Tamás mester (Györffy, I. 372.).

5. A Kőszegiektől a király foglalta vissza és 1357-ben Zriny váráért adta cserébe Kont Miklósnak és unokatestvérének Tót Lökösnek, a Raholeaiak ősének (Vjestnik 8/1906. 254.), akik az egész 14. sz.-ban bírták.

230. RAJEC, Trenc-sén megye (Cs: Rajec)

1 • ?

2. 1277 — 1299 között. 1275 körül még possessio (HO VI. 213.), 1299-ben már áll a vár (Csáky, I. 29- 31.). Lehetséges, hogy a Hontpázmány nb. (Bénvi ágbeli) Kázmér vagy fiai építették, de az oklevélből nem derül ki, hogy R öröklött vagy szerzett birtokuk volt-e.

3. A rajeci völgy egy részét uralta.

5. A Kázmérfiaktól Csák Máté foglalta el (1. Bajmóc), Máté halála után királyi vár volt, de a 14. sz. végen elhagyták és a tartozékokat — úgv látszik - Lietavához csatolták (Cs. IV. 76., 90.). '*

RÁKOS 1. KÖVI

231. RÁKOS vagy RÁKVÁR, Sopron megye

1. A győri püspök.

2. 131 i —1333 között. Már 1311-ben *pallacium et edificia in BakuSy que est curtis episcopalis* (Sopron vm. I. 73.), 1333-ban pedig már *caslrum*-ként említik (uo. II. 139.).

3. A püspöki birtokközpont védelmét szolgálta.

5. Az egész 14. században a győri püspöké (Cs. III. 589.).

232. REGÉC, Abaúj megye

2. Györffy abból, hogy a Baksa nb. Simon fia György mester *sub Regcich* a tatárokkal vívott csatában vett részt, arra következtetett, hogy már 1285-ben állt a vár (Györffy, I. 134—135.).

3. *A* Liszkáról Tolcsván át Vizsolyra vezető utat zárta le.

4. 1337 39: (Gutkeled nb.) Tiba fia Tamás mester (W 329. és Dl. 3055.), 1360 80: Perénvi Péter (W 329. és Dl. 6397, 6675.).

5. Legkésőbb 1307-ben Ába Amadé kezén volt, aki után, úgy látszik Petenye fia Péter kapta meg, őt Drugeth Fülöp ostromolta ki 1316-ban. Ezután 1332-ig Drugethek kezén volt, majd ismét királyi vár 1433-ig (Györffy, I. 134 -135., Cs. I. 198.).

6. A nagyméretű (10,7 x 6,8 m) lakótorony körül szabálytalan alakú, észak-déli irányban elhúzódó várfal, amelynek mindkét végén egy-egy torony áll (Gerő, M. várak 65.).

233. REVISTYE, Bars megye (Cs: ReviSte)

J. A Vezekényiek.

2. 1331 előtt. Ez első említése, ennél korábban R-t 1228-ban vette meg a Vezekényi család. Annak ellenére, hogy közben nincs

adat, valószínűnek tartom, hogy 1321 (Csák Máté halála) után épült, mert Máté harcaiban nem szerepelt (Györffy, I. 469.).

3. A Garam menti, a bányavárosokba vezető nagy utat annak egyik átkelőhelyénél zárta le.

d. 1331: János bán, 1340: Sándor fia János (Györffy, I. 469.).

5. Nem tudjuk, hogyan került a király kezére, de 1335-ben már a királyi várnagy ül benne, 1391-ben Zsigmond a Lévai Csehek ősének, Sárói Péter fiának Lászlónak adományozta (Csánki, Klebelsberg Emlkv. 290.).

6. Alaprajzát Fiala közli. A szikla alakjához alkalmazkodó, nyugat-keleti irányban hosszan elhúzódó várfal, amelynek mindkét végén egy-egy, a nyugaton négyszögletes, a keleti oldalon kerek torony áll.

234. REZI, Zala megye

1. A Péc nb. (Marczaly ág) I. Apor.

2. 1298 -1307 között. Rezit mint Keszthelyhez tartozó birtokot először egy év nélküli oklevélben említik, amelyet a kiadó Nagy Imre 1295-re (HO VII. 243 44.), Karácsonyi János 1298-ra (Kar. II. 433.) datált. Ekkor még vár nincs területén, s a Péc nb. Aporé. 1333-ban említik először a várat (Holub, Tört. földr. III. 674.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1350 körül a királyé, akinek kezére valószínűleg Apor magtalan halálával került (ZO I. 601.), 1378-ban a Lackfiaké volt, 1401-ben Eberhard zágrábi püspök kapta meg (Cs. III. 14.).

6. Alaprajzát Gerő közli (M. várak 138.) északi oldalán kis négyszög alaprajzú épülettel (toronnyal), előtte kis udvarral.

235. ROHONC, Vas megye (A: Rechnitz)

1. *a) A* Héder nb. Kőszegiek; *b)* a Ják nemzetség.

2. *a)* 1279 - 1288 között. R vár sem a Kőszegi Iván által II. Ottokárnak átadott várak között, sem az 1271. évi osztálynál nem szerepel, első alkalommal 1288-ban említik a R-ra vezető utat (HO VII. 207.). 1289-ben Albert osztrák herceg foglalta el. Valószínű, hogy Szentvid vára szerepét vette át, mert a Szentvidre vonatkozó adatok éppen ebben az időben szűnnek meg, s az 1374-ben felsorolt r-i tartozékok javarésze 1279-ben még Szentvid tartozékai között találhatok (BU II. 140., ZO II. 115.).

b) Állt R-on egy várkastély is, amelyet a Ják nb-ek emeltek 1270 körül (Prickler, 124.), első említése 1259 -1273 közötti év nélküli oklevélben (BU II. 48.).

3. *a-b)* A Szombathelyről Ausztriába vezető úton álltak (Glaser, 51. sz. útvonal, 163.).

5. *a)* Albert 1291-ben a várat III. Andrásnak adta vissza, s ettől kezdve a 14. sz.-ban a Kőszegiek birtokában volt (Cs. II. 718.).

b) A Ják nb-iek várát a Kőszegiek 1329-ben vettek meg, valószínűleg rá vonatkozik a Csánki által idézett 1478. évi adat (Cs. II. 718.).

6\ *a)* Amikor 1374-ben felosztják, csak annyit tudunk meg, hogy kapuja mellett két torony állt (ZO II. 116.), amelynek romjai ma is megvannak és Prickler szerint lakótornyok voltak, az egyik tübbszögletű alaprajzzal (Prickler, 123.).

236. RÓJ, Sopron megve

1. ? *

2. 1270 előtt. A várat 1270-ben Gyanur fia Mirk adta át II. Ottokárnak (ÁUO III. 247.). Gyanur cseh vagy morva földről vándorolt be IV. Béla idején Kézai szerint, s a családban előforduló nevek ezt megerősítik (SRH I. 192., Wertner M., T 22/1904. 135 138., de a bevándorlásra vonatkozó nézetével szemben Pauler II. 358.). Sajnos nem állapítható meg ezekből az adatokból R. építője, mert lehetséges, hogy már a várat kapták királyi adományként és lehetséges, hogy ők építették.

3. Helyének megállapítását többen megkísérelték. Házi J. (Soproni Szemle 21/1967. 73 74.) szerint a Fertő mellett, Okával volt határos. Prickler egy 17. sz.-i festmény alapján a legvalószínűbbnek azt tartja, hogy Stotzing (Lajtaszék, Sopron megye) mellett állt, de olyan — egyelőre publikálatlan nézetet is közöl, hogy Fehéregyháza (Donnerskirchen, Sopron megye) határában keresendő. Az utóbbi két esetben a Lajta hegységben levő mentsvár volt, Házi elhelyezése szerint azonban a Szombathely -Ruszt útvonalat zárhatta el (Glaser, 36. sz. útvonal, 160.).

5. Később is Gyanur utódainak birtokában volt, akik Rojinak nevezték magukat, mígnem 1390-ben Zsigmond hűtlenség miatt elkobozta tőlük és a Kanizsaiaknak adta, majd 1409-ben elrendelte lerombolását (Sopron vm, I. 587., Zsk. II. 6703., CD X 1. 586., Cs. III. 589.).

237. RUPOLŰJVÁR vagy KAPOSŰJVÁR, Somogy megye

1. Gutkeled nb. (Majády ági) Felsőlendvaiak.

2. 1313 — 1348 között, amikor várnagyát említik (CD. IX/6. 37—38. Dl. 39319.). Ekkor a vár birtokosa Rupolyi Amadé fia Miklós bán fiának özvegye és fiai János és Amadé, tehát a Gutke-

led nb. (Majádi ági) Felsőlendvaiak, akik 1313-ban kapták az uradalom felét, de vár nélkül a Monoszlóbeliektől (MES II. 677).

3. Mentsvár volt.

5. 1357-ben a Felsőlendvaiak kihalásakor kaphatta meg (a felét?) Vásári Miklós esztergomi érsek öccse, Tamás. Fiaitól Zsigmond 1403-ban hűtlenség miatt vette el (Zsk. I. 200. és II. 2781.).

6. Alaprajzát egy 1931. évi felmerés alapján Zádor M. (Kaposvár, Bp. 1964. 43.) közli és azt a következtetést vonja le, hogy első építési periódusában a Kapós mocsarában egy szigeten álló, téglából rakott, négyzetes alaprajzú lakótorony volt, s csak a 16. sz.-ban épült ki várrá. Felfogásának a vár keletkezésének időpontja mond ellent. A döntő szót a régészeti vizsgálatnak kell kimondania.

238. SÁG, Vas megye (A: Buchschachen)

7. Sági Péter.

2. 1263 előtt. Ság eladományazásakor említik *iuxta terram eiusdemOeorgii comitis, super qiiamturrim habét* (BU I. 296.), 1274-ben pedig Sági Péter hűtlensége miatt a király Köveskúti Györgynek *locus* ca«s/rit adományozott (uo. II. 65, HA 2466.).

3. A Lafnitz völgyét zárta le közvetlenül a határon.

5. Ügy látszik 1274 után újjáépítették, mert 1289-ben Albert osztrák herceg megostromolta és elfoglalta, 1291-ben a Kőszegiek kapták, bukásuk után a Köveskútiak és rajtuk keresztül a Csornaiak (fiúsítás révén). 1469-ben Mátyás Paumkirchnernek adta, és így beleolvadt a szalonaki uradalomba.

6. Prickler szerint sánccal körülvett, erős vár volt (158.).

239. SÁG-SOMLYÓ, Vas megye

1. A király népei ?

2. 1275 előtt. 1275 körül a király a Héder nb. (Kőszegi) Henriknek adta *mons Sagsumlowa cum castro* (BU II. 80.), 1296-ban még állt, mert Lodomér érsek egyik oklevelét *in castro sub monte Saag Sumlua* keltezte (MES. Ili. 392.).

3. A Ság hegy északi oldalán álló mentsvár lehetett.

5. Korán elpusztulhatott és maga is a veszprémi Somló vár tartozékává vált (1479 — 80: *castrum desertum Saagsomhja*, Cs. II. 719.).[1]

240. SALGÓ, Fehér megye

1. A király.

2. 1315 előtt, amikor László vajda várnagya átadta a királynak (Z W., I. 363.).

4. 1331 42: Dobi Demeter (W 329.).

5. Királyi vár volt a 14. században.

241. SALGÓ, Hont megye

1. Szécsényi Kónya.

2. 1347 1394. Az utóbbi első említése (CD X/2. 234.). Perőcsény, amelynek határában S áll és a tartozékok a 13/14. sz. fordulóján Ecseg várához tartozott (1. ott) és Harsandorfi Ulving nővérének fiúsításával került Szécsényi Kónya kezére (Bakács, Hont 298.). Ekkor a várat még nem említik.

3. Mentsvár volt.

5. Kónya unokájának Salgói Miklósnak birtokaként kobozta el Zsigmond 1437-ben és Lévai Cseh Péternek adta. A várat ekkor már nem említik.

6. Alaprajzát a Nógrád Műeml. top. 357. közli. A rajz a belsővárban két négyzetes tornyot tüntet fel, az öregtorony és a ciszterna a külső várban található.

242. SALGÓ, Nógrád megye

1. A Kacsics nemzetség Simon bán ága.

2. 1290 1341 között. Első említése Somoskő 1341. évi határjárásában (CD VI1I/4. 498 Dl. 3879.). Az ág vára a Rátótok által 1290 előtt elfoglalt és visszaadott Szőlős volt (1. ott), ezt azonban nem építették újjá, helyette a védettebb fekvésű S-t emelték valószínűleg II. Miklós vagy fiai (Kar. II. 271.). A két S (Nógrád és Hont megyei) különböző voltát egy 1423. évi oklevél bizonyítja (CD X/6. 583.), ahol a Simon bán ágából való Salgói Simon mellett Szécsényi Tamás dédunokája, *Nicolaus de alia Salgo* is szerepel.

3. Hegyek között fekvő mentsvár volt.

5. Az egész 14. sz.-ban Simon bán ágának birtokában volt, akik Salgóiaknak nevezték magukat.

6. Alaprajzát Gerő (M. várak 149 -150.) közli. A belső várban vastag falú ötszögű torony, ciszterna és az udvar két szélén vastagabb falú, ,,toronyszerű” épület volt.

SÁROSPATAK 1. PATAK

243. SÁRFENÉK, Moson megve

1. ? *

2. 1376 előtt, amikor várnagyát említik, bár ezt az adatot, amely szerint az erdélyi Tolmács várának várnagya egy *dominus de S.* volt, kétségesnek tartom (CD. IX./5. 131.). Nem segít az

sem, hogy Hof nevű tartozéka 1325-ben Harsandorfer Ulving örökösei kezén volt (CD. VIII/3. 605.), bár nincs kizárva, hogy S-t is ők építették.

5. 1390-ben már a Scharfenecki családé volt (Zsk. I. 1463.).

244. SÁRVÁR, Vas meg ve

1. ? ' #

2. 1288 előtt, amikor Kőszegi Iván itt tartott Vas megye részére kongregációt (BU II. 208.). Ezután 1341-ig nem hallunk róla.

3. A Veszprém—Szombathely utat ellenőrizte, annak a Gyöngvös patakon levő átkelőhelvénól (Glaser, 67., 69., 71. sz. útvonal, 257 258.). *

4. 1327: Sándor országbíró, vasvári ispán, 1329: Tamás vasvári ispán, 1392: Dános fia Miklós (W 330.).

5: 1327-től kezdve az egész 14. században a királvc (Cs. II. 719.). *

6. Tóth Melinda szerint a 13. sz.-i várból csupán a mai vár délnyugati sarkán maradt fenn a várfal és egy toronyszerű épület nyoma (Gerő, II.).

245. SASKŐ, Bars megye (Cs: Sásov)

1. Bancsa nb. Vince és. Péter.

2. 1242 — 1253 között (Györfey, I. 473.).

3. Igen fontos ponton állt, ahol a Garam menti nagy útvonal a folyón átkelt, és a 13. sz.-ban Turóc felé, később a Körmöcbányára vezető nagy út kivált belőle.

4. 1320 -29: Becsei Imre, egyben lévai várnagy; 1336: Fekete Benedek; 1340 49: Becsei Vesszős, 1347-ben egyben zólyomi ispán; 1352: Szobonva fia László (W 330.).

5. Királyi vár volt 1387-ig, amikor Szécsénvi Frank kapta meg cserébe (Klebelsberg Emlkv. 292--293.).

6. Alaprajzát Fiala közli. A szikla alakjához alkalmazkodó hosszúkás alakú vár, a nyugati végén kerek öregtoronnyal, amely egyben az alsó várból a felsőbe vezető bejáratot is védte.

SÁTORHEGY 1. PATAK

246. SEBES vagy HUNYAD, Kolozs megye

1.1. ...

2. 1319 előtt, amikor várnagyát említik. Építője kétséges. Valószínűnek látszik, hogy ez az eredetileg Bihar megyéhez tartozó terület is a Geregyék birtokában volt, de az sincs kizárva, hogy Lóránd többi birtokával együtt a Borsák, esetleg a Gerők kapták.

Ennek megfelelően lehetett királyi vagy a Borsák, esetleg a Gerők alapítása. Utóbbi valószínűségét csökkenti, hogy Borsa Kopasz lázadása után királyi kézen van.

3. A Kolozsvárra vezető nagy útvonalat ellenőrizte.

4. 1319 25: Elefánti Dezső; 1329 30: Elefánti Dezső (W 331.); 1336: Losonci Dénes fia Dezső (Dl. 31077.); 1352 55: Szeri Pósa krassói ispán (W 331.); 1359: Dénes fia András (Dl. 26862.).

5. Királyi vár volt 1399-ig, amikor Zsigjnond Mircse vajdának adta (B. Nagy Margit: i. m. 368 369., Zsk. II. 5680, Cs. V. 299 -300.).

SEGVÁR 1. ESSEGVÁR

347. SERKE vagy KAPLA, Gömör megye (Cs: Sírkövéé)

1. A Rátót nb. Serkeiek (Lórántffyak).

2. 1312 —1326 között. Iván ispán fia András kapta meg V. Istvántól Feleddel és más földekkel együtt (RA 2478.). Nem tudjuk, hogyan került a Serkeiek birtokába, a vár építését 1326-ra ők fejezték be (Ila, Gömör IV. 43., AO II. 265.), s ekkor *mons Kapula-n* állónak mondják. Aba Amadé bukása (1312) előtt aligha épülhetett itt vár, azért valószínűleg 1312 1326 között emelték.

3. A Gortva patak völgyében álló mentsvár volt.

5. Sokszor külön szerepel S és K vára, de 1447-ben *mons Ka-pla,, inquo esset castrum Serke* (Ila, Gömör IV. 43.) bizonyítja, hogv egyetlen várról van szó. A 14. sz.-ban a Lorántffvaké (Cs. I. 126^ 127.). "

248. SIKLÓS, Baranya megye

Z. Kán nb. Gyula nádor utódai.

2. 1251 —1294 között. *Az* 1251. évi osztozáskor még nem említik (HO. VI. 5.), 1294-ben már szerepel a vár (Györffy, I. 378 — 379.). Valószínűsíti ezt az időszakot az, hogy Gyula nádor 1229 — 1235 között szerezhette meg a s-i uradalmat, de 1235 után ő is, utódai is kegyvesztettek voltak.

3. Fontos útcsomópontban feküdt (Glaser, 130., 146., 149. sz. útvonal, 271., 275.).

5. 1316-ban Kőszegi Henrik cs János ostromolták sikertelenül, a Siklósiak birtokában maradt 1387-ig, amikor hűtlenség miatt elvesztették, s a Pásztói Kakasok kapták (Cs. II. 457 — 458.).

6. Czeglédy Ilona ásatása alapján megállapította a ma is álló déli szárny alatt az első Árpád-kori vár formáját. Téglalap alaprajzú kéthajós palota volt, mindkét végen egy-egy toronnyal.

A 14. sz. folyamán ehhez még más épületek járultak, majd a 15. sz.-ban a Garaiak teljesen átépítették (Gerő, II.).

249. SIMONTORNYA, Tolna megye

1. Döröcske nb. Salamon fia Simon alországbíró.

2. 1277 1324 között. A vár körül fekvő birtokokat Simon 1273 -1277 között szerezte meg (Kar. I. 425 -426.), a várat első alkalommal 1324-ben *castrum seu turris sive possessio-n&k* nevezik, s ebből az is valószínű, hogv eredetileg lakótoronv volt (Cs. II. 405.). "

3. Fontos útcsomópontban állt (Glaser, 1., 19., 110., 118., 120., 122. sz. útvonal, 156., 267., 269 270.).

5. Simon halála után kerülhetett a király kezére, aki 1324-ben Hencfi János budai bírónak adta. Fia, Miklós magtalan halálával királyi engedéllyel szállt a Hencfiek rokonaira a Lackfiakra, akik 1397-ig bírták. Hűtlenségük miatt a várat Zsigmond elkobozta (Cs. II. 405.).

6. Az 1960-ban és 1964 66-ban végzett régészeti és építéstörténeti kutatások vezetője Lócsy Erzsébet szerint a 13. sz. végén a Sió egyik szigetére épített téglafalon belül öregtorony állt. A 14. sz. derekán még két tornyot építettek lel benne és a régi várfalat a déli oldalon megnövelték (Gerő, II.).

250. SÍROK, Heves megye

1. Az Aba nem Borh-Bodon ága.

2. 1320 előtt, amikor a király megostromoltatta. Korábban Csák Máténak adták át (Zichy, I. 219., AO II. 84.).

3. A Tárná völgyében Egerből Pétervásárra vezető jelentéktelen utat ellenőrizte.

4. 1324 1339: (Kompolti) Pál fia Imre; 1371 — 72: Domoszlói Miklós mester, hevesi ispán (W 332., Dl. 5949, 6045, 6047.).

5. 1331-ben a király Csenek nevű cseh harcosának adta (AO II. 522.), de már 1332-ben Ugodot adta cserébe (AO II. 583.), ezután 1372-ben a vár helyreállítási költsége (2000 fi) ellenében Domoszlai Miklósnak adta zálogba (Dl. 6047), az ő kezén maradt 1388-ig, amikor Zsigmond Tari Lászlónak megengedte, hogy kiváltsa (Békefi, Pásztó I. 270.), ami 1389-ben meg is történt (CD X/4, 380.), a Tariak kezén maradt 1465-ig (Cs. I. 53.).

251. SOLYMÁR, Pilis megye

1. A Lackfiak.

2. 1355 1390 között. A Lackfiak 1355-ben a szigeti apácáktól csere útján szerezték meg S-t, 1390-ben várnagyukat említik (Pest műeml. Top. Y/I. 164., és Y/II. 46.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. A Lackfiak bukása után királyi vár volt (Zsk. II. 924.).

6. Romjaiból már csak a torony és a palota létezése állapítható meg (Pest műeml. top. II. 47.).

252. SÓLYMOS, Arad megye (R: ^oimus)

1. Pál bán.

2. 1278 előtt, mert ekkor már végrendelkezik róla (Györffy, I. 184.).

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

4. 1311: Dénes aradi ispán (Dl. 91 166) ; 1319: Szécsényi Farkas fia Tamás mester, aradi ispán (W 331.); 1360: Benedek fia István mester (Dl. 49711); 1398: Zelcméri Péter fia László aradi ispán (W 331.).

5. Már 1311-ben királyi vár volt, sazmaradt 1439-ig (Györffy, I. 184 -185., Cs. I. 760.).

6. Alaprajzát Anghel (61.) közli. A nagyjából háromszög alaprajzú vár körítőfalhoz csatlakozva, annak belső oldalán négyszögletes torony, vele szemben a vár két oldalát elfoglaló palota állt.

253. SÓLYMOS, Zemplén megye

1. A Tolcsva nemzetség.

2. 1312 után. A nemzetség birtokai Tolcsva körül terültek el, az 1379-ben felosztott Sólymos vár is ehhez tartozott (Dl. 71948.). 1398-ban már *castrum desolatum et corruptum Solmus appelatum*, amely ugyanezen oklevél szerint Komlóstelek (=Komlóska) felett állt (Zsk. I. 5467.). Építésének korára irányadónak látszik, hogy a nemzetség egyik ága 1312-ben az Amadéfiak elleni hadjáratban való részvétele miatt jutott a királv különös kcgvébe (Kar. III. 101 104.). " ^

3. A hegyek között álló mentsvár volt.

5. A 14. sz. végén a Debrőiek és Perénviek vették meg (Os. I. 335.). "

254. SÓLYOMKŐ, Bihar megye

Í. Geregye nb. Pál országbíró.

2. 1242- 1276 között, bár a vár első említése 1306-ból való (vö. Adorján, Györffy, I. 661 662., Kar. II. 1014.).

3. Hegyek között álló mentsvár.

4. 1322: Fut aki Dénes (W 332.).

5. A Geregyék bukása (1277) után a Borsák kapták meg, majd Borsa Kopasz lázadásakor (1316) a király megostromoltatta, el-

foglaltatta, s ettől kezdve királyi vár volt 1406-ig (Györefy, I. 661 -662., Cs. I. 595 596., Zsk. II. 4373.).

255. SÓLYOMKŐ, Torna megye

1. A Szalonnaiak.

2. 1340 1386 között. Tekus utódainak 1340. évi osztályánál még nem szerepel a vár, de 1386-ban a Jósvafőiek és Széniek egyrészről, a Szalonnaiak másrészről felosztják (CD VIII/4. 469., Cs. I. 236.). Varsik (II. 302 303.) abból, hogy a S név már 1243-ban előfordul (CD IV/1. 291.) arra következtet , hogy nem feudális vár volt, hanem „őr-vár” már ekkor a Gömörből Tornába vezető útvonalon. Ennek az elméletnek mindaz ellentmond, amit Tekus és utódainak birtoklásáról tudunk.

3. A Gömörből Tornába vezető út mellett állt.

5. 1399-ben a Szalonnaiak birtokainak Szalonna volt a központja, S pedig már csak *castrum nunc desertum* (Zsk. I. 6095.).

256. SOMLÓ, Veszprém megve

1. t *

2. Első említése 1352, amikor a királyé. Közelebbi meghatározásához semmilyen adat nem áll rendelkezésemre (Cs. III. 211.).

3. A Somló hegyen fekvő mentsvár? ^

4. 1353: Himfi Pál (Dl. 41221); 1380: Mikes fia István fia Ákos mester (Dl. 6683.).

5. Leszámítva Zámbó Miklós 1386 89 közötti zálogbirtokolását, 1389-ig királvi vár, akkor a Garaiak kapták (Cs. III. 210 - 211.). "

6. A ma álló romokból csupán annyi következtetés vonható le, hogy alsó- és felsővárból állt, a felső várban lakótorony volt. (Gerő, M. várak 141.), alaprajzát a Rég. Top. III. 85. közli.

257. SOMLYÓ vagy ÉRSOMLYÓ (Krassó megye)

1. A király.

2. 1277 előtt. Krassó megye egy része külön S megyét alkotott, 1277-ben a megyében fekvő Vaját (Cs. II. 108.) adományozza el a király (Krassó, III. 138., RÁ 2832), ugyanekkor szerepel ispánja 1277 79 között (HO VI. 225., RA 2825., RA 2985.).

4. 1335: Thouka; 1357 58: Bessenvő János; 1382: Gergelv (W 186.). " "

5. Királyi vár volt 1390-ig, amikor Zsigmond a Perényieknek adta (Cs. II. 95.).

258. SOMLYÓ, Kraszna megye (R: Simleul silvaniei)

1. Pok nb. Móric vagy fia Miklós.

2. 1280 1351 között. Amikor Báthory Lászlóné, Meggyesalji Anna 1351-ben megkapta S-t hozományként (AO V. 532.), 1355-ben úgy nyilatkozott, hogy anyai nagyanyja öröksége volt (CD IX/4. 658.). Anyai nagyanyja Mojs nádor lánya, akire apja 1280-ban tett végrendeletében (Csákv, I. 15 16.) hagyta a későbbi meggyesi és s-i uradalmat, de a várat nem említi. 1351-ben már állt a vár, de a megadott évkörön belül 1317 1350 a valószínű, mert Kopasz lázadásánál S meg nem szerepel.

3. A Kraszna völgyét zárta le.

5. A 14 — 15. században a Somlyói Báthoryaké (C-s. 1.580.).

6. Alaprajzát B. Nagy Margit (27.) közli, ez azonban már a 16. századi teljes átépítés eredményét mutatja.

259. SOMODI, Abaűj megve (Cs: Drienovec)

1. ?

2. 1255 1317 között. A várról mindössze annyit tudunk, hogy 1317-ben és 1331-ben várnagyát említik (Györffy, I. 140., Varsík, II. 256 259.). 1349-ben a falu eladományozásakor nincs nyoma, 1354-ben sem (AO VI. 202.).

3. Varsik szerint a vár a Szt. Lászlónak nevezett romokkal azonos. Ha ez így van, akkor a hegyek között fekvő mentsvár , volt.

260. SOMOS, Sáros megye (Cs: Drienov)

1. Az Aba nemzetség Somosi ága.

2. 1289 1297 között (Varsik, I. 452 453.).

3. A Kassa Eperjes úton állt.

5. A 14. sz.-ban végig a Somosiake (Cs. I. 284.). 1403-ban szerepel utoljára, ekkor a Kőszegen épített vár vette át szerepét- (Varsík, I. 453.).

6. Az 1304. évi osztályból csupán az derül ki, hogy a vár felépítése 70 márkába került (CD VIII/1. 166.).

261. SOMOSKÖ, Nógrád megye

1. A Kacsics nemzetség Illés ága.

2. 1291 előtt (1. Baglyaskő).

3. Csak egy kis völgyet zár le.

5. 1310-ben a várat átadták Csák Máténak, halála után 1323-ban Szécsényi Tamás kapta meg (AO II. 65.), utódaié maradt a család kihalásáig (Cs. I. 91.).

6. Alaprajzát Fiala közli. A nagyjából háromszögletű várfalon belül palota állt, amelyet két oldalról a 14. sz.-ban épített egy-egv hatalmas kerek torony fogott közre.

262. SÓVÁR, Sáros megye (Cs: Solivar)

1. A Baksa nb. Soósok.

2. 1288 1298 között. A család 1288-ban kapta S-t és vele együtt a várépítési engedélyt (Wagner, Sáros 296., RA 3502.), és a Tarkő nevű hegyen (nem azonos a Tarkő várral! !) építette fel a várat 1298 előtt (uo. 310.). Az 1314. évi adat kissé zavaros: Soós György megjutalmazza Sinka mestert, amiért a cseh (Boemus) Witk-nek itt felépített várát felgyújtotta (CD VIII. 1. 555. = Dl. 57278.). Ez a Witk azonosnak látszik azzal a sárosi várnaggyal, akit a Soósok megsebesítettek (Kar. I. 166.).

3. A Kassáról Lengyelországba vezető nagy úton állt. A hely stratégiai fontosságát mutatja, hogy már előzőleg vár volt itt, melyet Anonymus említ (Varsik, I. 94 97.) és a 2. tatárjárás alatt is sokan húzódtak a hegyre (Wagner, Sáros 310.).

5. Az egész 14. sz.-ban a Sóvári Soósoké (Cs. I. 284.).

263. STOMFA, Pozsony megye (Cs: Stupava)

1. A király. ■ .

2. 1271 előtt, amikor Ottokár elfoglalta és lerombolta. Rom volt 1314-ben is (Házi, HK 15/1914. 191.). Ügy látszik nem épült fel újra, mert 1404-ben Borostvánkő tartozékai között szerepel (Zsk. II. 3203.). *

3. A Pozsonyból a Morva völgyébe vezető úton állt.

264. SURÁNY, Nyitra megye (Cs: Surany)

1. A Hontpázmány nb. Szegiek.

2. 1382 1401 között. 1382-ben még csak S. 2Wsscssio-ról esik szó (Károlvi I. 384.), 1401-ben Stibor foglalta el (Házi, HK 15/1914. 367.).

3. Az Esztergom -Nyitra úttól távolabb állt.

5. Stibor kapta adományként, családjának kihalása után az Országoké lett (K. Markovic: Dejiny Surian do r. 1868. Nővé Zámky 1943.).

6. A 18. században romjait teljesen széthordták, nyoma sem maradt (uo.).

265. SÜMEG, Zala megye

1. A veszprémi püspök.

2. 1318 előtt. Első említése a várnagy (ZO I. 148 149.), de a

vár restaurálásakor végzett kutatás szerint már a 13. sz. végén állt (Koppány T. Kozák K.: Sümeg. H. n. 1965. 9.).

3. Fontos útcsomópontban állt (Glaser, 69., 78. sz. útvonal 258 -259.).

5. Az egész 14 15. században a veszprémi püspöké volt (Cs. III.14)*

6. Koppány és Kozák szerint két építési periódus különböztethető meg: a 13. századi (valószínűleg) a mai fellegvár, amely öregtoronyból, ciszternából és néhány más helyiségből állt. A második a 15. századi, amikor felépül a mai teljes külső vár és belső kaputoronnyal, a kettő között falszorossal, az udvar keleti oldalán sütőházzal, konyhával, istállóval és az udvaron ciszternával (Koppány T. Kozák K. Magvar Műemlékvédelem 1963 1966. Bp. 1969. 91 és 141.).

266. SZÁD, Torna megye

1. A király.

2. 1241 1264 között. 1264-ben a királyé volt, IV. László cserélte el Jenő váráért, amint az egy 1406-i oklevélből kiderül (Zsk. II. 4789, vö. CD VII/2. 193.). Ezt a cserét ugyanazon oklevél szerint III. András és I. Lajos megerősítette. Varsik szerint (II. 336.) a tornai erdőispánság vára volt, amely a tornagörgői kúria helyébe lépett.

3. A Miskolc Szepes és a Gömör Torna útvonalak találkozásánál állt (Varsik, II. 336., Détsiiy M.: Egy ismeretlen magyar vár — Szádvár. Hermán O. Múzeum Évk. 8/1969. 143.).

4. 1319: Bárczav Fekete Miklós fia Latk mester (Dl. 40382.); 1333 -38: Pongrác fia Bertalan (W333., Dl. 64061.); 1360: Szobonva fia János mester (Dl. 16109.).

5. A várat úgy látszik Aba Amadé elfoglalta vagy látszólag kifogástalan ügylettel megszerezte, mert 1319 — 1360 között Sz királyi vár voít. Összhangban állt ezzel, hogy 1406-ban az érdekeltek okleveleik elvétele ellen tiltakoztak. Csánki feltételezi, hogv a tiltakozásban Sz tévesen szerepelt Torna helyett (Cs. I. 236-237.).

6. Üj felmerését Détsiiy közli (i. h. 149.). A legkorábbi rész a középső, közel négyzetes felsővár, amely talán a 13. sz.-i erősség átépítésével a 14. sz. elején keletkezett. Ehhez fokozatosan toldhatták hozzá a 14. és 15. században a ny-i és k-i elővárakat (uo. 155.).

267. SZAKALYA, Sáros megye

1. Aba Amadé.

2. 1297 1311, még valószínűbben 1304 1311 között (Vaesik, I. 169 173.).

3. A Kassáról a Szepességbe vezető utat ellenőrizte.

4. 1333 — 38: Piskárosi Elekes fia György fia Pócs mester, 1340 előtt Bajoni Péter fia Beke (W 334.).

5. Aba Amadé bukása után királyi vár, 1387-ben a Bebekek kapták meg (Cs. I. 284.).

268. SZALÁNC, Abaúj megye (Cs: Slanec)

1. Az Aba nb. Szalánciak.

2. 1270 1281 között. Sz már 1270-ben az Aba nemzetségé volt, 1281-ben Finta nádor védte IV. Lászlóval szemben (Györffy, I. 141.). GYÖRFFYvel ellentétben nem látom indokoltnak, hogy a vár építését Fintának tulajdonítsam, bár biztos, hogy a várat ő védte (Kar. I. 24.).

3. A Ronvva völgyéből Kassára vezető utat zárta le.

4. 1344: Poháros Péter udvari lovag, abaúji ispán (W 332.).

5. Finta bukása után is a Szalánciaké marad, akik 1329-ben (úgy látszik nem önszántukból) elcserélték Drugeth Vilmossal. 1344-től biztosan királyi vár volt, amelyet Kis Károly 1386-ban a Losonciaknak adott (Bánffy, I. 378.), s az adományt Mária és Zsigmond is megerősítette (Cs. I. 198.).

^ 6. Myskovszky V. (A szalánci várról és vízfogójáról. Arch. Ért Új. f. 25/1905. 70 75.) egy 1640. évi képet közöl. Eszerint a felsővárban épült palota két oldalán egy-egv torony állt, ezenkívül háromemeletes öregtornya és kétszintes kápolnája volt.

269. SZALONAK, Vas megye (A: Schlaining)

1. A Héder nb. Kőszegiek.

2. 1270 előtt, amikor Kőszegi Henrik II. Ottokárnak adta át (ÁUO III. 247., RA 2094.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. Nem tudom, mire alapozza Csánki azt a nézetét, hogy 1273-ban a Jak nb-iek kapták, mert az oklevél csak Szt. Mihály adományozásáról szól (Cs. II. 720., ÁUO XII. 73., HO II. 10.). 1289-ben Albert osztrák herceg vette be, majd visszaadta, s újra Kőszegiek birtokában volt 1326-ig, amikor a király elvette tőlük. A Kanizsaiak kapták királyi adományként, de 1371-ben vissza-

adták, ettől kezdve (?) Péceli Szarka Miklósnál és Oroszvári Tömpék Györgynél volt zálogban (Zsk. II. 335.).

6. Alaprajzát Prickler (139.) közli. Mai formájában csak a magját alkotó torony származik a 13. századból, a többi 15. sz.-i átépítés alapján áll.

270. SZAMOBOR, Zágráb megye (J: Samobor)

1.a) a csehek; *b)* a Baboniéok.

2. *a)* 1272 előtt, amikor a király a *regia villa Zamobur-t* Lővenberki Miklósnak adta, egy 1274. évi adománylevélben pedig arról értesülünk, hogy Iroszló fia Iván ispán a cseh király által Sz-ban emelt vár visszaszerzésében szerzett érdemeket *(maximé cum castrum> quod in predicta terra Zomobor predicti Boemiae regis homines construxerant*, CD VII/2. 106., RA 2565.). Ottokár vára építésének korát Kukuljevic 1260 1264 közötti időre teszi (Szabó, 50.).

b) 1274 1293 között. A vár elpusztulhatott, mert 1283-ban (Blagav, 44 46.) nem említik, 1293-ban III. András a Babonicoknak adta.

3. Közvetlenül a határon állt igen fontos útvonalon.

4. 1351: Péter zágrábi ispán (Tkalöió, I. 200.); 1365: Vida fia Bálint; 1371: Gergely fia Lesták (W 340.).

5. 1322-ben I. Károly is a Blagayaknak adta, bár a várat ekkor nem említik (Blagav, 91--92.), úgy látszik lázadásukkor (1326) vesztettek el, 1351 után biztosan királyi vár volt 1385-ig, amikor Erzsébet királvne a Cilleieknek zálogosította el (MTT IX. 5L). " ,

. 6. Alaprajzát Szabó (45.) közli. Belső és külső várra oszlott, a nagyjából négyszögletes belső várban öregtorony, kápolna és palota állt.

271. SZANDA, Nógrád megye

1. ?

2. 1327 előtt, amikor várnagyát említik (1. 4. alatt).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

4. 1327—31: Szécsi Péter nógrádi ispán; 1331: Szécsi Péter (W 332.).

5. 1387-ig királyi vár volt, ekkor a Csetnekiek kapták adományként (Zsk. I. 273.).

6. Könyöki felmérését a Nógrád műeml. top. 367. közli, eszerint négyzet alapú (4,5 x 5,0 m belső méretű) öregtorony és a 4 m átmérőjű ciszterna volt benne.

272. SZAPLONCA, Körös megye (J: Stupcanica)

1. A Tibold nb. Mihály. *

2. 1302 -1332 között. ATibold nemzetség a 13. sz. első felében építette ki a Dráva menti Babócsa és a Száva menti Szenese közötti birtokait (Kar. III. 97 98.). 1302-ben még nem említik a várat (TT 1896. 506.), 1332-ben viszont elmondják, hogy Mihály fia Péter az Anjoukkal szembeni lázadása miatt Dobrakutyai Péter fogságába esett (Dl. 34099.), ennek időpontja 1330-ra tehető (Kar. III. 100.).

3. A Szaplonca patak völgyében álló mentsvár volt.

5. Péternek a fogságban bekövetkezett halála után öccse Miklós 1332-ben a királynak adta át Sz-t, királyi maradt, 1359-ben kapi Poháros Péter kapta, az ő utódai bírták a 15. sz. elején bekövetkezett kihalásukig (C-s. Körös 48.).

6. Alaprajzát Szabó (109.) közli. Kis méretű vár volt, a déli udvarrész közepén elhelyezkedő négyszögletes toronnyal és palotával.

SZÁRSOMLYÓ, 1. HARSÁNY

273. SZARVASKŐ, Heves megye

1. Az egri püspök.

2. 1295 előtt, amikor először említik Bátor falu határjárásában - még név nélkül a várat (ÁUO X. 201.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. Az egész 14 15. században az egri püspöké (Os. I. 58.).

6. Rekonstruálhat atlan rom (Gerő, M. várak 151.).

SZARVASKŐ 1. DÖBRÖNTE

274. SZARVKŐ, Sopron megye (A: Iíornstein)

1. Lackfi István.

2. 1328 -1336 között. Nagy Lajos szerint Lackfi I. Károly uralkodása idején építette az osztrákokkal szembeni határvárként (Sopron vm., I. 196.). Az oklevél úgy sorolja fel Lackfi érdemeit, hogy előbb említi az osztrákok elleni hadjáratot és azután Leka elfoglalását (1336), ezért úgy hiszem, 1328 -1336 között épült.

3. A határ egy szakaszát védte.

4. 1352: Fondormel János (W 333.).

5. 1352-ben meg a királyé (Sopron vm. I. 237.), de 1363-ban a Wolfártok bírják királyi adományként (Házi I/I. 128., Sopron

vm. I. 354.). Wolfárt Eglolf adta el a Kanizsaiaknak (Sopron vm. 354., 361.).

6< Fekvését és a körítőfal alaprajzát Prickler (67., 69.) közli.

275. SZEKCSŐ, Baranya megye

1. Mizse nádor ?

2. 1252 1294 között. Anonymus a 12/13. sz. fordulóján várat említ (római alapokon?), amely a Bor Kalán nemzetségé volt. De amikor IV. Béla Pósa fiától Nánától csereképpen megszerezte, már nem említi a várat (RA 984.). A várat első alkalommal 1295-ben említik, mint olyat, amilyet Mizse nádortól 1294-ben ostrommal kellett visszavenni (Györffy, I. 382 383.).

3. A Buda Eszék útvonalon állt, ott, ahol azt a Harsány - Bátmonostora út keresztezte (Glaser, 149. sz. útvonal, 275.).

4. 1322: Jakab fia István (W 333.).

5. 1297-ig maradt a király kezén, 1301 -benMizse testvéréé volt, 1316 24 között ismét a királyé. 1325-ben a Henrikfiak megostromolták, 1327-ben a Szekcsői Hercegek kapták szlavóniai váraikért (Györffy, I. 383.).

276. SZENDRŐ, Borsod megye

1. A király ?

2. 1332 Í360 között. 1332-ben a várat még nem említik (Györffy, I. 806.), 1360-ban szerepel első, királyi várnagya (1.
4. alatt).

3. A Bodva völgyében a Miskolcról Tornába vezető utat zárta le.

4. Sándor fia János királvnéi ajtónállómester egvben gimesi várnagy (Dl. 4917.); 1368 1370: Debrői Miklós (Dl. 5850.).

5. 1370-ben már a Bebekeké, az övék a 15. században is (Cs. I. 164.).

277. SZENTGRÓT, Zala megye

1. A Tűrje nemzetség.

2. 1299 előtt, mert ekkor a nemzetség szentgróti ágának osztozkodásánál már szerepel *castrum de S. Geraldo* (Kubinyi, I., 170., Dl. 40254.)

3. A Zala völgyében Sopronból Kanizsára vivő útnak a Készt - hely- Sz., ill. Vásárhely Sz. utak találkozásánál és a Zala folyó átkelőhelvénél épült (Glaser 44., 76., 171. sz. útvonal, 161., 259., 280.). *

5. A Szentgróti és a beházasodott Berekszói Hagymás családé volt (Gs. III. 15.).

278. SZENTGYÖRGY, Körös megye (J: Gjurgjevac)

1. *Az* Ákos nb. Prodavizi család.

2. 1341 — 1378 között. P. uradalmát Micsk bán 1341 előtt kapta meg (Kar. I. 118.), a várat 1378-ban említik először (Dl. 42281). Az unokák 1383-ban osztoztak meg rajta (Dl. 7023). Valószínű, hogy a várat Micsk fia P-i István emelte 1366 előtt (Kar. I. 97.).

3. A Hatna patak völgyét ellenőrizte.

5. A Prodaviziak hűtlenség miatt vesztették el 1397-ben (Zsk. I. 5019.).

6. 17. sz.-i látképét Szabo közli (106.). Ovális alakú körítőfalon belül állt a két torony és a palota épülete, ezzel teljesen zárt jellegűvé vált. A kapu előtt (későbbi ?) elő vár állt. Elrendezése szinte teljesen azonos Ribnik váráéval (Szabo, 54.).

279. SZENTGYÖRGY, Pozsony megye (Cs: Biely kamen)

1. A Hontpázmány nb. Szentgvörgyiek.

2. 1270 — 1295 között (T 41/1927. 39.). Nem találtam azt az adatot 1271-ből, amely Pison (133.) szerint a vár első említése.

3. *A* Pozsony Nagyszombat utat ellenőrizte.

*5. Az egész 14 15. században a Szentgyörgyieké volt.

6. 1412-ben felosztották (Dl. 10758.). A belső várban alápincézett, szobákra osztott lakóépület *(domibus seu cameris menőn stuba par va),* egy másik lakóépület *(Stuba magna, pallatium, capella contiguë situata)* kápolnával, emeletes *pretorium, (una [camara'] supra aliam),* öregtorony *(turrim magnam* J, egy másik torony *(turris alia)* és benne tömlöc *(carcer in dicta turri). A* belső vár kapuja felett torony és erkély található *(propugnaculum vulgo erkel vocatum supra portám ipsius castri interioris).* A külső várnak két kaputornya volt *(turrim supra portám castri exterioris . . . aliam verő turrim sujwa portám castri exterioris in eodem ordine*), egy víztorony ? *(turris autem viztoron ex opposito porte),* sütőház *(domus pistoris)* állt benne és kettős fala volt *(murus et submurus).* Alaprajzát Fiala közli.

280. SZENTMIHÁLYKÖ vagy SZÁDKŐ, Fehér megye (R: Taut)

1. Az erdélyi püspök.

2. 1276 1299 között. Péter erdélyi püspök 1276-ban vette át élete tartamára káptalanénak Füles erdejében fekvő hegyet azzal a kötelezettséggel, hogy ott várat épít (CD V/2. 370.), 1299-ben a határjárásban már a felépült várat említik (Tel. I. 24.).

3. Az Ompoly völgyét ellenőrizte?

5. A vár a káptalan tulajdona volt, s úgy tűnik Péter püspök

halála (1307) után vissza is került a káptalan kezére, s a káptalan néhány évre úgy látszik 1323-ig Toroszkói Ehellős volt alvajdának és fiainak engedte át, akik 1321-ben elismertek az általuk Szádkőnek nevezett várra a káptalan tulajdonjogát (Z W, I. 352 — 353.). Erre azért lehetett szükség, mert Sz használatára 1320-ban Szécsénvi Mihály választott püspök igényt tartott (TT 1895. 238.). Az 1356. évi oklevél szerint András püspök „bitorolta” Sz-t (TT 1889. 759 — 760.), s a király 1357-ben felszólította: adja vissza a káptalannak (uo. 760.). András püspök utódját mégis a király iktatta a vár birtokába (uo. 1892. 512.). Később úgv látszik, ismét a káptalan vette kezelésbe (Iczkovits, i. m. 63^.

281. SZENTVID, Vas megye

1. Héder nb. Kőszegi Henrik.

2. 1270 előtt, amikor Henrik ezt a várat is átadta Ottokár cseh királynak (ÁUO III. 248., RA 2094.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1288-ban várnagya szerepel (BU II. 207.), ez egyben utolsó említése. Tartozékait Rohonc várához csatolták (1. ott).

282. SZIGLIGET, Zala megye

1. Favus pannonhalmi apát.

2. 1260 — 1262 között. A király a Balaton egyik szigetét, amelyen erődítésre alkalmas hegy állt, 1260-ban adta az apátnak várépítési céllal (PRT II. 309.). A vár két év alatt készült el, s 1262-ben a király más zalai és somogyi birtokokért cserélte el (uo. 319.).

3. Mentsvár volt.

5. 1344-ben még királyi vár, 1408-ban már a Mórichidaiak birtoka volt (Cs. IIÍ. 15.).

6. Alaprajzát - G. Turco alaprajzának segítségével - Kozák K. közli (A szigligeti vár H. n. 1960. 74.). Feltételezi, hogy a 15 — 20 méterrel magasabban fekvő felsővár két tornyát (az öregtornyot és a kaputornyot ?) és a köztük levő épületet emelte az apát 1260 62 között. A belsővár ny-i részének kiépítését a 14 15. sz.-ra teszi (uo. 75 78.).

283. SZINNYE, Sáros megye (Cs: Svinia)

1. Merse utódai.

2. 1262- 1311 között. Merse 1262-ben kapta meg Sz-t és a hozzá tartozó falvakat. A várat 1311-ben említik először, amikor Aba Amadé fia János elfoglalta (Wagner, Sáros 285., RA 1312.).

3. A Branyiszkón át Sárosból Szepesbe vezető utat ellenőrizte.

5. Mindvégig a Szinnvei Merséké volt (Cs. I. 312.).

6. 1320-ban felosztják Merse négy unokája között (Wagner, Sáros 323 325., Dl. 70151.). Ekkor a benne levő palotát, kápolnát és a kápolna alatti pincét említik.

284. SZKLABINA, Turóc megye (Cs: Sklabina)

1. (Balassa) Dancs mester.

2. 1262 1309 között . 1258-ban és 1262-ben még föld, de 1309-ben Dancs már innen keltezi egyik oklevelét (Mályxjsz E.: Turóc megye kialakulása. Bp. 1921. 173. Dl. 40 320). Valószínűleg ősi földvár helyén épült (uo. 31 - 32.). Nem találtam a Pison által említett adatot (283.), hogy már 1263-ban említik a várat.

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1340-től kezdve biztosan királyi vár volt, mert ekkor csatolta el I. Károly Sz-tól Szentmártont (P. Florek: Turciansky Sv. Martin v stredoveku. H. n. 1941. 67.). Királyi birtok maradt az egész 14. sz.-ban (Zsk. I. 1090.).

6. Alaprajzát Fiala közli. Feltűnő, hogy első építési periódusában nem volt benne torony, ezt csak 1455 körül építettek. A kórítőfal körül csak kisebb épületek álltak (Pison, 283.).

285. SZOKOL, Zágráb megye (J: Sokolac)

1. A király.

2. 1395 előtt, amikor várnagyát említik (CD VIII/8. 378). Ennél az időpontnál korábban keletkezett, de a várra korábbi forrást nem találtam.

4. 1395: Uza János és Etila Gergely (W 335.).

286. SZOMSZÉDVAR, Zágráb megye (J: Susedgrad)

1. a) Az Arlant nemzetség; *b)* A király.

2. *a)* 1287 előtt. Ivancan L. (Vjestnik kr. zemalskoga árkivá 6/1904. 155.) mutatta ki, hogy az először 1299-ben említett Sz. váralja már 1287-ben megtalálható. Alátámaszjta ezt I. Lajos 1345. évi oklevele, amely Sz-i Tóth Miklósnak örökölt várát, amelyet a szlavón bánok tartottak kezükben „visszaadja” (uo.)

b) Az első vár azonban biztosan elpusztult, mert I. Károly szerint Sz-t *edificari facimus in portit Zaue* (TealöiÓ, I. 105.), és elismerte, hogy a vár a cisztercita monostor földjén épült, tehát úgy látszik, a két vár nem ugyanazon helyen állt.

3. Mindkettő a Száva egyik legfontosabb Királyrév-nek *(portus regis)* nevezett átkelőhelyét védte (1242: Tkalció, I. 17, RA 723., 1266: uo. I. 543., RA 1504., 1314: Blagay, 76.).

5. A Sz-i Tóth család birtokában volt az egész 14. sz.-ban.

6. 1850 körüli felvételét Szabó (43.) közli. Ebből csak annyit lehet megállapitani, hogy alsó- és felső várból állt, a felsővárban ötszögű (?) toronnyal.

287. SZÖLLÖS, Ugocsa megye

1. A Borsa nb. Tamás fia Beke. ^

2. 1307 1308. Amikor Sz-t először 1280-ban (AUO XII. 291., HA 3080.), 1307-ben másodszor eladományozza a király (AO I. 131.), a várat még nem említik, de 1308-ban már szerepel várnagya (AO I. 149).

3. A Tisza jobb partján futó utat ellenőrizte annak átkelőhelyénél.

4. 1308: Mihály fia István mester (AO I. 149).

5. 1317-ben Tamás fia Beke várát megostromoltatta a király ás lerontatta. Ezután 1399-ig királyi birtok volt, várát nem említik. Üj vár építésére a Perénviek csak 1399-ben kértek engedélyt (Száz. 28/1894. 498., Zsk. L 6111). *

288. SZÜLLŐS, Nógrád megye

1. A Kacsics nemzetség.

2. 1290 előtt, mert ekkor a várat elfoglalva tartó Rátót nb-ek visszaadták (CD IV/1. 69). Többé nem említik.

289. SZTRAHORA, Nógrád megye

1. A Kacsics nem Illés ága.

2. 1291 előtt (1. Baglyaskő).

3. Hegyek közötti mentsvár.

5. 1310-ben átadták Csák Máténak (Kar. II. 273.), annak halála után királyi vár volt, de 1327-ben említik utoljára (AO II. 286). *

290. SZTRECSÉNY, Trencsén megye (Cs: Strecno)

1. ? "

2. 1321 előtt, mert Csák Máté birtokában volt (Kristó, 158 159.).

3. A Vág menti utat zárta le.

5. Csák Máté halála után az egész 14. sz.-ban királyi vár volt (Cs. IV. 77.). ^

6. Periodizált alaprajzát Menolová közli (Pison, 414.), eszerint 14. sz. eleji magva nagyjából ötszögű, a sziklához alkalmazkodó körfal, amelyet a bejárat mellett álló torony szakít meg.

291. SZTRIGÓ, Zala megye

1. A Hahót nemzetség.

2. 1270 előtt. Y. István említi Sz várát, mint amelyet nem kobzott el a Hahót nb. Arnold fia Miklós hűtlensége miatt, hanem meghagyott a kiskorú ifj. Arnold fia Arnold birtokában (ÁUO XII. 9., RA 1994).

3. A Graz felől Légrádba vezető utat ellenőrizte ?

5. Y. István fentebbi rendelkezése csupán elvi lehetett, mert a magyar cseh békekötésnél Sz-t (éspedig két Sz-t) úgy említenek, mint amit Kőszegi Henrik tart elfoglalva (BU II. 6., RA 2094). 1290-ben a németek elfoglalták, s I. Károly 1328-ban pénzen váltotta vissza, 1350-ig királyi vár volt, majd a Lackfiak kapták adományul. (Cs. III. 17.)

292. SZUCSA, Trencsén megve (Cs: Suca)

1. ? "

2. Első említése 1318, amikor várnagyát említik (CD VIII/2. 169). Ez a várnagy nem lehet azonos a (Turóc megyei) Szucsányéval annak ellenére, hogy az idézett oklevélben *de Zuchan*-nak írták, mert a nyitrai püspök Szkala (a későbbi Szkalka) birtokán hatalmaskodott, Szkalka ugyanannak a völgynek a szájánál fekszik, amely Sz. vára és 1209 óta a nyitrai püspök, ill. az itt alapított szkalkai apátság birtoka volt (Cs. IV. térkép és 184.). Téves a várnagynak szucsányiként minősítése (Kristó, 123.).

3. A Szkalkai völgyet ellenőrizte.

5. 1318-ben Csák Mátéé volt, halála után 1393-ig királyi vár, amikor Stibor kapta meg (Cs. IV. 79.).

6. „Romjai nincsenek” (Cs. IV. 79.).

293. SZUCSÁNY, Turóc megye (Cs: Sucany)

1. A Balassák.

2. 1285 1310 között. 1269-ben kapta meg Detre fia Mikó ispán (HO VIII. 96, RA 1604), de még 1285-ben is csak *possessio* (HO VIII. 241., RA 3344). 1310 körül foglalta el tőlük Csák Máté a várat (Kristó, 72.).

3. A Vág bal partján futó utat ellenőrizte ott, ahol a Túróéból jövő nagy út betorkollott.

4. Az 1318-ban említett várnagyra vonatkozót 1. szucsa.

5. Csák Máté halála után a Balassák kapták vissza (Dl. 65 733), az 1323. évi egyezmény szerint Dancsé lett *possessio SudcJian cum castro lapideo* (Dl. 65 737).

294. TAMÁSI, Tolna megye

1. A király?

2. 1315 előtt, amikor várnagyát első alkalommal említik (Cs. II. 4Ö7.). ‘

3. A Veszprém Tolna útvonalon állt, ott , ahol a Simont ornva Zákány út keresztezte (Glaser, 89., 119. sz. utak 261 269.). “

5. 1339-ig királyi vár volt, ekkor I. Károly adta a Kőszegieknek cserébe, ezek utódaié volt (Tamási családnévvel) 1443-ban bekövetkezett kihalásukig (Cs. II. 407.).

295. TAMÁSVÁRA, Ugocsa megye

2. Káta nb. (Lázáry ági) Gáborján fia Tamás.

2. 1261 1284 között. Á Kata nemzetség itteni birtokainak már a 13. sz. elején tulajdonában volt, 1261. évi osztozásnál Bábony még közös tulajdon maradt, várát nem említik. 1284-ben: *cum monte in terra Bábum existenti, in quo per magistrum Thomaniy . . . castrum est constructum* (Zichy, I. 11., 55., Szabó, Ugocsa 54 56., 493.). Úgy látszik a trónharcokban elpusztult, mert 1323-ban már csak *locus castri* (Zichy, II. 248.). 1383- 85 között újra említik, ezt azonban formális ismétlésnek tartom (Zichy, IV. 295.).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

296. TAPOLCSÁNY, Nvitra megye (Cs: Topolciansky hrad)

1. Csák Péter vagy Máté.

2. 1283 1318 között. T falu körül korán alakult ki uradalom. 1235-ben Dénes lovászmester kapta Tárnok, Rasic és Illouch falvakkal együtt (MES. I. 314., RA 608). Nem tudjuk, hogyan került a Csákok kezére, 1283-ban azonban II. Máté végrendeletében (ÁUO IX. 360) Perjést, Nemcsicet és Jácot öröklött birtokaként felesége haszonélvezete mellett öccsére hagyta. Ugyanebben a végrendeletben szerepel t-i vám is, amiből arra következtetek, hogy az uradalom másik fele öccse, Péter kezén volt. Nem hiszem azonban, hogy a várat II. Máté építette volna (Száz. 72/1938. 314., Kristó, 23.). A várat először 1318-ban említik (CD VIII/2. 175).

3. Hegyek között álló mentsvár.

4. 1323: Imre fia Lampert, egyben országbíró, Csanádi és nyitrai ispán (Dl. 91 197), 1335: Einard (AO III. 155).

5. Csák Máté halála után a király birtokába került és maradt 1389-ig, amikor a Széchényiek kapták (Ortvay, Temes 181.).

6. Alaprajzát Fiala közli. A félkör alakú falat torony (négyszögletes) szakítja meg, a falhoz kis palota támaszkodik. A 17. sz.-ban átépítették és bővítették (Pison, 266.).

297. TARKŐ, Sáros megye

1. A Berzeviczyek.

2. 1275 1306 között. A Berzeviczyek 1270-ben kapták meg a királvi vadászterületet, s 1275-ben kapták „vissza” (HO VIII. 135., RA 2005., HO VIII. 173., RA 2614). 1306-ban már áll a vár (Dl. 68 769., Száz. 28/1894. 418 419.).

5. A Berzeviczyek, ill. a belőlük kiszakadt Tarkőiek és rokon családok birtoka volt a 14-15. sz.-ban (Cs. I. 284.).

298. TÁTIKA, Zala megye

1. A Tátika nemzetség és Zaiand veszprémi püspök.

2. T-án két vár állt: *a)* 1242 1248 között a Tátika nemzetség tagjai emelték. 1248-ban birtokaikat kénytelen voltak a veszprémi püspöknek kárpótlásként átadni, ekkor említik *b)* a már álló T vár feletti Várad nevű hegyet, amelyen a felsővárat a püspök 1248 után emelte (CD ÍX/7. 663., IX/7. 669., RA 1168, ZO II. 66., RA 2209).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. A *superius casírum Tadeuka cum inferiori suo castro seu munitione* 1342-ig a veszprémi püspöké volt, ekkor a király elcserélte más Veszprém megvei birtokokért (Veszpr. reg. 335 -336., 339., Cs. III. 17). ^

6. Alaprajzát Gerő közli (M. várak 138.). Valószínűnek látszik, hogy a „felsővár” a mai öregtorony és nv. felé hozzá csatlakozó palotából állt. Egy 1490. évi osztályból csak annyit tudunk meg, hogy a kapu felett szoba volt *(domus supra portám)* ami kaputoronyra utalhat (Dl. 93 606).

299. TEMETVÉNY, Nvitra megye (Cs: Tematin)

1. Rosd nb. Demeter és Mihály ispánok.

2. 1265 előtt. V. István 1270. évi adománylevelében írja, hogy hívei T-t megvédtek a trónharcok során (AUO VIII. 255., RÁ 1907). A nemzetség itteni birtoklására adatom nincsen, az oklevélből csupán annyi derül ki, hogy T. Mihály *castrum proprium*-a volt.

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. Nem bizonyítható, csak valószínű, hogy Csák Máté birtokában volt. Halála után 1348-ig királyi vár, amikor az Újlakiak őse Tóth Lőrinc kapta (Csáky, I. 99.).

6. A vár körfalból és középen álló négyszögletes toronyból állt, ami előtt palota helyezkedett el (Píson, 163.).

TEREBES 1. PARICS

300. TIBAVÁRA, Ung megye

J. A Kaplony nemzetség nagymihályi ága.

2. 1290—1312 között. ATiba nevű nagy kiterjedésű birtok az ungi vár jobbágyoké volt, nevét is valószínűleg tőlük kapta 1284-ben is vették meg (uo. I. 34.), s ezzel korábban szerzett uradalmukat egészítettek ki dk. felé. A vár ezután épülhetett fel, de Amadé vagy Petenve fia Péter elleni harcokban elpusztulhatott, mert 1337-ben *custrum desertum Tybauara* (uo. I. 147.). Ugv látszik újjáépítették, mert 1418-ban is szerepel még (uo. II. 202.). '

3. A Kassa -Munkács utat zárta le Nagymihály és Ung vár között.

5. Az egész 14 — 15. században a Nagvmihálviaké és Tibaiake (Cs..I. 386.). " “

301. TOBOLY, Sáros megye

7. A király.

2. 1241 előtt, mert IV. Béla 1249-ben kelt oklevele szerint a tatárjáráskor Écs megvédte vagv részt vett védelmében (HO VIII. 54., RA 917). *

5. A várat 1274-ig többször említik (1254: HO VI. 79., RA 1025., CD IV/3. 297., RA 1839., 1269 körül CD IV/3. 548., RA 1904), de pontos helyét egyetlen alkalommal sem mondják meg. Biztos, hogy Sáros megyében feküdt (Pauler, II., 170., Varsík, II. 594.), pontosabban Komlós körül, amelynek határában előfordul az Egerpatak (1264: ÁUO VII. 94., RA 1823). Emellett a patak mellett fekhetett az 1254-ben T-hoz csatolt Eger pataka birtok is. A várat 1274-ben említik utoljára (Wagner, Sáros 514., RA 2498).

302. TOKAJ vagy KŐRÉV, Zemplén megye

1. Aba Amadé.

2. 1284 előtt. Tokaj és Korév azonosságát Németh P. (Hermán O. Múzeum közleményei 13/1975) bizonyította. A várat magát 1290-ben említik először (CD V/3. 506., RA 3557).

3. A fontos tiszai átkelőhelyet védte.

5. Ez a vár úgy látszik elpusztult, mert Zsigmond 1398-ban csak Tokaj birtokot adta Debrői Istvánnak (Zsk. I. 5191).

303. TORNA, Pozsony megye

1. Csukárdi Péter fia János ispán.

2. 1286 előtt, amikor a Kőszegiek elfoglalták és felégették (ÁUO XII. 450., RA 3420). Többé nem szerepel.

304. TORNA, Torna megye (Cs: Túrna nad Bodvou)

1. Tornai János fiai László, Egyed és János.

2. 1357-ben, amikor az építéshez az engedélyt megkapták és még abban az esztendőben el is kezdték (CD XI. 444 = Dl. 16 114, Cs. I. 244.).

3. A Kassa—Rozsnyó utat zárta le ott, ahol abból egy mellékút ágazott el Miskolc felé.

5. A Tornai család kihalta után a Galántai Bessenyők kapták meg cserébe Kőkaproncáért (Cs. I. 244.).

6. Alaprajzát Myskovszky V. (Arch. Ért. 1873. 26 33.) és utána Czobor B. (Száz. 11/1877. 710 712.), újabban Fiala közölte. Ebből valószínű, hogy 14. sz.-i magja a négyszögletes torony, mellyel szemben az udvar túlsó oldalán palota állt. A kerekbástyás külső falrendszer későbbi (15. század végi?).

305. TOROSZKO, Torda megye (R: Rimetea)

1. A Toroszkaiak.

2. 1285 előtt. Egy 1289-i oklevélben a király elmondja, hogy a székelvek T vára alatt verték meg a betörő tatárokat (MES II. 284." RA 3534).

3. Hegyek között álló mentsvár volt.

5. A Toroszkaiaké volt (Cs. Y. 676— 679.).

6. Alaprajzát Entz G. közli (Aeta Hist. Art. 14/1968. 129.).

306. TRAKOSTYÁN, Varasd megye (J: Trakoscan)

1. A király.

2. 1270 — 1399 között. A zagorjei várakkal együtt kapta meg Ciliéi Hermann (1. Krapina). Valószínűbb, hogy 1327 után épült, mert a Kőszegiek itteni erősségei között nem szerepel.

5. 1. 2. pont.

6. Mai alaprajzát Szabó közli (96.). Mai, erősen átépített formájából a középkori állapot nem deríthető fel.

307. TUROC vagy TURUL, ZNIÓVÁRA, Turóc megye (Cs: Znievsky hrad)

1. Hontpázmánv nb. Ivánka fia (Forgách) András.

2. 1242 1243 között. A tatárjárás után közvetlenül építette fel András a várat, ahol IV. Béla 1243 telén fiával, Istvánnal

együtt meghúzta magát *tempore famis et concussionis regni* (CD 1V/2. 54., RA 907., ÁUO VIII. 121., RA 734, Pauler, II. 196.). Téves az a nézet, hogy a vár tornyát András 1253 körül kezdte építeni (Súpis II. 44 45.), mert az oklevél csak a vár építéséről beszél és arról is múlt időben (CD V/2. 206., RA 897). A várat néha Turul várának nevezik (CD V/2. 217, Z. I. 58., vö. Mályusz E.: Turóc megye kialakulása, Bp. 1922w. 101.), a 14. sz. elejétől kezdve pedig Znióvárának (J. St. Síkúra: Miestopisné dejiny Turca. Bratislava 1944. 62.) nevezik.

3. A Nyitrából Túróéba vezető utat ellenőrizte (Mályusz, i. m. 101.). „ ^

5. Királyi vár maradt az egész 14. században (Síkúra, i. m. 62—63.). *

6. A Súpis (II. 44 45.) szerint a tornyon kívül egy, a 14. sz. első felében emelt épület (palota?) volt benne.

TERÜL 1. TURÓC

308. UGOD, Veszprém megye

1. A Csák nemzetség Ugodi ága.

2. 1287 1301 között. 1287-ben IV. László egyik oklevele *in Vgud* kelt (ÁUO IX. 496., RA 3462). Miután nem a várban vagy vár alatt keltez a király, nem valószínű, hogy már állt volna, de biztos, hogy már uradalmi központ volt. A nagy kiterjedésű uradalom alapja II. András adománya, a várépítést elősegítette, hogy a családtagok a bakonyi ispánságot örökölték (ÁUO VIII. 300., RA 2026, vö. Kar. I. 333.). Egy 1332-ben kelt királyi oklevél szerint Csák nb. Móric kolostorba vonulásakor, a jog szerinti örökös, Péter eladta U várát Kőszegi Ivánnak, aki egyben Móric nagybátyja is volt (Kar. I. 333—335.). Az oklevél szerint *cuidam magnati videlicet Johanni condam palatino filio Henrid magistri báni notorio infideli nostro . . . mediantibus litteris nostris privilegialibus* történt az eladás (CD VIII/3. 583). Az esemény korának meghatározásához ez adja a kulcsot, mert Kőszegi Iván 1301-ig volt (III. Andrással szemben) I. Károly hűségén (Kar. II. 152.), az említett királyi megerősítésnek tehát 1301 előtt és 1287/88 után (amikor Iván először volt nádor) kellett megtörténnie. Jól beleillik ebbe a sorba, hogv Móric 1291-ben szerepel öccsével egvütt (Kar. I. 334.). v

3. A Bakony szélén található hegven állt, de utat nem zárt le. * '

5. 1332-ben a király a cseh Csenignek adományozta, utódai birtokában maradt a század végéig (Cs. III. 211 — 212.).

6. Koppány T. szerint (Devecser- Ugod Essegvár—Döbrönte. Balatonfüred 1961. 39—45.) nyolcszögletű vár volt, s ha hihetünk Nvpoort metszetének, közepén öregtorony állt benne.

309. UGRÓC, Trencsón megye (Cs: Uhrovec)

1. Bás trencséni ispán.

2. 1251 -1293 között. Bás ispán az 1250-es, 1260-as években szerezte trencséni birtokait és építette fel itt U várát, amolv 1293-ban már állt (Cs. IV. 305 306.; Kristó, 42 43., Száz." 31/1897. 39 43.).

3. A hegyek között álló mentsvár volt.

5. 1295-ben Csák Máté színlelt cserével vette el Bás fiától Pétertől (ÁUO XII. 572.). Máté halála után királyi vár volt 1389-ig, amikor Stibor kapta (Cs. IV. 82.).

6. Periodizált alaprajzát Menclová közli (Pison, 417.). A nagyjából háromszögletű vár keleti sarkán román kápolna áll, amiből arra következtet, hogy a 13. sz. derekán épült. Bizonytalan, hogy volt-e torony a várban.

ŰJHELYVÁRA 1; PATAK

310. ÚJVÁR, Küküllő megye (R: Goganvarolea)

1. A király.

2. 1347 előtt, amikor első alkalommal említik (Cs. V. 861.). Nevet a régi megyeközponttal, Küküllővárral szemben kapta.

3. A Kisküküllő egyik mellékpatakjának völgyét védte.

4. 1361: Ubul; 1391: Mátvás (Entz G. Acta Hist. Art. 14/1968. 167.). "

5. Királyi vár maradt 1405-ig, amikor Zsigmond Losonci Dezsőfi Istvánnak adományozta (Cs. V. 861 -862.),

311. ÚJVÁR vagy HRADEK, Liptó megye (Cs: Liptovsky Hradek)

1. (Balassa) Dancs mester.

2. 1300 — 1341 között. Nevét Nagyvárral szemben kapta, amiből következik, hogy csak azután, tehát 1279 után épülhetett, még valószínűbb azonban, hogy 1300 után, amikor még *castellanus de Lypto-t* említenek (Dl. 40 269). 1341-ben úgy emlékeznek meg róla, mint amit erőszakkal elvett birtokon épített (T 9/1891. 163.).

3. A Vág menti, Szepesbe vivő nagy utat ellenőrizte.

5. Még a 14. század vegén is királyi vár (Htjscava A.: Ján Literat a liptovské falzá. Bratislava 1936. 169.).

6. Alaprajzát Fiala közli. A palota két torony között áll, közülük a ny-i négyszögletes, a k-i patkó alakú alaprajzú. Ezt a fal és a Vágnak árokba vezetett vize veszi körül (Pison, 221.).

312. ÚJVÁR, Sáros megye (Cs: Hanigovsky hrad)

1. Ákos nb. Micsk bán.

2. 1322 — 1342 között. A birtokokat 1332-ben kapta (AO II. 36.), ezek „között” fából várat épített és 1342-ben engedélyt kapott arra, hogy az erődítést kőből építhesse át (AO IV. 263). ^

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

5. Micsk fia Lóránt unokájának, Újvári vagy Szentgyörgyi Lászlónak magtalan halála után 1397/98-ban a vár a koronára háramlóit (Zsk. I. 5019, 5585).

ÚJVÁR 1, HOLICS

313. VALKÓ (Kraszna megye)

1. Borsa nb. Kopasz nádor.

2. 1317 előtt. V-t 1249-ben Geregye Pál országbíró kapta meg *terra*-ként (ÁLO VII. 282., RA 901). 1317-ben a várat Kopasz fiától Békéstől Elefánti Dezső foglalta el (AO I. 520).

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

4. 1342 előtt: Tompos (AO IV. 143).

5. 1317 1342 között királyi vár, 1342-ben (Balassa) Dancs mester kapta királyi adományként (AO IV. 143). Dancs fiának magtalan halála után Lajos király Gönyüi Jánosnak adományozta (1372 előtt Dl. 6073), leányágon került a Losonciak birtokába.

314. VARIN vagy ÓVÁR, Trencsén megye (Cs: Stary hrad)

7. A Balassák.

2. 1267 -1300 között. A Balassák 1254 előtt II. András korában kapták meg csereként a Var in földet (Kristó 67.), az 1267-ben érte folyó perben azonban még nem említik a várat (ÁUO III. 156 — 158., RA 1022). Csák Máté foglalta el a várat, de csak azt tudjuk, hogy 1297 után (vö. Hricsó és CD VIII/3. 489). Nem hiszem, hogy a vár már 1235-ben állt volna (Vlastivedny casopis 12/1963. 118.).

3. A Vág menti utat ellenőrizte.

5. Máté halála után a királyé, a 14. sz. végén (Sztrecsény felépítése után) Óvár-nak kezdik nevezni (Cs. IV. 83. és 75 — 76.).

6. Alaprajzát Fiala közli. A sziklához alkalmazkodó hosszúkás alakú vár közepén patkó alakú torony állt, tőle nyugatra palota.

YASSZEGVÁRA 1. CSABAVÍRA

315. VÉCS, Torda megye (R: Brineovénéiti)

1. A király.

2. 1228 előtt, amikor Széplakkal együtt a Tomaj nb. Dénes fia Dénes kapta (Bánffv, I. 4., RA 441).

3. A Maros menti utat zárta le.

5. Meglepő, hogy Dénes utódainak 1319. évi osztozásakor a várat nem említik, bár V birtok szerepel (Bánffv, I. 48.), s tekintettel arra, hogy csak 1468-ban (uo. II. 103.) tűnik fel újra, valószínűnek kell tartani, hogy a 13. sz.-ban (a tatárjáráskor?) elpusztult és csak a 15. sz.-ban építették újjá.

316. VILÁGOSVÁR, Zaránd megye (R: §iria)

1. A király.

2. 1318 előtt, amikor várnagyát első alkalommal említik (AO I. 459). "

3. A Zarándról a Maros völgyébe vezető utat ellenőrizte.

4. 1318: (Hédervári) Dezső mester, egyben kapui várnagy; 1324: Moruch-i István fia Mihály mester (Dl. 33 718.); 1326: (Héderváry) Dezső mester(W 339.); 1362 64: Dénes fia András mester (Doc. Valach. 394., 405.).

5. Az egész 14. sz.-ban királyi vár (Cs. I. 722.).

317. VISK, Hont megye (Cs: Vvskovce nad Ipl’om)

1. Csák nb. (Újlaki ági?) János (vö. Kristó, 118.).

2. 1296 1315 között. 1293-ban V a Bána nb. Csesznekі Jakab fiaié (MES II. 339.), akiktől a király 1296-ban hatalmaskodás miatt vette el és a Csák nb. Jánosnak adta (uo. II. 386.), ekkor még birtok. 1315-ben János a várat Csák Máténak engedte át (CD VIII/1. 561., VII/2. 470).

3. Az Ipoly mentén futó utat zárhatta le, amely itt kel át a folyó egyik kanyarulatán.

<5. A vár úgy látszik elpusztult a Csák Mátéval vívott harcok során, mert többé nem említik.

318. VISK, TJgocsa megye ^

1. A. Hontpázmány nemzetség Újhelyi ága.

2. 1281 — 1298 között. Az ág V. Istvántól kapta meg V-t, de még az 1281. évi megerősítéskor is csak *terra* volt. (CD V/3. 87., RA 3117). 1298-ban, ill. 1300-ban III. András vette el csereként és Máramaroshoz csatolta (Mihályi I.: Máramarosi diplomák. Máramaros-Sziget 1900. 3 4.).

3. Az TJgocsából Máramarosba vezető utat őrizte annak tiszai átkelőhelyén.

5. Királyi vár és Máramaros megye központja maradt a 14. sz. derekáig, a huszti vár felépítéséig (Komáromy A., T 7/1889. 151.).

319. VISEGRÁD, Pilis megve

7. *a)* A királyné; *b)%* ”

2. *a)* Vízivár 1242 1259 között, mivel ekkor a király a vár építését befejezett ténynek mondja. A királyné építtette magánvagyonából (ÁUO VII. 501 -502., RA 1223).

b) A fellegvár építésére semmi okleveles adatunk nincs, kivéve azt, amelyben 1255-ben a király birtokot szerez meg a várhoz, ez azonban a vízivárra is vonatkozhat. (Pest mfieml. top. 456.) Gerő (M. várak 134.) és a Pest műeml. top. úgy tartja, hogy a két vár egyszerre épült, amit az 1259-i oklevélnek az a kitétele támogat, hogy *desertum montem in silva Pilys existentem* említ.

3. *a)* A Duna mellett futó Esztergom Óbuda utat zárta le.

. *b)* Hegyek közötti mentsvár volt.

4. 1324 45 Taranyi Sáfár István, egyben pilisi ispán; 1345 49: Becsei Töttös ajtónállómester, pilisi ispán; 1358: Himfi Benedek; 1363 - 66: Domokos fia Miklós (W 339.).

5. Királyi vár volt, amelyet Vencel idején Zdislav nevű cseh tartott, tőle Csák Máté foglalta el 1306 előtt. 1315-ben a király kiostromolta Máté embereit, ettől kezdve királyi vár volt (Pest műeml. top. 456.).

6. Alaprajzát a műemléki topográfia (Pest műeml. top. 462., 466., 473.) közli, de a vár első építési periódusa a Zsigmond, majd Mátyás alatti átépítések következtében nem rekonstruálható.

320. VITÁNY, Komárom megve

1. ? ‘

2. 1324 előtt, amikor várnagyát első alkalommal említik

(Kar. I. 329.). A Csák nb. Trencséni ág ősi birtoka volt, építőinek is az ág tagjait tartják. Ennek az mond ellent, hogy nem szerepel azok között a várak között, amiket a király 1326-ban az ághoz tartozó István fiaitól vett el.

3. Mentsvár volt.

4. 1324 -28:MarótiMihály; 1339:Vilmos; 1348 52:Domokos fia Miklós (W 340.).

5. Királyi vár volt az egész 14. sz. folyamán. (Cs. III. 306.).

321. VÖRÖSKŐ, Pozsony megye (Cs: C-erveny Kamen)

1. ? " ^

2. 1296 előtt, amikor Devecseri Márton alországbírótól Csák Máté vette meg a vár és a hozzá tartozó uradalom felét (CD VI/2. 45).

3. Hegvek között álló mentsvár volt.

4. 1324: Fekete Dénes; 1340 49: Csenik (W 340.); 1351: Strem mester (Dl. 75 529); 1381: János fia János, egyben semptei várnagy (Dl. 50016).

5. Máté halála után királyi vár volt, míg I. Lajos el nem adományozta a Wolfartoknak, akik az egész 14. sz.-ban bírták.

6. 1415-ben említik a felsővárat, amelyben palota, kápolna» egy nagyobb torony és egy ciszterna állt. *(domurn seu castrum superius, hábitationem scilicet dominarum, ubi capella in honorem sancte Katherine fundata et cisterna aqne fossa extilerint. . . turrim maiorem circa ipsam domurn . . .* Hédervári, I. 148.). A 16. sz.-i átépítés következtében a vár eredeti állapotára nem következtethetünk.

322. VÖRÖSVÁR, Nvitra megye

1. Vörös Ábrahám.

2. 1297 előtt, mert Vörös Ábrahám ekkor cserélte el Berencsért az Aba nb. Abával (App. I. 34.). Utoljára 1317-ben említik, amikor elmondják róla, hogy felgyújtották és elpusztult (uo. I. 45., 48.). Galgóccal szemben, a Vág jobb partján fekvő Vörösvár falu határában állt, de amint azt az 1297. évi oklevél mondja — Galgóc melletti Szentpéterhez vezető úton, talán a Vág bal partján.

323. ZÁKÁNY Somogv megve

1. ? " ^

2. 1266 -1325 között. 1266-ban még *terra* (AO IV. 538.), 1325-ben a szlavón bán itt keltezi (HO III. 77.) egvik levelet. '

3. A Budáról Keszthelyen át Zágrábba vezető nagy útvonal drávai átkelőhelyét ellenőrizte.

5. 1379-től a Corbaviaiak egyik — Zákánvi nevet is viselő — ágának birtoka.

324. ZALAK, Vas megye

1. ?

2. 1278 előtt. Ez az egyetlen említése: *locus castri situs in terra Zálak cum fossatibus et indaginibus antiquis, prout iacet usque magnarn portám sitam iuxta viam* (BU II. 124). A kiadó Z-t a későbbi Gyanógeregye környékére teszi.

325. ZASZLOP vagy OSZLOP, Sopron megye (A: Oslip)

1. A Zaszlopiak.

2. 1367 körül. A várat első alkalommal 1375-ben említik (Prickler, 170.). 1377-ben Lajos király a jószágvesztósre ítélt Zaszlopiaktól elvéve Szentgyörgyi Tamásnak adományozta (Sopron vm. I. 444— 446.). Az ítéletet részben azok miatt a hatalmaskodások miatt hozták, amelyekről 1375 hallunk (uo. I. 412—414.). 1367-ben arról értesülünk, hogy a Petőfalviaknak (Pothiaknak) egyik ágából való fiúsított lányt vett el Zaszlopi Hamui (uo. I. 372- 373.), s ez az örökség tette lehetővé a várépítést.

3. A Sopron Pozsony út felett állhatott.

5. A Szentgvörgyiek 1393-ban a Kanizsaiaknak adták el (Cs. III. 59.). *

326. ZDENC vagy IZDENC, Körös megye (J: Zdenci)

1. Mojs nádor vagy veje a Pók nb. (Móriczhidy ágbeli) I. Miklós (Kar. II. 347.).

2. 1267 1306 között. Mojs 1245-ben kapta I-t királyi adományként mint Somogy megyei földet (CD VTI/2. 27., RA 816.), 1267 is még possessio (Smic. V. 447.), de 1306-ban mér említik a várat (Cs, Körös 83). Téves Csánki nak az a megállapítása, hogy már 1272-ben szerepel a vár (HO VI. 185.), mert a *iobagio castri de Izdench* értelme helyesen I-ről való várjobbágy és nem i-i vár jobbágya. Összhangban áll ezzel, hogy I. birtok 1255-ben is megoszlott Mojs nádor és a prédiális nemesek között (CD TV/2. 313- 317., RA 1055).

3. Igen fontos útvonalon állt (1255: *ma regis Kolomani).*

5. 1316 előtt a Kőszegiek foglalták el, tőlük Blagay János vette vissza (Blagay, 82., Zichy, I. 160.). A Pók nb-iek úgy látszik visszaszerezték anyai örökségüket (Mojs lánya révén kap-

haltak meg), mert övék maradt az egész 14. sz.-ban (Cs., Körös 25.).

327. ZELNA, Zágráb megye (J: Zelina)

1. A Péc nb. Ludbregiek.

2. 1275^-1297 között. Maróca megyét Maróca várral együtt IV. László 1270 75 között adományozta a Péc nb. (Ludbregi ágbeli) Dénesnek, ekkor azonban még csak Maróca várát említi (ÁUO XII. 139., RA 2632.), 1297-ben már áll a vár (ÁUO XI. 205., az évszámra 1. Kar. II. 434.).

3. Hegyek közötti mentsvár voit.

5, A Ludbregiek birtokában maradt kihalásukig (1364).

328. ZRINY, Zágráb megye (J: Zrinj)

*1** ?

2. 1328 előtt, amikor a Babonicok kezén volt (Blagay 105).

3. Hegyek közötti mentsvár volt.

5. 1328-ban elzálogosították (Blagay, 105.), 1347 óta a Zrínyiek birtokában volt.

6. Szabó (65.) régi látképét közli.

329. ZSELIN, Zágráb megye (J: 2elin)

1. A király. "

2. 1293 előtt, amikor III. András Babonic Radoszlónak adományozta (HO VII. 235).

3. A Zágráb—Varasd útvonalat zárta le.

4. 1355: Vida fia Bálint; 1387: Német Egyed (W 340.).

ő. 1315-ben még a Babonióokó volt (T. Laszowski: Monumenta historica nobilis communitatis Turopolje olirn ,,Campus Zagrabiensis" dictae. I. Zagrabiae 1904. 40.), úgy látszik, lázadásuk alkalmával vesztették el (1326), mert az egész 14. sz.-ban királyi vár volt, amint azt a várnagyok előfordulása is bizonyítja. w

330. ZSIDÓVÁR, Temes megye (R: Jdioara)

1. A király. ‘

2. 1320 előtt, amikor várnagvát első alkalommal említik (Cs. II. 15.).

Hegyek közötti mentsvár volt.

4. 1323: Szécsi Dénes asztalnokmester, egyben miháldi várnagy (W 341).

ő. Királyi vár az egész 14. században (Cs. II. 15.).

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Agrártört. Szemle	= Agrártörténeti Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia agrártörténeti bizottságának folyóirata.
' Anghel	= Georghe Anghel: Középkori várak Erdélyben. Bukarest 1973. *
AO	= Anjou-kori okmánytár. Szerk. Nagy Imre és Nagy Gyula. I—VII. Bp. 1878 — 1920.
Arch. Ért.	= Archeológiái Értesítő
ÁUO	= Árpádkori új okmánytár. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. I -XII. Pest 1860- Bp. 1874.
Bakács, Hont	= Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt. Bp. 1971.
Bánffy	= Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez. Szerk.: Varjú Elemér, Iványi Béla. I—II. Bp. 1908 — 1928.
Bárdosy, Suppl.	= Joannes Bárdosy: Supplementum analectorum terrae Seepusiensis. Leutschoviae 1802.
Békefi, Pásztó.	= Békefi Rémig: A zirczi, pilisi és pásztói apátságok története. III. A pásztói apátság oklevéltára Bp. 1902.
Blagay	= A Blagay család oklevéltára. Szerk. Thallóczy Lajos és Barabás Samu. Bp. 1897.
Bossányi	= Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek mágy&r vonatkozású okmányai. I—fi. Bp. 1916—1918. Összegyűjt. Bossányi Kálmán
BU	= Urlcundenbuch des Burgenlandes und dér angrenzenden Gebiete dér Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. Bearb. v. Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza. I-II. Graz-Köln 1955-1965.
CD	= Fejér, Georgius: Codex diplomaticus Hungáriáé ecclesiasticus et civilis I—XI. Buda. 1829-1844.
Cs	= Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—III., V. Bp. 1890-1913.
Cs IV.	= Fekete Nagy Antal: Trencsén megye Bp. 1941. v
Cs, Körös	— Csánki Dezső: Körös mcgve a XV. században (Ért. a tört. tud. köréből"XV/12.) Bp. 1893.

Csáky = Oklevéltár a Gróf Csáky család történetéhez. 1/1-2. Bp. 1919.

Dl = Magyar Országos Levéltár, diplomatikai gyűjtemény.

Doc. Valach. = Documenta históriám Valachorum in Hungária illustrantia usque ad annum 1400 p. Chr. Ed. Antonius Fekete Nagy, et Ladislaus Makkai (Etudessur l'Europe centre-orientale. Dir. pár E. Lukinich) Bp. 1941.

Fekete Nagy, Szepesség = Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934.

Fiala = Hilda Fialova — Andrej Fiala: Hrady na Slovensku. H. n. 1966.

Gerő, II. = Várépítészetünk. Szerk. Gerő L. Bp. 1975.

Gerő, M. várak = Gerő László: Magyar várak (Bp. 1968).'

Glaser = Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 73-74/1929-1930. 139 — 167 és 257 — 285.

Gombos, Catalogus = Albinus Franciscus Gombos: Catalogus fontium históriáé Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád. Bp. 1937.

Hadt. Közi. = Hadtörténeti Közlemények

Hédervúry — A Hédervúry-család oklevéltára. Közli Radvánszkv Béla és Závodszky Levente. I—II. Bp. 1909-1922.

HO = Hazai okmánytár. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly. Ipolyi Arnold és Véghely Dezső. I-VIIL Győr 1865-Bp. 1891.

HOklt. = Hazai oklevéltár 1234—1356. Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas és Nagv Gyula. Bp. 1879. ~

Hoeub, Tört. földr. — Holub József: Zala megye történeti földrajza Kézirata veszprémi Bakonyi Múzeumban.

Holub, Zala = Holub József: Zala megye története a középkorban. H. n. 1929.

Ila, Gömör = Ila Bálint: Gömör megye II—IV. A települések története 1773-ig. Bp. 1944—1969.

Jakó = Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt (Település- és népiségtörténeti ért. 5.) Bp. 1940.

Kállay = A nagy káli óy Kállay család levéltára (Magvar Heraldikai és genealógiai társaság kiadványai 1-2.) I—II. Bp. 1943.

Kar. = Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Bp. 1900 — 1901.

Kőváry = Kőváry László: Erdély régiségei.

Kristó *= Kristó Gyula: Csák Máté tartomány úri hatalma. Bp. 1973.

Kukuljevió, Reg. = Rcgesta documentorüm regni Croatiac, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII. Collegit J. Kukuljevié. Zágráb 1896.

Maksay = Maksay Ferenc: A középkori Szatmár megye (Település- és népiségtörténeti ért. 4.) Bp. 1940.

MES = Monumenta ecclesiae Strigoniensis . . . disposuit Ferdinandus Knauz, Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii 1874 — 1924.

MTT = Magyar Történelmi Tár

Nógrád műeml. top. = Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. III. Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954.

Ortvay, Temes = Ortvay Tivadar: Temes vármegye és Temesvár város története. IV. Oklevelek 1183—1430* Pozsony 1896.

Pattler = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I—II.[2] Bp. 1899.

Pest műeml. top. = Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. V. Pest megye műemlékei. Bp. 1958.

Pl SÓN = Stefan Pison: Hrady, zámky a kaStiele na Slovensku. H. n. 1973.

Pjrickler = Harald Prickler: Burgen und Schlösser in Burgenland. Wien, é. n. (1972).

PRT = A pannonhalmi Szt. Benedek rend története I—XII/ö. Szerk. Erdélyi László és Sörös Pongrác Bp. 1902 — 1916.

RA = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre és Borsa Iván. I—II. Bp. 1923-1961.

Rég. Top. — Magyarország Régészeti Topográfiája. Szerk. Gerevich László I—IV. Bp.

SmiŐ = Codex diplomaticus regni Croateae, Dalmatiae et Slavoniae red. T. Smiciklas. II—XIV. Zágrábi ae 1904—1916. ^

Sopron vm. = Nagy Imre: Sopron vármegye története. Oklevéltár I—II. Sopron 1889 —1891.

Siipis = Súpis pamiatok na Slovensku I—III. Bratislava 1967 —1969.

Szabó — Gjuro Szabó: Sredovjeéni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb 1920.

Szabó, Ugocsa = Szabó István: Ugocsa megye (Magyarság és nemzetiségek 1.) Bp. 1937.

Sztáray = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. Nagy Gyula I—II. Bp. 1887-1889. # ^ ^

T = Turul. A Heraldikai és genealógiai társaság folyóirata.

Tel. = A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Szerk. Barabás Samu. I—TI. Bp. 1895. . . . .

Tkaxőió = Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Ed. JoannesBapt.Tkalcic. I-XII. Zagreb 1889-1905.

TT	=s Történelmi Tár
Varsik	= Branislav Varsik: Osidlenie koáickej kotliny I—II. Bratislava 1964—1973.
Veszpr. reg.	= Veszprémi regeszták (1301 — 1387). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1953.
W	= Wertner Mór: Adalékok a XIV. századi magyar világi archon tológiához. TT 1906. 683—609., 1907. 1-69., 161—198, 327—354.
Wagner, Sáros	= Diplomatarium comitatus Sarosiensis Posonii et Cassoviae 1780.
Wenzel, Diósgyőr	= Wenzel Gusztáv: Diósgyőr egykori történelmi jelentősége (Ért. a törttud köréből II/7.) Pest 1872. ,
Wenzel, Stibor	= Wenzel Gusztáv: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány (Ért. a törttud. köréből IV/2.) Bp. 1874.
Z-W	= Zimmermann Franz—Garl Werner: Urkundenbuch zűr Geschichte dér Deutschen in Siebenbiirgen. I—Hl. Hermannstadt 1892—1902.
Zichy	= A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő és Lukcsics Pál I-XE 1872—1931.
ZO	= Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. I—II. Bp. 1886-1890. v
Zsk	= Zsigmondkori oklevéltár. Összáll. Mályusz Elemér I—II. Bp. 1951-1958.

Borostyán .

Szalonok

• Rohonc

Szombathelyt

Monyorókerék

^ • Nlémetújvgr^

3. ábra: *Példák a 30 km-en belül épült várakra és városokra*

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

A sorozatban megjelent

I. HAJNAL ISTVÁN
A Batthyány-kormány külpolitikája

2-3. HÉVÉSZ IMRE
Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából

4. WITTMAH TIBOR
Az „árforrn dalom” és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618)

5. KOVÁCS ENDRE
Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848—49-ben

6. LACKÓ MIKLÓS
Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén

7. MAKSAY FERENC
Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon

8. V. WINDISCH ÉVA
Közlöny (1848-1849)

9. MÁLYUSZ ELEMÉR
A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog

10. BERLÁSZ JENŐ
Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században

II. M. KONDOR VIKTÓRIA
Az 1875-ös pártfúzió

12. I. TÓTH ZOLTÁN
Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1700-1848)

13. HECKENAST GUSZTÁV
Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban

14. TOKODY GYULA
Az össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1890—1918)

15. HAJDŰ TIBOR
Március huszonegyediké (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának történetenéhez) -

16. GONDA IMRE
Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés

17. DOLMÁNYOS ISTVÁN
Mezől i és a koalíció

18. MARKÓ ÁRPÁD
Egy elfelejtett magyar író-katona (Jakkó László huszárkapitány 1781—1833)

19. MUCS SÁNDOR
A Magyar Néphadsereg megszervezése (1944. december 21—1945. május 8.)

20. JEMNITZ JÁNOS
Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről

21. HERMANN ZSUZSANNA
Az 1515. évi Habsburg—Jagclló-szerződés

22. GÉBICS JÓZSEF
Legkorábbi geszta-szerkesztéseink kele(.kezésrendjének problémái

23. DIÓSZEGI ISTVÁN
Ausztria-Magyarország és Bulgária a San Stefano-i béke után (1878 — 1879)

24. LUKÁCS Lajos
Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860-61-ben

25. G. SOÓS KATALIN
A nyugat-magyarországi kérdés (1918 — 1919)

26. BŐNIS GYÖRGY
Hagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom

27. SZENTGYÖIIGYI MÁRIA
Jobbágy terhek a XVI— XVII. századi Erdélyben

28. SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790-1848)

29. PERJÉS GÉZA
Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650-1715)

30. SERFŐZŐ LAJOS
A KMP tevékenysége a munkás kultúr- é3 sportmozgalomban (1925 — 1945)

31. IRINYI KÁROLY
A Naumann-féle „Mitteleuropa-tervezet” és a magyar politikai közvélemény

32. ORMOS MÁRIA
Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése

33. KANYAR JÓZSEF
Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogybán (1920, 1945)

34. TOLNAI GYÖRGY
A paraszti szövő-, fonóipar és a textil manufaktúra Magyarországon (1840 —1849)

35. SZILÁGYI JÁNOS
Munkásosztályunk általános műveltsége 1919-1945 között

36. FARKAS DEZSŐ
A két forradalom Bihar megyei történetéhez (1917-1945)

37. BÁCSKAI VERA
Magyar mezővárosok a XV. században

38. RÉVÉSZ IMRE
Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728 — 1803) életéből és működéséből

39. POGÁNY MÁRIA
Tőkés vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében

40. PAULINYI OSZKÁR
A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesércbányászatban

41. VARGA JÁNOS
A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái (1767 — 1849)

42. SZOKOLAY KATALIN
Az osztrák-magyar kormány politikája az első világháború idején

43. SZENDREY ISTVÁN
Egy alföldi uradalom a török hódoltság után

44. SOMOGYI ÉVA
Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861-1907)

45. Vita a feudális kori magyar történelem periodizációjáról

46. KISS JÓZSEF
Jászkunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig (1867-1895)

47. S. LENGYEL MÁRTA
Reformersors Metternich, Ausztriájában

48. szakíts Sándor
Állami gazdaságaink helyzetének alakulása (1945-1948)

49. SZAKÁLY FERENC
A parasztvármegyék a XVII. éB XVIII. században

50. FEHÉR ANDRÁS
A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer (1919. augusztus—1921)

51. SZŰCS JENŐ
A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge (Hozzászólás egy vitához)

52. KÁLDY-NAGY GYULA
Magyarországi török ndóüsszefrások

53. HECKENAST GUSZTÁV
Fejedelmi (királyi) szolgálónépek az Árpád-korban

54. SARLÓS BÉLA
Deák és Vukovics (Két igazságügy-miniszter)

55. Vita Magyarország kapltalizmuskori fejlődéséről

56. SZENTGYÖRGYI MÁRIA
Kővár vidékének társadalma

57. L. GÁL ÉVA
Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa

58. MÁLYUSZ ELEMÉR
Az V. István-kori geBta

59. L. NAGY ZSUZSA
A budapesti liberális ellenzék (1914—1944)

60. BOROSY ANDRÁS
A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben

61. H. HARASZTI ÉVA
Szerződésszegők (Az angol—német flottaegyezmény 1936. júniuB)

62. GERGELY ANDRÁS
Széchenyi eszmerendszerének kialakulása

63. BÓNIS GYÖRGY
A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában

64. Nemzetiség a feudalizmus korában

65. SZŐCS SEBESTYÉN
A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban

66. BALOGH. ISTVÁN
A parasztság művelődése a két világháború között

67. Ifj. BARTA JÁNOS
Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században

68. KENDE JÁNOS
A Magyarországi Szociáldemokrata Pórt nemzetiségi politikája 1908 — 1919

69. SÁNDOR PÁL
A birtokrendezési periratok

70. KEREKES LAJOS
Az első osztrák köztársaság alkonya (Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr)

71. KÁVÁSSY SÁNDOR
Latinca Sándor

72. JORDÁKY LAJOS
A Román Nemzeti Párt megalakulása

73. KOROKNAI ÁKOS
Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején

74. SÁRKÖZI ZOLTÁN
Az erdélyi szászok 1848-1849-ben

75. SIMON RÓBERT
A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege

76. TRÓCSÁNYI ZSOLT
Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései

77. A negyvennyolcas forradalom kérdései

78. BÁNKUTI IMRE
A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január-április)

79. SZABÓ DÁNIEL
A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915-1918)

80. ZIMÁNYI VERA
Magyarország az európai gazdaságban 1600-1650

81. ISZLAMOV TOFIK
Politikai küzdelmek Magyarországon az első világháború előtt 1906-1914

Előkészületben:

83. ENGEL PÁL
Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387 — 1437)